

Frændafundur 3

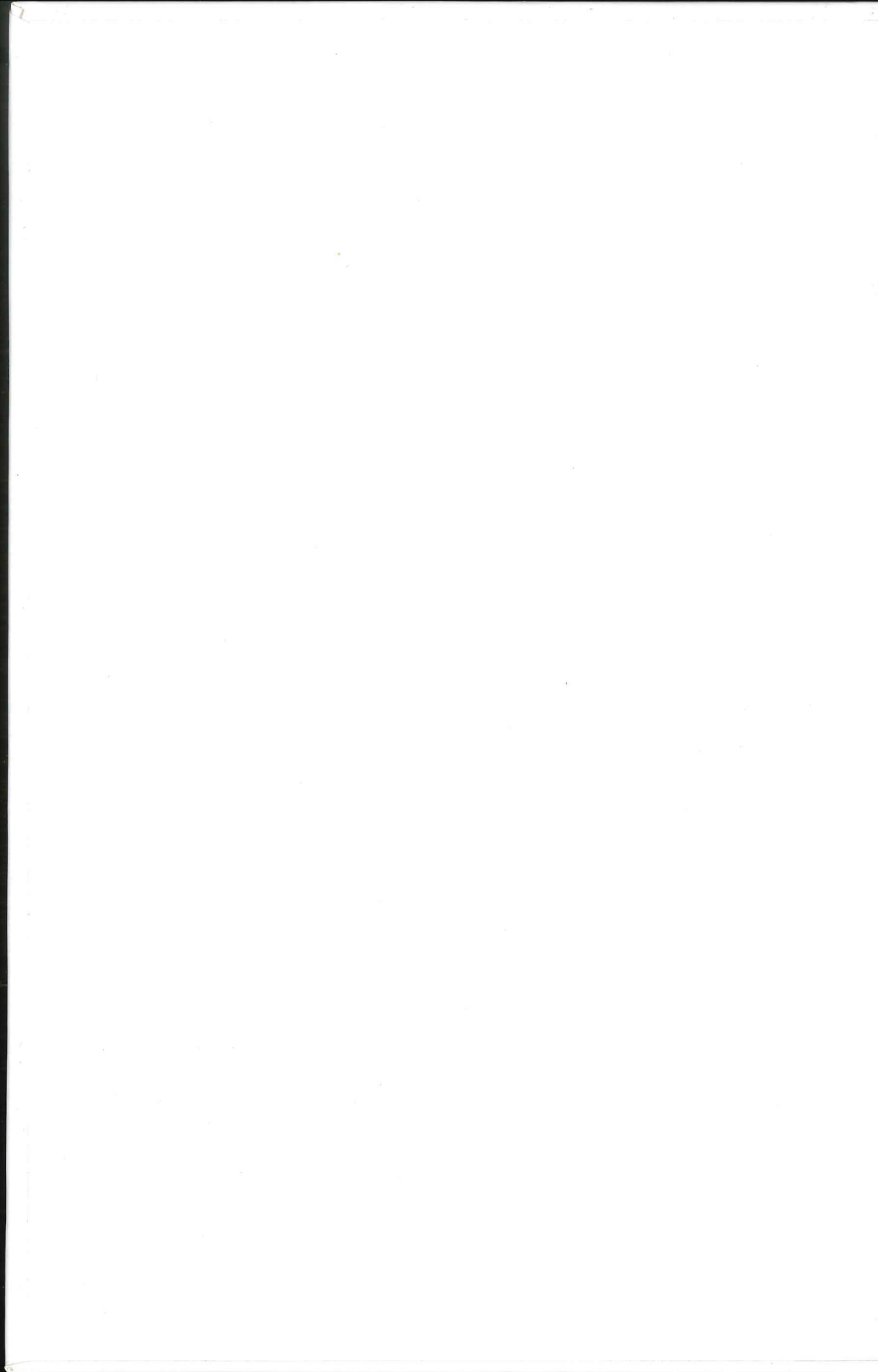
Fyrirlestrar frá íslensk-færeyskri ráðstefnu
í Reykjavík 24.-25. júní 1998

Fyrirlestrar frá íslensk-føroyskari ráðstevnu
í Reykjavík 24.-25. júní 1998

Ritstjórar
Magnús Snædal
Turíð Sigurðardóttir

Háskólaútgáfan

Frændafundur 3

Fyrirlestrar frá íslensk-færeyskri ráðstefnu
í Reykjavík 24.–25. júní 1998

Fyrirlestrar frá íslensk-føroyskari ráðstevnu
í Reykjavík 24.–25. júní 1998

Ritstjórar
Magnús Snædal
Turið Sigurðardóttir

Háskólaútgáfan
Reykjavík 2000

ISBN 9979-54-407-4

© 2000: Höfundar

Háskólaútgáfan

Prentun: Steindórsprent-Gutenberg

Efnisyfirlit:

Formáli.....	7
FYRILESARAR Á RÁÐSTEFNUNNI.....	9
Hjalti Hugason: Mat og túlkun á kristnitökufrásögn Ara fróða.....	11
Kári Jespersen: Kristindómur í 1000 ár.....	21
John Dalsgarð: Ungmannafelagsrørslan í Føroyum – ein táttur í fólkaupplýsingini.....	30
Páll Lýðsson: Ungmennafélögin á Íslandi. Sögubrot og dæmi	43
Ingólfur V. Gíslason: Konur og launavinna, karlar og fjölskylda.....	50
Elin Súsanna Jacobsen: Kynjabýti í føroyskum vinnulívi og politikki	58
Eyðun Andreassen: Samleiki fyri norðan?	72
Unnur Dís Skaptadóttir: Sæmd er hverri þjóð að eiga sægarpa enn. Hafið í sjálfsmynd Íslendinga.....	80
Guðvarður Már Gunnlaugsson: Færeyskar málheimildir.....	91
Jörundur Svavarsson: Botndýrarannsóknir á norðurslóðum: BIOFAR og BIOICE.....	106
Höskuldur Þráinsson: Um áhrif dönsku á íslensku og færeysku.....	115
Jóhan Hendrik W. Poulsen: Føroyskt fyri íslenskum árinum.....	131
Auður Hauksdóttir: Sambúð dönsku og íslensku	138
Tórður Jóansson: Føroyskt í 21. øld – dvínandi ella ment smámál.....	155

Formáli

Efni þessarar bókar er afrakstur íslensk-færeyskrar ráðstefnu sem fram fór í Reykjavík 24.–25. júní 1998. Fyrirlestrarir eru hér prentaðir í þeirri röð sem þeir voru fluttir á ráðstefnunni. Einn fyrirlesari, Turið Sigurðardóttir, kaus þó að birta ekki erindi sitt, Føroyski undirteksturir – tema í Barbaru hjá Jørgen-Frantz Jacobsen?, í þessari bók. Fjórar síðustu greinarnar eru erindi frá hringborðsumræðum undir yfirskriftinni Sambúð dönsku, íslensku og færeysku. Kristján Árnason prófessor stjórnaði umræðunum. Höfundum var gefinn kostur á að auka við fyrirlestra sína en mjög er misjafnt hve frábrugðnar greinarnar í bókinni eru þeim erindum sem flutt voru. Útgáfa bókarinnar var styrkt af menntamálaráðuneytinu.

Skipulagningu ráðstefnunnar annaðist „Færeyjanefnd“ heimspekideildar Háskóla Íslands, en í henni sátu Ingi Siguðrsson (form.), Magnús Snædal, Pétur Knútsson, Svavar Sigmundsson og Þóra Björk Hjartardóttir. Allur undirbúningur var í samvinnu við samsvarandi nefnd við Fróðskaparsetur Føroya sem í sátu Eyðun Andreassen, Hans Jacob Debes, Malan Marnersdóttir, Jóhan Hendrik W. Poulsen og Turið Sigurðardóttir (form.). Ráðstefnan var styrkt af menntamálaráðuneytinu, Føroya landstýri og FITUR.

Ráðstefnan var sú þriðja í röðinni og er þetta því þriðja ráðstefnuritið. Hinar voru haldnar í Reykjavík 1992, erindin prentuð í *Frændafundi* (Reykjavík 1993), og í Þórshöfn í Færeyjum 1995, erindin prentuð í *Frændafundi* 2 (Tórshavn 1997). Ráðstefnur þessar og ráðstefnurit eru liður í því að efla rannsóknasamvinnu heimspekideildar Háskóla Íslands og Fróðskaparseturs Føroya en samningur þar um var gerður milli stofnananna árið 1990.

Ritstjórar

FYRILESARAR Á RÁÐSTEFNUNNI

Frá Færeyjum:

Kári Jespersen, cand. mag., lærari, Føroya Studentaskúla og H.F.-skeiði. millum Gilja 35, FR-188 Hoyvík.

John Dalsgarð, exam.art., starvsfólk, Setursskrivstovan, Fróðskaparsetri Føroya, handan Á 5, FR-100 Tórshavn.

Elin Súsanna Jacobsen, Ph.D., granskari, Søg- og samfelagsdeild, Fróðskaparsetri Føroya, J.C. Svabosgøtu 7, FR-100 Tórshavn.

Eyðun Andreassen, dr. phil., professari, Føroyamálsdeild, Fróðskaparsetri Føroya, V.U. Hammershaimbsgøtu 16, FR-100 Tórshavn.

Turið Sigurðardóttir, mag.art., lektari, Føroyamálsdeild, Fróðskaparsetri Føroya, V.U. Hammershaimbsgøtu 16, FR-100 Tórshavn.

Jóhan Hendrik W. Poulsen, mag. art., professari, FR-175 Kirkjubø, Føroyar.

Tórður Jóansson, Ph.D, í Geilini, FR-440 Haldarsvík.

Frá Íslandi:

Hjalti Hugason, teol. dr., prófessor í guðfræði, guðfræðideild Háskóla Íslands, IS-101 Reykjavík.

Páll Lýðsson, BA, bóndi, Litlu-Sandvík, IS-801 Selfoss.

Ingólfur V. Gíslason, fil. dr., félgsfræðingur, starfsmaður á skrifstofu jafnréttismála, Pósthússtræti 13, IS-101 Reykjavík.

Unnur Dís Skaptadóttir, Ph.D, lektor í mannfræði, félagsvísindadeild Háskóla Íslands, Odda, IS-101 Reykjavík.

Guðvarður Már Gunnlaugsson, cand. mag., sérfræðingur, Stofnun Árna Magnússonar, Árnagarði, IS-101 Reykjavík.

Jörundur Svavarsson, fil. dr., prófessor í líffræði, raunvísindadeild Háskóla Íslands, Grensásvegi 12, IS-108 Reykjavík.

Auður Hauksdóttir, Ph.D., lektor í dönsku, heimspekideild Háskóla Íslands, Nýja-Garði, IS-101 Reykjavík.

Höskuldur Práinsson, Ph.D., prófessor í íslensku, heimspekideild Háskóla Íslands, Árnagarði, IS-101 Reykjavík.

Mat og túlkun á kristnitökufrásögn Ara fróða

Inngangur

Nokkur undanfarin ár hefur stærsta rannsóknarverkefni mitt lotið að trúarbragðaskiptum á Íslandi um aldamótin 1000. Rannsóknir þessar hef ég stundað í tengslum við verkefni sem fengið hefur vinnuheimilið *Saga kristni á Íslandi í 1000 ár* og Alþingi kostar í tilefni af fyrirhugaðri minningarhátíð um kristnitöku Íslendinga.

Hér á eftir mun ég kynna nokkra þætti þessarar vinnu. Í upphafi verður lítillega vikið að kristnitökuhugtakinu og gerð grein fyrir því hvernig það tengist ákveðinni söguskoðun og sögutúlkun sem lítt er gengið út frá í nútíma kirkjusögu. Þá verður á það minnt að þótt kristnitakan hafi að mínu áliti gerst á forsögulegum tíma, í þeirri merkingu að sagnaritun og skráning sögulegra heimilda hófst ekki fyrr en um það bil einni öld eftir atburðinn, verður hún þó lítt eða ekki könnuð nema með hjálp skráðra frásagnarheimilda sem mótuðstu á löngu tímabili eftir að atburðir þeir gerðust sem þær greina frá. Að lokum verður velt upp þeirri spurningu hvers eðlis kristnitökusaga Ara fróða sé. Ekki er ástæða til að efast um að Ari hafi sjálfur talið sig vera að segja satt og rétt frá raunverulegum atburðum. Þá sýnir rit hans svart á hvítu að hann hefur raunverulega leitast við að skrá það sem sannast reyndist. En hvernig ber að skoða frásöguna nú á dögum? Er hún traustur sagnfræðilegur texti? Er hún söguleg skáldsaga, kennisaga (þ.e. saga til að læra af), dæmisaga, helgisaga eða e.t.v. lygisaga?

Töfrar frásögunnar felast í því að þeim spurningum verður aldrei svarað til fulls. Vangaveltur okkar um þær hljóta þó að hafa áhrif á það hvernig við túlkum frásöguna en það er sístætt viðfangsefni Íslendinga meðan þeir láta sig uppruna sinn nokkru skipta.

Hugtakanotkun

Í rannsóknum mínum nota ég heitið trúarbragðaskipti yfir það sem í daglegu tali og eldri rannsóknum kallast gjarna kristnitaka. Aftur á móti sniðgeng ég kristnitökuhugtakið svo sem verða má og nota það aðeins í yfirfærðri eða þrengdri merkingu.

Ástæður mínar fyrir nafnbreytingunni eru eftirfarandi:

Í eldri rannsóknnum var gjarna litið svo á að umskiptin sem urðu þegar Íslendingar sneru baki við fornum átrúnaði og gengu kristni á hönd hafi falist í einum skýrt afmörkuðum atburði sem er talinn hafa gerst á Þingvöllum við Öxará árið 999 að núgildandi tímatali. Þennan atburð hafa menn nefnt kristnitökuna. Hugtakið er því órofa hluti af atburðasögu, þ.e. söguritun sem aðeins sér og getur fjallað um einstaka atburði og stuttar atburðarásir.

Í rannsóknnum mínum geng ég hins vegar út frá því að trúarbragðaskiptin felist ekki í einstökum atburði heldur fjölbættri og flókinni langtímaþróun. Þróun með löngum, hægum og um margt huldum aðdraganda, hröðum millikafla og síðan langdregnum eftirmálum sem smám saman breyta um mynd og verða að sögu kristinnar kirkju á Íslandi. Eins og myndin blasir við mér hefst fyrsta stig þessarar þróunar þegar með upphafi byggðar í landinu. Lok hennar er hins vegar erfiðara að greina.

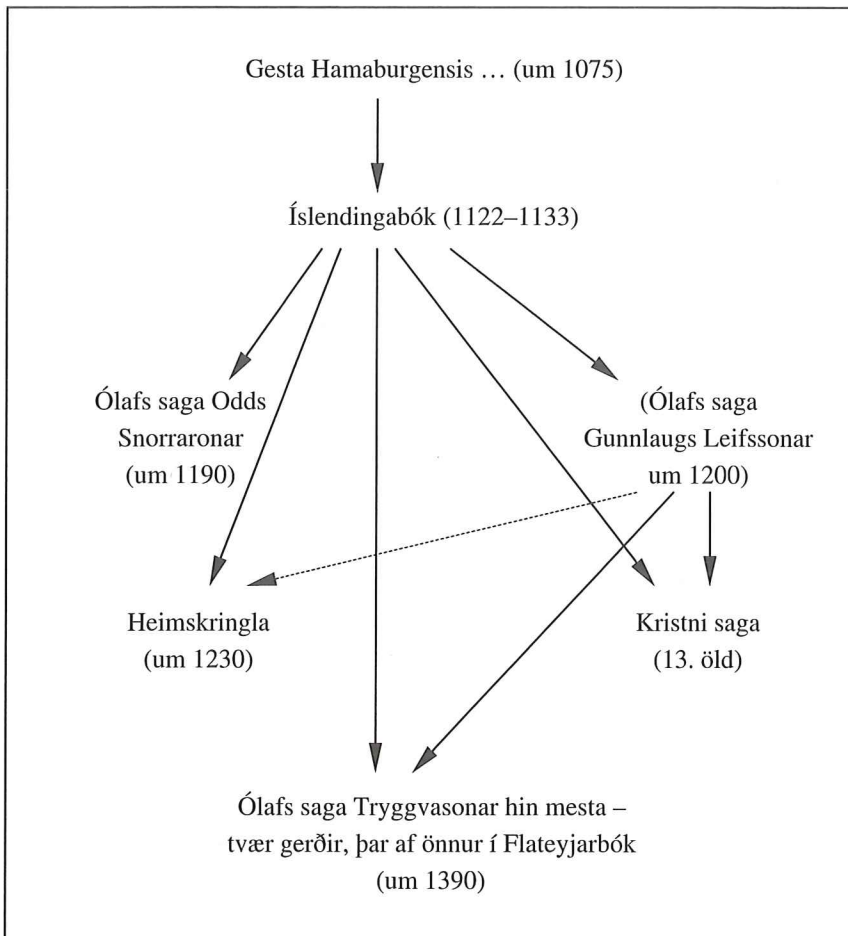
Í rannsóknnum mínum þarf ég því á fleiri en einu hugtaki að halda. Af þeim sökum nota ég orðið trúarbragðaskipti til að lýsa langtímaþróuninni í heild sinni en hugtakið kristnitaka til að lýsa einum hröðum millikafla hennar, það er þeim lögformlega gerningi er samþykkt var að kristni skyldi í framtíðinni verða opinber átrúnaður Íslendinga.

Þriðja ástæðan fyrir því að ég nota orðið trúarbragðaskipti en ekki kristnitaka er sú að eldri rannsóknir ýta margar hverjar undir þann skilning að hér á landi og á Norðurlöndum almennt hafi kristni borist inn í eins konar trúarlegt tómarúm. Nú um stundir er hins vegar í mun ríkari mæli gengið út frá víxlverkun milli kristinnar og þess átrúnaðar og menningar sem fyrir var. Hugtakinu trúarbragðaskipti er ætlað að lýsa þessari víxlverkun á hlutlausan hátt.

Kristnitökusaga Ara fróða – Heimildargildi

Um kristnitökuna er til fjöldi skráðra frásagna sem urðu til á löngu tímabili. Í raun liðu um 260 ár frá því að elsta innlenda frásagan af trúboði og kristnitöku hér á landi var skráð í 7. kap. Íslendingabókar þar til sú yngsta var færð í letur í Flateyjarbók. Allan þennan tíma var þróun sagngeymdar um kristnitökuna samfelld og órofin. Kemur það best fram í því að yngri rit raska ekki þeirri heildarmynd sem Ari fróði bregður upp. Rit hans var enda mikilvæg heimild flestra ef ekki allra yngri höfunda sem um atburðina fjalla (sjá mynd). Íslensk fornrit fjalla á hinn bóginn lítt eða ekki um trúarbragðaskiptin eins og þau eru skýrð hér.

Ari fróði skráði frásögu sína 120–130 árum eftir atburðina og byggir í því efni á sögn fóstara síns úr Haukadal, Teits Ísleifssonar, sonarsonar Gissurar

Mynd: Frásagnir af kristnitökunni á Íslandi

hvíta, þess höfðingja sem mest frumkvæði átti að kristnitökunni, sonar Ísleifs fyrsta biskups Íslendinga og bróður Gissurar Ísleifssonar fyrsta Skálholtsbiskupsins. Hann á því aðgang að frásögu sem gengið hefur í þrjá liði í þeirri ætt sem helst kemur við sögu. Vart er því ástæða til að reikna með miklu misgengi vegna hreinnar gleymsku. Af þessari upptalningu má sjá að það eru einnig þrjár „stofnanir“ sem halda utan um sagngeymdina af kristnitökunni: Ætt Gissurar hvíta, biskupsstóllinn í Skálholti og útibúið, lærdómssetrið eða hvað við nú eigum að kalla fyrirbærið í Haukadal. Ég forðast að nota hugtakið skóli sem er mjög misvísandi á þessum forna tíma. Þessar „stofnanir“ eru mikilvægar forsendur þess að sagngeymdin varðveittist yfir höfuð. Sagnir af því tagi sem hér

um ræðir geymast nefnilega best ef hagsmunir af einhverju tagi koma til. „Stofnanirnar“ þrjár skapa þó einnig helsta vandamálið við mat á sagngeymdinni. Þær áttu allar sömu hagsmuna að gæta sem geti hæglega hafa mótað frásöguna og gert hana einlita eða jafnvel hlutdræga. En hvernig og í hvaða mæli? Því er ekki auðvelt að svara.

Helstu vandamálin við mat og túlkun á frásögu Ara Þorgilssonar sem heimildar um trúarbragaskipti á Íslandi eru þó að mínu viti ekki fólgin í varðveisluferli hennar heldur eru þau hluti af frásögunni sjálfri. Í fyrsta lagi er Ari alls ekki að fjalla um trúarbragaskiptin í heild eins og þau eru skilgreind hér. Hann hugsar ekki einu sinni í þeim brautum sem það hugtak byggist á. Hann er að skrá atburðasögu. Þess vegna hefur hann bara áhuga á kristnitökunni og síðan þróun kirkjustofnunar í kjölfar hennar. Í öðru lagi er frásaga Ara af kristnitökunni einnig meitluð bókmenntaperla að mínu viti. Það virðist því algerlega óraunhæft að ætla annað en að lögmál frásagnarinnar sjálfrar hafi veruleg áhrif á það sem valið er til frásagnar og hvernig er sagt frá því. Það er svo líka áleitin spurning hvort Ari sé ekki þegar öllu er á botninn hvolft fyrst og fremst að reyna að „skilja“ og „skýra“ kristnitökuna, þrátt fyrir alla hlutlægnina og hlutleysið sem leikur um texta hans. Hér á eftir verður því einkum dvalið við túlkun Ara á kristnitökunni.

Túlkun Íslendingabókar á kristnitökunni

Íslendingabók varð til í samvinnu heils hóps manna. Af þeim sökum verður ekki úr því skorið hvort sú túlkun á kristnitökunni, sem fram kemur í ritinu, sé til vitnis um persónuleg viðhorf Ara fróða sjálfs eða skoðanir allra sem að bókinni stóðu (sjá Sveinbjörn Rafnsson 1979:167). Hér verður Ari þó einkum kallaður til ábyrgðar.

Túlkun Ara kemur fram a.m.k. á þrjá vegu. Í fyrsta lagi er hún falin í beinni frásögu. Þá kemur hún fram í eyðum eða þögnum sem óhjákvæmilegt er að ætla að leynist í sögunni. Slíkar eyður geta stafað af því að Ara skorti vitneskju eða af því að hann hafnaði upplýsingum sem hann treysti ekki eða féllu illa að þeirri mynd sem hann kaus að draga upp. Slíkar vísvitandi þagnir fela í sér túlkanir, a.m.k. þegar þær eru gerðar af síðartöldu ástæðunni. Ætla má að eyður af þessu tagi komi ekki síst fram varðandi aðdraganda kristnitökunnar sem Ari drepur aðeins á í stuttu máli. Loks kemur túlkun Ara fram í endurgerð hans á ræðu Þorgeirs Ljósveitningagoða og kristnitökulögunum.

Sú túlkun, sem fram kemur í frásögunni sjálfri, gengur út frá því að kristnitakan hafi orðið skyndilega og án umtalsverðs aðdraganda. Þrátt fyrir það er lítið svo á að hún hafi falist í djúptækum hræringum og í raun leitt til upplausnar

gjörvalls samfélagsins. Þögn Ara felst aftur á móti einkum í því að hann skýrir ekki hvað olli því að landsmenn náðu saman að nýju. Þar kemur þó óhjákvæmilega margt til, þ.e. virðing fyrir embætti lögsögumanns; persónulegir hæfileikar og sannfæringarkraftur Þorgeirs Ljósvetningagoða; ótti við innanlandsófrið og sambandsslit við Noreg; samningalipurð heiðinna og kristinna forystumanna; háþróaðar hefðir við að setja niður deilur með málamiðlun; lega Þorgeirs undir feldinum og magnþrungin merking hennar eða kynleg blanda allra þessara atriða.

Sagan af Þorgeiri undir feldinum myndar einn af þyngdarpunktum kristnitökusögunnar. Í henni kann því að vera að finna lykil að túlkun Ara. Sagan um feldinn getur gegnt a.m.k. þremur ólíkum hlutverkum í frásögunni. Í fyrsta lagi eykur hún spennu í sögunni. Í öðru lagi brúar hún bil í atburðarásinni og gerir Ara kleift að tímasetja einstaka atburði eins og honum hentar best. Með því móti getur hann t.d. gert kristnitökuna táknrænni og merkingarþrungnari en ella. Ari leggur mikla áherslu á að kristnitökumálið hafi leitt til þess að íslenska samfélagið hafi liðast í sundur í upphafi þings en verið endurnýjað eftir ræðu Þorgeirs. Á myndrænan hátt má líkja þessum andstæðum við dauða og upprisú íslensks þjóðfélags. Með feldarfrásögunni nær Ari að tefja atburðarásina og koma því þannig fyrir að hin nýja eining var annað hvort innsigluð á sunnudegi eða á Jónsmessu skírara (24. júní). Sé tímasetningum kristnitökusögunnar svo háttað að ræða og lagauppsögn Þorgeirs eigi sér stað á Jónsmessu fluttu Gissur og Hjalti ávarp sitt aftur á móti á sunnudegi (*Kristni saga* 1858:23, nmgr. 1; Björn M. Ólsen 1900:85, 87; Einar Arnórsson 1930:96; Einar Arnórsson 1941: 103). Hagræði Ari atburðum með þeim hætti að þessir lykilatburðir kristnitökubingsins beri upp á helga daga er það ótvíræð vísbending um að hann hafi litið svo á að kristnitakan hafi verið hluti af helgri sögu, opinberun Guðs eða íhlutun hans í atburðarás þessa heims. Loks getur verið að sagan um feldinn lýsi spásagnaratferli hvort sem Ari taldi sjálfur að því hefði verið beitt eða ekki (Jón Hnefill Aðalsteinsson 1971:120–141).

Hvort sem Ari notar frásöguna um feldinn til að byggja upp ógnþrungna spennu, til að teygja lopann eða til að tengja kristnitökuna við heiðið goðsvar er niðurstaðan ávallt sú sama: Ari túlkar atburðinn á yfirnáttúrulegan hátt þrátt fyrir hlutlaust yfirbragð og veraldlegan stíl frásögunnar. Slík túlkun samræmist vel þeim undirtónum sem koma fram í ræðu Þorgeirs að Lögbergi.

Hvaða hlutverk sem Ari ætlar sögunni kemur vel til greina að hann noti hana auk þess til að dylja samningaumleitanir sem honum var kunnugt um en hann kaus að þegja yfir. Virðist jafnvel örla á slíkum samningum eða málamiðlun í ræðu Þorgeirs þar sem segir að „miðlað skuli svo málum“ milli hinna andstæðu

fylkinga að báðar nái nokkru af baráttumálum sínum fram (*Íslendingabók* 1968:17). Slík dulin saga skýrir hins vegar best hvernig bardaga var afstýrt í upphafi þings og hvers vegna Síðu-Hallur og Þorgeir Ljósvetningagoði gerðu hið óvænta samkomulag sitt, sem og hvern hlut Ari ætlar Þorgeiri, heiðnum lögsögumanni, við lausn kristnitökumálsins.

Hvort sem Ari álfur að kristni hafi komist á með málamiðlun og samningum eða ekki virðist sú hugsun þjóna sem nokkurs konar dulinn gangráður í sögunni. Er það raunar síst að undra þar sem flest deilumál á goðaveldisöld voru útkljáð á þann hátt (Jón Viðar Sigurðsson 1993:229–232; Miller 1990:259–299; sjá einnig Kuhn 1971:10–11). Það er þó ekki furða að Ari hafi kosið að láta alla samninga gerast að tjaldabaki ef honum var kunnugt um þá. Hér var um svo einstætt mál að ræða að hversdagsatburðir máttu ekki skyggja á aðalatriði þess.

Í venjulegum deilumálum sneru bændur sér til goða síns og óskuðu stuðnings hans (Jón Viðar Sigurðsson 1993:226–232). Goðinn var þá skyldur til að taka málið að sér og hóf oft að undirbúa rekstur þess fyrir dómi. Réðust völd goða að miklu leyti af því hversu vel þeim tókst að verja hugsmuni eða málstað þingmanna sinna. Af þeim sökum áttu þeir heiður sinn og hagsmuni undir því að vel tækist til. Deilumál skjólstæðinganna urðu því persónuleg mál goðanna sjálfra að vissu marki eftir að þeir höfðu tekið við rekstri þeirra. Í kristnitökumálinu var Hallur á Síðu sá goði sem tók að sér málefni kristinna manna. Þorgeir Ljósvetningagoði var hins vegar málsvari heiðinna manna.

Hvort sem málum var stefnt fyrir dóm eða ekki var algengt að reynt væri að leysa deilur eftir öðrum leiðum, hvort sem það var gert með sáttum eða valdbeitingu. Veikleiki dómstólaleiðarinnar fólst í því að virkt framkvæmdarvald þekktist ekki í landinu (Jón Viðar Sigurðsson 1993:226–232). Því var undir hælinn lagt hvort dómar næðu fram að ganga eða ekki. Þeir leiddu því sjaldan til varanlegrar lausnar.

Næsta skref veraldlegrar deilu fólst gjarna í því að þriðji aðili, vinir beggja eða aðrir sem vildu að friður héldist, kom fram á sjónarsviðið og reyndi að fá sakaraðila til að leysa málið án hatrammra og langvarandi átaka (Jón Viðar Sigurðsson 1993:226–232). Í ýmsum yngri gerðum kristnitökusögunnar örlar á slíkum málamiðlunarflokki í upphafi þings. Ari fer hins vegar aðra leið í frásögu sinni. Þar eru það goðar hinna andstæðu fylkinga, Síðu-Hallur og Þorgeir Ljósvetningagoði, sem skipa sjálfir málamiðlunarflokkinn, einkum með kaupum sínum um lagauppsögnina.

Í venjulegum deilum var um ýmsar leiðir að ræða til sátta. Mögulegt var að leysa mál með gerðardómi, sáttafundi eða með því að öðrum deiluaðila væri selt sjálfðæmi. Varð oft að reyna fleiri en einn möguleika áður en deilur yrðu

útkljáðar. Oft þurfti að fella marga gerðardóma eða leita sátta oftast en einu sinni í sama máli. Sjálfðæmi leiddi aftur á móti oftast til endanlegrar lausnar (Jón Viðar Sigurðsson 1993:226–232). Þar sem hinar andstæðu fylkingar féllust fyrirfram á að lúta þeim lögum sem Þorgeir segði upp virðist sú hugmynd búa að baki frásögunni að honum hafi verið selt sjálfðæmi í málinu.

Í sjálfðæmi fólst mikið vald, en því varð alltaf að beita þannig að báðir aðilar gætu horfið frá deilu með nokkurri reisn. Með því að kristnir menn fengju trú sína viðurkennda var heiðri þeirra borgið. Launblót, barnaútburður og hrossakjötsát voru á hinn bóginn það viðurstyggileg forneskja að tilslakanir í þeim efnum ættu að hafa nægt að mati Ara og samtímamanna hans til að tryggja sæmd heiðinna manna 100 árum áður þótt þeir beygðu sig og létu skírast (Sveinbjörn Rafnsson 1979:167–173). Þar með er e.t.v. fengin líklegasta skýringin á formi og inntaki kristnitökulaganna.

Loks skal á það bent að ef trúa má frásögn Þorgils sögu og Hafliða í upphafi Sturlungu minnir atvik úr samtíð Ara fróða sjálfs minnir um margt á atburðarás kristnitökupingisins eins og henni er lýst í Íslendingabók.¹ Árið 1120 settu deilur höfðingjanna Hafliða Mássonar á Breiðabólstað í Vesturhópi (d. 1130) og Þorgils Oddasonar að Staðarhóli í Saurbæ (d. 1151) mjög svip sinn á alþingi og var Þorgils gerður sekur skógarmaður á þinginu. Árið eftir reið hann samt til þings með sjö hundruð manna. Líkist þetta mjög þingreið Hjalta Skeggjasonar sumarið 999 nema hvað hann hafði færri mönnum á að skipa. Hafliði efndi aftur á móti til fyrirsátar með tólf hundruð manna her. Kvað hann m.a. mikla lögleysu að sekir menn riðu á helgað þing. Við þetta tækifæri urðu margir til að miðla málum, koma í veg fyrir bardaga og setta þá Þorgils og Hafliða. Meðal þeirra voru Þorlákur Runólfsson Skálholtsbiskup og Ketill Þorsteinsson, síðar biskup á Hólum, en á þeirra vegum ritaði Ari einmitt Íslendingabók skömmu síðar. Málalýktir í deilu þeirra Þorgils og Hafliða urðu þær að hinum síðarnefnda var selt sjálfðæmi. Það var þó bundið þeim takmörkunum að Hafliði mátti aðeins áskilja sér fésektir en ekki krefjast goðorðs Þorgils, höfuðbóls hans eða þess að hann yrði brottrækur úr héraði (*Íslendingabók* 1968:3; *Sturlunga saga* 1946 1:34–35, 38–50).

Ari fróði hefur líklega tekið þátt í atburðunum á alþingi árið 1121. Það er því alls ekki ólíklegt að hann hafi gert ráð fyrir að átökum hafi verið afstýrt með svipuðum hætti á kristnitökupinginu, þ.e. með málamiðlun sem fólst m.a. í því að Þorgeiri hafi verið selt sjálfðæmi. Algengt var að setja sjálfðæmi manna líkar

¹ Hér skal sá varnagli sleginn að Þorgils saga og Hafliða er ung saga og margt er á huldu um heimildargildi hennar. Þrátt fyrir þetta er innra samræmi sögunnar og kristnitökusögu Ara athyglisvert umhugsunarefni.

skorður og um getur í deilu Þorgils og Hafliða. Í frásögu Ara af kristnitökunni er ekki getið neinna takmarkana á sjálfðæmi Þorgeirs, enda er þessi sáttaleið aðeins munstur sem býr í frásögunni án þess að Ari segi að hún hafi verið farin. Í yngri frásögum af kristnitökunni má aftur á móti finna sagnir um slíkar takmarkanir (*Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* 1961 2:191; sjá og *Flateyjarbók* 1944 1:493).

Ef það er rétt að Ari lýsi lyktum kristnitökumálsins með hliðsjón af sáttum þeirra Þorgils og Hafliða er ljóst að hann skilur eitthvert sögufrægasta ágreiningsmál landsmanna í ljósi heitustu átaka er geisnuðu um hans daga. Jafnframt hlýtur hann að skoða deilur Þorgils og Hafliða í ljósi kristnitökumálsins. Frásaga hans er því í senn „þjóðarsaga“ og „samféðarsaga“ og ber öðrum þræði að skoða hana sem aldarspegil, ádeilu á stríðandi öfl og hvatningu til friðar, einingar og eindrægni. Tilgangur hennar er ekki það eitt að fræða lesendur Íslendingabókar um löngu liðna atburði heldur að móta samlið þeirra. Kristnitökusagan er því saga til að læra af.

Lokaorð

Hér hefur verið dregið á nokkra þætti sem áhrif hljóta að hafa á mat okkar og túlkun á kristnitökusögu Ara fróða. Eftir sem áður er þó þeirri spurningu ósvarað hvers eðlis saga sé: Traustur sagnfræðilegur texti, söguleg skáldsaga, kennisaga, dæmisaga, helgisaga eða lygisaga.

Hvert svo sem heimildargildi frásögunnar kann að vera hygg ég að ljóst sé að hún getur varla talist traust sagnfræðileg skýrsla í nútímamerkingu. Til þess er hún of ung, sjónarhorn hennar er of þröngt og hún greinir of lítið frá orsökum kristnitökunnar og afleiðingum. Söguleg skáldsaga? Kanski. Hvort sem svo er eða ekki er ljóst að lesendum er ætlað að læra af sögunni. Hún er því bæði kennisaga og dæmisaga í góðri merkingu þeirra orða. Mjög líklega ber að skilja kristnitökuna sem hluta af helgri sögu að mati Ara. Af þeim sökum er frásaga hans af atburðinum a.m.k. öðrum þræði helgisaga þó í næsta veraldlegum búnungi sé. Það eina sem hægt er að útiloka er að sagan sé lygisaga. – Við skráningu hennar krosslagði Ari fróði hvorki tær né fingur!

HEIMILDIR

- Björn M. Ólsen. 1900. *Um kristnitökuna árið 1000 og tildrög hennar*. Gefið út í minningu 900 ára afmælis kristinnar á Íslandi. Reykjavík.
 Einar Arnórsson. 1930. Alþingi árið 1000. *Skírnir* 104: 68–106.
 Einar Arnórsson. 1941. Kristnitökusagan árið 1000. *Skírnir* 115:79–118.

- Flateyjarbók* 1944 1. b. Sigurður Nordal ritaði formála. Akranes.
- Íslendingabók* 1968. Íslensk fornrit 1. b. Íslendingabók, Landnámabók. Jakob Benediktsson gaf út. Reykjavík.
- Jón Viðar Sigurðsson. 1993. *Godar og maktforhold på Island i fristatstiden*. Björgvin.
- Kristni saga* 1858. Biskupa sögur 1. b. Kaupmannahöfn.
- Kuhn, Hans. 1971. Das älteste Christentum Islands. *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 100:4–40.
- Miller, William Ian. 1990. *Bloodtaking and Peacemaking. Feud, Law and Society in Saga Iceland*. Chicago, London.
- Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* 1961 2. b. Útg. Ólafur Halldórsson. Editiones Arnarmagnæanæ. Series A, 2. Kaupmannahöfn.
- Sturlunga saga* 1946 1. b. Jón Jóhannesson, Magnús Finnbogason og Kristján Eldjárn sáu um útgáfuna. Reykjavík.
- Sveinbjörn Rafnsson. 1979. Um kristnitökufrásögn Ara prests Þorgilssonar. *Skírnir* 153:167–174.

SUMMARY

In this paper I present my main area of research, which centers upon the change of religion in Iceland around the year 1000. This study is conducted in connection with a project entitled “The Thousand Years: A History of Christianity in Iceland”, funded by the Parliament of Iceland in connection with the coming millenary celebrations of the Conversion of Iceland. I begin by briefly discussing the concept of Christianization and how it relates to a certain historical perspective which has been largely ignored in modern ecclesiastical history. I then point out that while the conversion to Christianity in Iceland took place in prehistoric times, we have little more to go by today than written records of oral accounts which took shape over a long period of time well after the events described. Finally I raise the question of the nature of Ari the Learned's account of the conversion.

In this study I prefer to use the term ‘change of religion’ instead of ‘conversion to Christianity’, which is usual in the literature. The main reason for my substitution of terminology is that though the formal assumption of Christianity as Iceland's national religion is a single event inseparable from the other events of the time, the changes accompanying and resulting in the religious conversion of a nation are a lengthy evolutionary process.

The many existing accounts of the adoption of Christianity in Iceland were written over a long period of time. In fact the first domestic chronicle of missionary work and conversion, the seventh chapter of *Íslendingabók*, precedes the last written record, *Flateyjarbók*, by about 260 years. During this considerable period the continuity of historical representation of the conversion remains unbroken. This is best shown by the fact that the more recent writings do not contradict the documentation provided by Ari.

His work was instead an important source for the younger authors who wrote about these events (*see picture*). Ari the Learned composed his account 120–130 years subsequent to the catalogued events; nonetheless we may consider his description reasonably correct, though it cannot be expected to be impartial. When examining his chronicle, it appears helpful to conjecture that Ari made the assumption that the chieftains at Althing disposed of the dispute regarding the inauguration of Christianity in the same manner that worldly matters were resolved: through mediation. Ari seems to assume that pagan chieftain Thorgeir the Law-Speaker was given *carte blanche* to resolve the religious dispute as he thought best, and that he used that free reign in the manner borne out by the Christianization laws.

No matter what documentary value we assign to Ari's chronicles, it is clear that they cannot be considered a trustworthy historical document in the modern sense. The account of Ari the Learned is at once too recent, too narrow in perspective, and doesn't discuss the cause and effect of conversion enough to be truly reliable. An historical novel? Perhaps. Whether this is so or not, the didactic intent of the story is obvious. It is therefore both a parable and a fable in the best sense of the words. Likely it is Ari's intent that we understand the Christian conversion as a part of sacred history. It is fair, then, to call his story a sacred account, though it is cloaked in worldly attire. The one theory it is possible to eliminate entirely is that his tale is a falsehood. – While writing his story Ari crossed neither fingers nor toes!

KÁRI JESPERSEN

Kristindómur í 1000 ár

Ætlanin er at lýsa við úrvaldum sögudeplum, hvussu átrúnaður kann ávirka og rættvísgera eina samfelagsgongd. Serliga verður roynt at vísa á, hvussu kristindómurin hevur ávirkað føroyska og annars norðurlendsku samfeløgini seinastu 1000 árin. Endamálið er ikki at fara niður í smálutir, ei heldur er ætlanin at seta fram eitt heilskapað granskingarúrslit, men heldur at hugleiða um og seta úrvaldu deplarnar í samfelagslig høpi.

Átrúnaður fyri kristindómin

Átrúnaðurin her í Norðurlondum fyri siðaskiftið um ár 1000 hevur verið polyteistiskur. Fólk hava trúð á mangar gudar. Hesir gudar høvdu hvør sínar eiginleikar og hvør sín leiklut í trúarlívinum, ið so aftur hevði ávirkan á hugburð og samfelagsskipan.

Norðurlendsku málini eins og tey flestu evropeisku eru av indoevropeiskum uppruna. Tað merkir, at tey eru skyld við málini, ið verða talað í India. Og eisini sumt í heiðindóminum bendir á samband eystur til Indialands.

Í gomlu lógunum sum t.d. norsku Gulatingslógini sæst greidliga eitt *stætta-býti*. Menniskju verða fødd inn í sína stætt og verða viðfarin í rættarverkinum og samfelagnum annars eftir hesi flokking. Hetta kann geva ábendingar um vælkendu kastuskipanina. Her er eitt brot úr norsku Gulatingslógini (Gulatingslovi s. 190):

KAP. 36 UM SÅRTAKST

No um løysing sárar nokon, då skal han bóta ein 12-øyra-baug. Men um son hans (løysingsson) to baugar. Men bonde 3 baugar. Odelsboren mann 6 bauger. Lendmenn og stallar 12 baugar. Men jarl 24. Men um konge to bauger mindre enn femti (= 48).

Eitt annað dømi er frá árinum 921; tá møtti ein arabi norðbúgvum við áнна Volga í Russlandi. Sambært hansara frásøgn verður ein trælkinna ofrað og jarðað saman við deyða harra sínum. Kanska er hetta ein einkjubrenning? (Sørensen 1979:98–101). Eina slíka brenning umrøðir eisini Sigurðarkviða en

skamma. Hetjan, Sjúrdur, er deyð, og hansara kæra Brynhild vil fylgja honum inn í deyðan (Sørensen 1979:98):

64	Opfyld et ønske uden tøven; det er i verden vel mit sidste: bred til bålfærd brændselsdynger, og læg alle os op derpå, der som Sigurd led sværddøden.	65	Tjæld så om det bål med tæpper og skjolde, vælsklandets pragt, et væld af trælle; brænd mig med Sigurd ved bålfærden.
----	--	----	--

Eitt triðja dømi er veggjateppið í Oseberg-skipinum, ið var heygsett við eini drotning nær Oslo um ár 820. Á hesum teppi eru fleiri svastika-merki. Men merkið var kent í India longu 2000 ár f. Kr. (Sørensen 1979:41).

Kristningin

Í ár (1998) eru 1000 ár liðin síðan, at Sigmundur Brestisson kristnaði Føroyar. Hesa tíðaráseting ber til at rokna seg fram til, um ein nýtir innaru tíðarfestingina í Føroyingasøgu (Mortensen 1997:4–6).

Føroyingasøga er einasta skrivliga kelda, sum í størri mun umrøðir kristningina í Føroyum, og er hon skrivað í Íslandi um ár 1200. Hon byggir helst á munnligar sagnir, harumframt man skrivarin helst hava kent til tilfar frá báði Sæmundi fróða Sigfusson og Ara fróða Þorgilsson. Søgna er frásøgn um tíðina frá føroyska landnáminum hjá Grími Kamban, og til at Føroyar verða undirlagdar yvirræðið hjá norska konginum Magnusi góða (1035–1047).

Frásøgnin um kristningina ljóðar soleiðis í Føroyingasøgu kap. 30 og 32 (Mortensen 1997:4–6):

Tá ið tað tók at vára, kom kongur, Ólavur Trygvason, ein dagin á tal við føroyska høvdingan Sigmund og segði, at hann vildi senda hann vestur til Føroya, at kristna tað fólkið, sum har búði. Sigmundur bar seg undan hesum, men játtaði tó umsíðir at gera konginum til vildar. Kongur setti hann tá til høvuðsmann í oyggjunum og fekk honum prestar at doyða fólkið og kunna tey í teirri kristnu trúarlæruni. Sigmundur sigldi beinan vegin, hann var ferðabúgvinn, og ferðin gekk væl.

Tá ið Sigmundur kom til Føroya, stevndi hann bøndrunum til tings. Men ikki eydnaðist Sigmundi at fáa føroyingar at taka við nýggju læruni. Tróndur fær flestu

bøndur at halda við sær og ímóti kristningini hjá Sigmundi, ið má geva seg undir. Soleiðis skiljast Tróndur og Sigmundur.

Sigmundur situr so illa nøgdur í heimabóli sínum í Skúvoy um veturin. Men um várið árið eftir fór Sigmundur við tretivu monnum á tveimum bátum um allar oyggjarnar at kristna. Fyrst søkti hann at Tróndi í Gøtu, breyt seg inn á hann á nátt og gav honum tvinnar kostir í at velja, annaðhvørt at taka við kristnari trúgv ella at verða dripin. Tróndur valdi, sum vituligt er, tað fyrra. Síðan fór Sigmundur um allar Føroyar, og lætti ikki av, fyrr enn alt fólk ið var kristnað.

Frásøgnin í Føroyingasøgu er sum nevnt skrivað í Íslandi umleið 200 ár eftir, at kristningin fór fram. Fornfrøðiligar rannsóknir kunnu tó staðfesta, at Føroyar vóru kristnaðar um ár 1000. Tí funnar eru leivdir av kirkjum, sum vórðu bygdar um hetta mundið. Og ímillum granskarar er annars full semja um, at kristningin er farin fram um tað leitið. Hinvegin er ikki fullgreitt, hvørt Føroyar komu undir norskan kong so tíðliga, sum Føroyingasøga sigur frá. Frásøgnin staðfestir tó, at politisk og átrúnaðarlig mál eisini her gingu hond í hond sum so ofta áður í heimssøguni.

Sambært Føroyingasøgu fáa føroyingar í 9. stjórnarari Ólavs kongs halga (1024) boð um at mæta honum á fundi í Noregi. Á fundinum fór kongur bonksliga fram, og endin var, at føroyingar gingu undir at lata skatt og halda tær lógir, ið hann gav teimum (Føroyingasøga kap. 42). Av tí at hetta er sama ár, sum fyrsta kirkjuskipanin í Noregi, fyriskipað av enska trúboðsbiskupinum Grímkeli, varð gjørd á Mostratingi, má ætlast, at lógirnar eru Føroya fyrsti *kristnirættur* og skatturin avgjøld til kirkjuna. Helst er tað kristnirættin, føroyingar heilt fram til trúbotina í 1540 nevndu Sankta Ólavs lóg.

Við kristindóminum kom skriftkunnleikin til Norðurlond. Lærda skriftmálið var latínsk, og øll skrivning í norðurlendskum málum varð grundað á hetta mál. Í latínskum finst bókstavurin 'þ/ð' ikki, men tað ger hann í enskum. Tí er lítið at ivast í, at norðurlendingar hava lært skrivikynstrið í Onglandi ella av enskum kirkjumonnum á trúboðsferðum í Norðurlondum, sum t.d. áðurnevnda Grímkeli biskupi.

Kristindómurin hevði stóra ávirkan á *rættarverkið* og síðan umvegis á vinnulívið. Føroyska vinnulívið hevur, alt tað vit vita, verið blandingsbúskapur. Í slíkum búskapi man trælalhald loysa seg sera illa. Tá so kirkjan hevur boðað, at trælaleysgeving var ein góð gerð, er trælalhaldið helst horvið skjótt eftir kristningina. Men trælalhaldið vardi rættiliga leingi, har vinnulívið var einstáttað. Í Norðurlondum vardi trælalhaldið longest í Svøríki, til umleið 1300. Grundhugsjónin í kristindóminum var, at øll menniskju vóru skapað í Guds egnu mynd, og tí kundi trælalhald ikki góðtakast. Tað er tí eitt paradoks, at kirkjan sjálv átti

trælir. Sum ikki einaferð var kirkjustovnurin í stríði við sítt egna hugsjónarlíga grundarlag, kristindómin.

Kristningin bar eisini aðrar lógarbroytingar við sær. Eftir teimum elstu lógunum var ikki bannað at *drepa menniskju*, um tú bara gjørdi tað á rættan hátt. T.d. skuldi tú ikki stinga mann niður aftanífrá, ei heldur mátti tú dylja drápið, tí tá var tað morð. Men ættin hjá tí dripna kundi krevja endurgjald, ella sum tað ofta hendi, hevna seg við at drepa drápsmannin ella onkran í ættini hjá honum. Ættarhevnin var ofta trupul at stýra, og lætt var at missa tamarhald á samfelagsskipanini av slíkum. Hetta hendi í Íslandi í 1200-árunum.

Kirkjan boðaði, at lívið var heilagt, tí var syndugt at drepa. Kongur fekk av hesum møguleika at leggja seg upp ímillum stríðandi partarnar og seta almennan ákæra og úttinnandi myndugleika. Afturfyri var tað ikki longur ættin, ið fekk skaðarendurgjald og bótur, men kongur. Hetta styrkti sum fráleið báði kongs- og kirkjuvald. Men at slíkar broytingar ikki hendu frá degi til annan, sæst av hesum broti (Gulatingsslovi s. 191):

KAP. 37 UM RETTSBOTSKRAV

Ingen har krav på rettsbot for seg meir enn tri gonger, korkje kar eller kvinne, um han ikkje hemner seg innimellom.

Kirkjupolitikk og kongspolitikk vísti seg at bera væl til at sameina. Kongur hevði helst longu í 1000-árunum fingið froyingar at góðkenna sítt yvirræði yvir oyggjunum, men enn hevði kongur ikki fingið fatur á lóggávvaldinum. Hetta forðaði kongi í at gera nóg nógvar lógir, ið veittu honum tær bótur, ið mundu koma. Tí hevði tað komið kongi væl við, um málið at skapa eitt veruligt Noregsveldi varð rokkið sum skjótast.

Men tá ið kardinalurin Vilhelm av Sabina ólavssøkudag í 1247 við miklari dýrd læt Hákun Hákunarson krýna til noregskong, kundi av nýggjum farast undir kongsins mál: at skapa hetta veldið. Kardinalurin segði við krýningina m.a., at óhóskandi var, at Ísland ikki var stýrt av einum kongi eins og øll onnur lond í heiminum. Fimtan ár seinni eru Ísland og Grønland lögð undir Noreg, og 24 ár seinni hava eisini Froyar mist sítt lóggávutíng, alting (Helle 1974:118–124).

Stríðið um kirkjufjórðina (í Íslandi nevnd staðir, beneficia)

At kongur og kirkja lögdu undir seg valdið, og at ættirnar tessvegna mistu vald, var eyðsýnt. Ættirnar mistu harafturat grundarlagið undir sínari makt, jarðirnar. Heilt tíðliga í kristningini høvdu størstu bændur í bygdunum bygt sær kirkjur á

ogn síni. Bøndur hövdu bygt tær og hildu tær fyrri egna rokning, umframt at teir settu prest og guldu honum lön. Aftur fyrri áttu teir so inntøkurnar hjá kirkju síni (Andersen 1977:319–329). Í fyrstuni hava inntøkurnar helst verið smáar. Men um ár 1100, tá tíggjundin varð sett í gildi, broyttist búskaparliga støðan hjá kirkjunum og eigarum teirra munandi. Í øllum Norðurlondum – uttan í Íslandi – var tíggjundin ein framleiðsluskattur og var lutað sundur í fjórðingar. Kirkjan átti ein fjórðing, prestur og biskupur hvør sín og ein fall til tey fátæku. Av tí at bóndin báði átti kirkjuna og setti prest, fekk hann helmingin av tíggjundini, ið var goldin í hansara kirkjusókn. Harafturat var jørð, ið kirkjan átti, tíggjundafri (beneficerað). Við at geva síni egnu kirkju sítt heimaból (høvudsgarð) sluppu bøndur undan at lata tíggjund av egnari ogn. At lata síni egnu kirkju sína jørð gjørði ongan mun. Bøndurnir hövdu jú sjálvir fullan ræðisrætt á síni kirkju og hennara ognum.

Eginkirkjuskipanin var hin vanliga um allan germanska heimin. Men hon var í miklari andsøgn við aðalhugsjónirnar í pávakirkjuni. Kirkjan vildi sjálv ráða sínum ognum, inntøkum og tænarum. Alexander III (1159–1181), pávi, legði harðliga eftir hesi germonsku skipan. Kravið hjá kirkjuni var, at kirkjan skuldi beinanvegin hava fullan ræðisrætt yvir kirkjuni og hennara ognum. Ístaðin skuldi so bóndin fáa egnu kirkju sína – við jarðum – í len av biskupi. Longu fyrri ár 1200 eydnaðist at fáa valdið á kirkjunum í flestum germonsku londum. Tó, hetta hendi ikki í útjaðarunum av katólska heiminum t.d. Íslandi. (Kend er frásøgnin frá 1179 um stórbóndan Jón Loptsson í Odda.) Í Íslandi fekk kirkjan valdið á kirkjunum og teirra ognum, tá ið Árni Þorláksson (1269–1298), Staða-Árni, var biskupur (Jón Jóhannesson 1969:150–153). Vit vita ikki við vissu, hvussu gekst í Føroyum við staða-jørðini, men í føroysku biskupakrýnikuni frá um 1420 verður sagt, at Erlendur biskupur í Føroyum ríkaði kirkjuna meir enn nakar annar. Erlendur var biskupur frá 1269 til 1308 ella somu tíð sum Staða-Árni í Íslandi. Vit vita, at ofta var menningin ógviliga lík í báðum londum, serliga tá iniciativíð kom úr Noregi. Í hvussu so er, átti kirkjan umleið 40% av jørðini í Føroyum í 1540, tá trúbótin kom.

Nevnast kann, at vit vita við vissu, at eginkirkjur hava verið í Føroyum. Ikki bara sigur Føroyingasøga, at Sigmundur Brestisson bygdi sær kirkju á garði sínum í Skúvoy. Men kirkjan á Stóru Dímun varð verandi sjálvsognarkirkja heilt fram til 1920-árin, tá hon varð tikin niður og ikki reist aftur. Teir lutir, kirkjan átti, eru í dag í varðveitslu á bóndagarðinum í oynni.

Trúbótin

Trúbótin hefur við sær, at pávin við ein brest missir alt valdið, og kongur verður ovasti fyri báði politikki og átrúnaði (kirkju).

Hóast vit nú fáa eina mikla maktsavnan hjá kongi, er protestantisman samstundis byrjanin til at átrúnaðurin vendi sær meira beinleiðis til hin einstaka. Áður høvdu kirkjan og einstaklingurin í felag ábyrgd av at fáa sálina inn um himnagrindir. Nú fær hvør og ein persónligu ábyrgdina av at koma til himmals. Skundandi undir hesa gongd hevði renesansuhumanisman verið. Hon setir menniskja meir í miðjuna, enn tað hevði verið áður, men er annars ikki nakað brot við kristindómin. Humanisman gevur bara Bíbliuni autoritetin í staðin fyri pávanum. Av tí sama var hin einstaki noyddur at taka sær meir av sínum egnu viðurskiftum við Gud. Neyðugt var, at fólk lósu Bíbliuna sjálv. Hesin bíbliulestur gav – umframt innlit í bíbliutekstin – íblástur til nýggjar hugsjónir og kundi har aftur at legitimera hugsjónirnar. T.d. kom hugskotið og legitimeringin av kristnu sosialismuni úr frásøgnini í Ápostlasøguni um lívsháttin hjá teimum fyrstu kristnu (Ápostlasøgan 2. kap. 44 og 45):

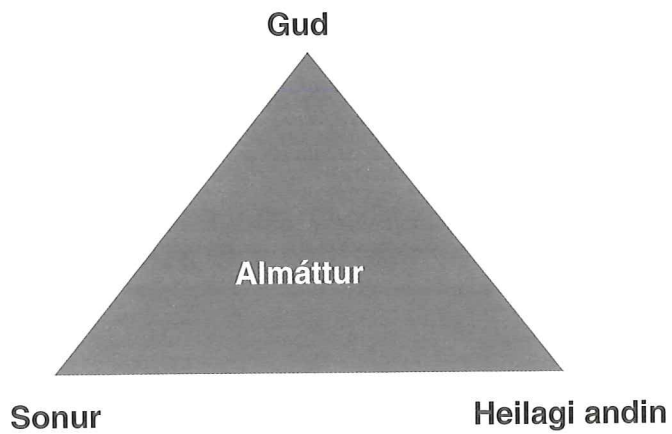
Men øll tey sum trúðu, hildu saman og høvdu alt í felagi; ... og býttu tað sundur millum øll, eftir tí sum ein hvør trongdi.

Umboð fyri humanismuna vóru t.d. Erasmus av Rotterdam og Thomas More, sum m.a. skrivaði Utopia í 1516. – Nevnast kann, at markið millum londini, ið aftan á trúbótina tóku undir við ávikavist katólsku læruni og protestantisku læruni, gjørdist at kalla gamla markið millum Rómarríkið og germonsku ríkin. Hví so er, er ilt at siga. Men hetta sigur okkum so mikið, at tað er ikki nóg mikið at siga, at orsøkin til trúbótina er, at kongur ella fúrsti í germonskum londum við trúbótini fekk vald á kirkjujörðini. Tað hevði hann jú eisini fingið í gomlu romansku ríkjum.

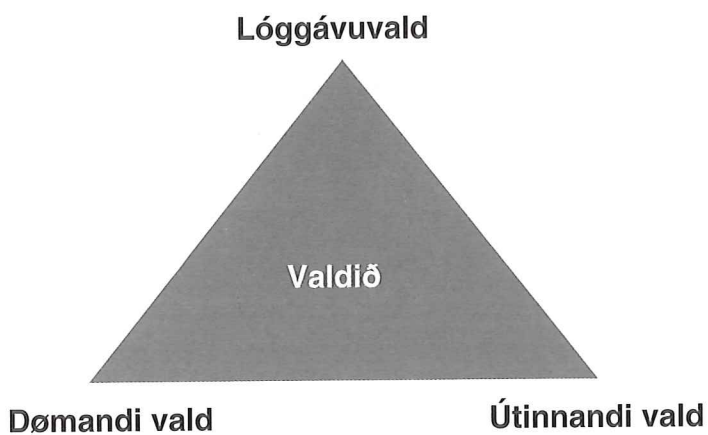
M.a. sum avleiðing av nevndu humanismu, ið setti einstaka menniskja meir í miðjuna, og at alsamt vaksandi býarborgarskapurin ikki hevði fullgóð borgararættindi í evropeisku einaveldunum, spruttu fram nýggjar hugsjónir í upplýsingartíðini.

Fransurin Montesquieu setir í *L'Esprit des lois* frá 1748 fram hugsanina um teir tríggjar ríkismyndugleikarnar, ið halda hvør øðrum í javnvág. Teir eru lóggevandi vald, dømandi vald og úttinnandi vald (*sí mynd*). Hetta hevði støði í táverandi maktjavnvágini í Onglandi, og sum John Locke hevði víst á eini 60 ár frammanundan (Petersen 1970:183–84). Montesquieu var eins og mangir aðrir upplýsingarheimsspekingar sannførdur deistur og trúði, at Gud hevði skapað alt,

Himin:

Jarðarknøttur:

Mynd: Valdsbýti

men síðani ikki legði seg út í gerandisdagin. Deistarnir vóru um hetta leitið sannførdir um, at teir vóru meir í samsvari við upprunakristindómin enn tann spilta kirkjan við sínum stirðnaða dogmatikki (Appel 1970:824–26).

Í Nýggja testamenti verður tosað um tvinni ríki – Guds ríki og keisarans ríki. Jesus sigur, at ríki hansara er ikki av hesum heimi. Og Paulus sigur, at tað er einans trúgv og ikki tað at halda lógirnar, ið sleppir einum inn í himmiríki. Eftir samfelagsfatanini í Gamla testamenti varð ikki skilt í millum andaligt og verðsligt vald. Gud hevði jú sjálvur givið Mósesi lógirnar. Deistarnir í upplýsingartíðini høvdu hinvegin eina samfelagsfatan, sum legði ábyrgdina av lógarverkinum og tess umsiting á menniskjað. Og nú var leiðin stutt til demokratiskar grundlógir.

Sundurbýtingin av valdinum í trý hevði eisini kristni trúarlíga fyrmynd. Hóast kristindómurin er monoteistiskur, er læran um ein tréinigan gud ein hornasteinur í trúnni. Tá sjálvur almátturin – Gud – kann býtast sundur og sostatt valdið í Guds ríki, so kann verðsliga valdið eisini. Kirkjan sjálv nýtti ofta myndina, at jarðarlívið skuldi endurspeгла hitt himmalska.

Hugleiðingar um vælferðarsamfelagið

Trúbótin var sett í gildi í Danmark í 1536. Við hesum tók kongur/ríki valdið á kirkjuni og øllum hennara ognum og skyldum. Vit hava nevnt, at hetta gav kongi valdið á kirkjujarðunum. Og so statt fór hann eisini avstað við øllum inntøkunum av hesum. Men samstundis fekk hann valdið ella rættari ábyrgdina av m.a. at røkja sjúkrahúsini, útbúgvingarstovnarnar og almannamál. Henda skipan heldur enn í dag fram í høvuðsheitum, hóast kongur í veruleikanum misti valdið til fólksins demokratisku stovnar fyri 150 árum síðan. Skipanin við teimum nógvu almennu stovnunum í okkara parti av heiminum er so statt í stóran mun úrslit av trúbotini (Lindhardt 1998).

HEIMILDIR

- Andersen, Per Sveaas. 1977. *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800–1130*. (Handbok i Norges historie 2). Bergen.
- Appel, Jacob. 1970. Oplysningstiden. Rudi Thomsen (ritstj.): *Historien* s. 823–827. København.
- Færeyingasaga*, Den islandske saga om færingerne, på ny udgiven af det kongelige nordiske oldskriftselskab. Útg. Finnur Jónsson. Keymannahavn. 1927.
- Gulatingsslovi*. Umsett frá gammalnorsk av Knut Robberstad. 3. útg. Oslo 1969.
- Helle, Knut. 1974. *Norge blir en stat 1130–1319*. 2. útg. (Handbok i Norges historie 3). Oslo.
- Jón Jóhannesson. 1969. *Islands historie i mellomalderen*. Fristatstida. Oslo.
- Lindhardt, Jan. 1998. Statskirke – kirkestat. *Samvirke* 6:62–65.

- Mortensen, Andras. 1997. 1000 ár síðan kristindómurin varð boðaður í Føroyum. *Frøði* 1:4–6.
- Petersen, Nikolaj. 1970. Demokrati. Rudi Thomsen (ritstj.): *Historien* s. 183–185. København.
- Sørensen, Carl & Esben. 1979. *Danmark i vikingetiden*. Problemer vedrørende den sociale struktur. Århus.
- Zachariasen, Louis. 1961. *Føroyar sum rættarsamfelag 1535–1655*. Tórshavn.

SUMMARY

In order to fully understand the structure of our community and how it is rooted and legitimized, it is necessary to know the circumstances from which the community has developed. Christianity is among the most important of these circumstances.

Christianity was introduced in the Faroe Islands 1000 years ago. Prior to this the Faroes were heathen, as were other Nordic peoples, and this faith had close similarities to the beliefs of India. With the introduction of Christianity the society changed substantially, e.g. the legal system. Earlier it had not been prohibited to kill people, provided this act was performed correctly, e.g. it was not allowed to stab another person from behind. The new concept of the human being, created in God's image, rendered life sacred; thus legislation against manslaughter was introduced.

The institution of the church, however, did not just aim at spreading Christianity; soon the church also acquired landed possessions, partly to increase political power, partly to meet special requirements such as hospitals, charities, and educational institutions. At the time of the Reformation, around 1540, the Faroese Church owned about 40 per cent of all the land in the archipelago. After the changes brought about by the Reformation the land became the king's property. Consequently the Crown had to take over the responsibilities of the church. When democracy was introduced in Denmark, newly formed state institutions took over; this is the reason for the abundance of such institutions in the Nordic countries.

The philosophers of the Age of Reason, i.e. the 18th Century, tried to legitimize the abolition of Absolutism based upon Christianity; for example, Montesquieu claimed that his basic beliefs derived from original Christianity. Jesus had said that His Kingdom was not of this world and this was well suited to the principal Deistic ideas of the philosophers of the day. Since 1000 years have now passed since the introduction of Christianity, we can affirm that this religion – as well as other ones throughout the world – has influenced the development of the community substantially.

JOHN DALSGARÐ

Ungmannafelagsrørslan í Føroyum – ein táttur í fólkaupplýsingini

Eitt kinverskt orðatak sigur nakað soleiðis: *Tað er betri at tendra eitt lítið ljós enn at bannlýsa myrkrið.* Hetta orðatak kann av sonnum verða nýtt um tað hugtak, sum undir einum verður nevnt *ungmannafelagsrørslan*. Við eldhugi og bjartskygni, í djúpastu armóð og daprastu lötum í søguni, hevur ungmannafelagsrørslan livað og yvirlivað, ant og vaknað aftur til lívs hesa seinastu øldina: kunningarøldina – atomøldina.

Ungmannafelagsrørslan tykist í stóran mun vera eitt norskt fyrbrigdi. Hon fær íblástur úr ymsum evropeiskum rørslum, eitt nú donsku háskúlarørsluni. Eitt av eyðkennunum hjá ungmannafelagsrørsluni er tann politiska støðutakanin fyri teimum tjóðskaparligu sereykennunum, eina mest í málspurninginum.

Vit hava við ógvuliga viðkvæmt evni at gera. Tak t.d. málstríðið, har tað er tann fremmenda ávirkanin, sum er av tí ringa. Vit eiga og skulu gera okkum greitt, at tað er tað fremmenda yvirharradømið – við tess sterku ávirkan – sum kann hótta okkara egnu, lítlu mentan.

Valið er okkara: Vilja vit loyva tí fremmenda yvirharradøminum at ávirka okkara mentan, so hon má víkja. Ella vilja vit stríðast og verja okkara egnu lítlu mentan ímóti teirri fremmandu ávirkanini og týningini? Velja vit tað fyrri, ja so skulu vit bara lata standa til, tí um einki verður gjørt fyri at verja og nøra um okkara egna, ja so gongur tað til grundar. So einfalt kann tað tykjast, og hetta kenna vit fleiri dømi um. Eitt nú vita vit, hvussu tað gekst norrøna málinum í Hetlandi, sum mátti dvína fyri tí enska risanum fyri sunnan.

Í fyrilestrinum verður nomið við upprunan at teimum fyrstu ungmannafeløgum í Føroyum, hvussu tey eru komin í við íblástri úr donsku háskúlarørsluni og norskum ungmannafelagsvirki. Víst verður á nøkur av teimum høvuðsmálum, ungmannafeløg í Føroyum arbeiddu við, og gjørdar verða samanberingar við virkseimi í teimum norskum feløgum. Tíðarskeiðið, ið viðgjørt verður, fevnir í høvuðsheitum um tey 20 árin kring aldaskiftið. Nomið verður tó eisini við tíðina undan og eftir.

Evnini, eg fari at umrøða, eru stovnan og endamál hjá ungmannafeløgum, samband við norsk feløg, upplýsingarvirkseimi, harundir bókasavn, forngripa-

goymsla, álmanakki (prentaður í Íslandi), rúsdrekkamál, ferðamannavinna, ítróttur og stevnur, fólkafundir, innsavning av staðanøvnum, stovnan av meginfelag og landsfelag, málspurningurin, serliga stríðið um føroyska skriftmálið. Støði verður mest tikið í ungmanna­felagnum Sólarmagn á Velbastað og í Kirkjubø.

Broytingarnar

Tey fyrstu føroysku ungmanna­feløgini vórðu stovnað um seinasta aldaskiftið – í eini tíð, tá stórar mentanarligar og politiskar rembingar fóru fram, bæði her á landi og í grannalondum okkara. Í Føroyum kalla vit hetta tíðarskeiðið *tjóðskapartíðina*. Tá fóru føroyingar at kenna seg sum eitt serstakt fólk við sam­felagsligum og mentanarligum sereyðkennum. Tískil kann vera sagt, at ung­mannafelagsrørslan var ein týðandi táttur í allari tjóðskaparrørsluni, sum samanlagt fevndi um broytingar á tí mentanarliga og, ikki minni, á tí politiska leikpallinum.

Hóast ein øld er runnin, síðan ungmanna­felagsrørslan spratt á fyrsta sinni í Føroyum, eru mong viðurskifti í dag, sum kunnu teingjast beinleiðis at hesi rørslu. Grundleggjandi vóru tað tey demokratisku sjónarmiðini, kjak og orðas­kifti, stóðutakanir til frama fyri heildina og felagsskapin, framburður og sjálv­bjargni fyri samfelag og fyri einstaklingin, ið vóru høvuðsmáluni hjá ung­mannafelagsrørsluni fyri 100 árum síðan. Hetta eru somu gyltu mál, sum verða sett í samfelagsmenningini í dag innan skúlagátt, í politiskum arbeiði og áhuga­feløgum.

Søguligt bakstøði

Søguliga kunnu vit vísa á, at umleið miðskeiðis í 1800-talinum vaknar ein sterk málrørsla kring um í Evropa. Tjóðirnar vaknaðu við tilvitan um síni egnu virði. Stórar politiskar broytingar eru í fleiri londum. Tjóðskaparligar kreftir fáa Italia samlað í 1860. Í Týsklandi er tjóðskaparrørslan ein viðvirkandi partur av fransk­týska stríðnum í 1870 og í stríðnum við Danmark um Slesvig-Holsten í 1864, eins og við sameining Týsklands í 1871.

Vit kunnu tosa um tjóðskaparpolitiska tilvitan og upplýsing. Í mun til tað politiska einaveldið, sum við stuðli frá kirkjuni hevði verið tann ráðandi sam­felagsformurin í øldir, var nú alsamt meira talað um fólkaræði. Skuldi henda rørsla hava nakra meining, mátti hon eisini fáa eitt innihald, og her kom fólkaupplýsingin inn í myndina sum ein týðandi og avgerandi liður í øllum tí tjóðskaparliga stríðnum. Í hesi upplýsingarherferð gjørdist málspurningurin ein kjarni, sum nógv virksemi savnaðist um.

Til ber at siga, at ungmannafelagsrørslan var ein avleiðing og eitt úrslit av hugsjónunum um fólkaræði og tjóðskaparstríðnum í felag.

Íblástur og uppruni

Eingin ivi er um, at ungmannafelagsrørslan her um okkara leiðir hevur sín uppruna í viðurskiftunum hjá norskum bygdaungdómi um miðju 19. øld. Tað, sum sermerkir norskum ungmannafelagsrørsluna í seinnu helvt av 19. øld, er stríðið fyri teimum tjóðskaparligu virðunum. Høvuðsspurningurin er varðveitanin og menningin av teimum norskum bygdamálunum, sæð í ljósinum frá sjálvari romantikkini, sum kom fram í Evropa og var í hæddini fyrru helvt av 19. øld.

Tey elstu, frílyntu ungmannafeløgini í Noregi vórðu stovnað í Sel í Gudbrandsdalinum 1868, í Frosta í Inntrøndelag 1870, í Botngrenda í Hardanger 1870 og í Steinsdalinum í Hardanger 1874. Tey fyrstu fylkisfeløgini vórðu skipað í 1893, meðan Norigs Ungdomslag varð stovnað 1896.

Men longu í 1850-árunum vóru serstøk málfeløg stovnst ymsastaðni í Noregi, tó uttan at tey høvdu samskipað seg á nakran hátt. Málfeløgini tóku sær mest av at útinna og fremja reint málsligar venjingar av málfrøðiligum slag og at venja úttalu.

Tað er um sama mundið, at V.U. Hammershaimb saman við øðrum góðum fólki leggur lunnar undir føroyska skriftmálið, sum vit í dag nýta. Í Føroyum var máls্পurningurin enn ikki reistur millum manna, men var í staðin viðgjørður og mentur á lærdum stigi.

Jólafundurin og tjóðskapartíðin

Tað var ikki fyrr enn á sonevnda "Jólafundinum" í 1888, at tjóðskaparstríðið av sonnum tók seg upp, sum vakti fólkið til medvit um tess egnu virðir. Árið eftir fingi vit Føringafelag í Føroyum og blaðið Føringatíðindi, sum varð skrivað á Hammershaimbs føroyska skriftmáli. Føringafelag og Føringatíðindi vóru, saman við Føroyingafelag í Danmark, grundvøllurin undir tjóðskaparrørsluni. Og ein grein av hesari rørslu var ungmannafelagsrørslan. Tað, sum sermerkti føroysku ungmannafelagsrørsluna í mun til hin partin av tjóðskaparrørsluni var, at hon vildi virka fyri, at bygdirnar og serliga bygdaungdómurin tók lut í øllum tí nýggja sum hendi.

Sólarmagn – fyrsta føroyska frælslynta ungmannafelag

Fyrsta føroyska ungmannafelagið varð stovnað 10. mars 1895, sjeý ár aftan á tiltikna Jólafundin. Stovnarar vóru systkinabørnini Sverre Patursson, seinni blaðmaður og rithøvundur, í Kirkjubø og Jóannes Dalsgarð, handverkari og bóndi á

Velbastað. Teir høvdu báðir verið á Vallekilde Fólkaháskúla í Danmark. Á leiðini heim aftur legði Sverri ferðina um Noreg, har hann fekk gott innlit í ungmanna­felagsvirki har. Um hetta mundi vóru tey fyrstu norsku fylkisfeløgini stovnað, og virkse­mið var stórt. Hetta hevur verið blómingartíðin hjá teimum norsku ungmanna­feløgnum, tí í 1896 var landsfelagið *Norigs Ungdomslag* stovnað. Vert er at nevna her, at Sverre Patursson var bróðir Jóannes, sum var ein av stigtakarunum til Jólafundin í 1888.

Tað kann tykjast undranarvert, at felagið, tá ið tað varð stovnað, varð kallað Kirkjubøar Kjakfelag. Helst hava stovnararnir ikki hildið seg átt eitt nóg gott navn til felagið, tí tey flestu norsku ungmanna­feløgini høvdu serstøk nøvn, t.d. Ervingen, Von, Frihug, Heimdal, Framstig, Vaarsol, Fram, Vaar, Breidablik, Solglytt, Frilynd, Hugin, Yggdrasil, Varden, Norrøna og onnur slík nøvn.

Skipan og endamál

Í teimum fyrstu lógnum síggja vit, at felagið var skipað sum eitt kjakfelag, har stórir dentur var lagdur á at læra góðan fundarsið og at venja fólk at biðja um orðið. Í fundarbókunum frá hesi tíðini (tær eru allar varðveittar) sæst, at ávís evni hava verið til viðgerðar. Fyrilestrar hava ikki verið so nógvir. Heldur hevur talan verið um umrøðu og støðutakan í ávís­um málum, tí ofta hevur verið atkvøtt.

Tá felagið var gott hálvt árs gamalt, fekk tað navnið Sólarmagn. Hetta er eitt sjáldsamt navn, tí tað er bara at finna í gomlum føroyskum kvæði (Gongu Rólvs kvæði), har tað kemur fyri tvær ferðir. Føroyski vísindamaðurin Jens Chr. Svabo (uml. 1780) týðir orðið nakað soleiðis: ‘har sum sólin er hægst’. Og ein annar føroyskur vísindamaður og málfrøðingur, Dr. Jakobsen (uml. 1900), hevur ilt við at týða orðið (“solens magt eller styrke, det sted hvor solen har sin største styrke el. står højest paa himlen”).

Fundarvirksemi

Fundir vórðu hildnir fast hvønn sunnudag kl. 15. Aðruhvørja ferð á Velbastað og aðruhvørja ferð í Kirkjubø. Til hvønn fund varð valdur ein orðstýrari. Í viðtøkunum stendur, at orðstýrarin skal, tá fundur er settur, framsiga tað, sum tosað skal verða um, og skal hann útgreiða og útskila tað eitt sindur. Fundarfólkið skuldi altíð biðja orðstýraran um orðið.

Endamál

Sum so var eingin onnur stevna sett í teimum fyrstu lógnum hjá felagnum. Tá lógin verður endurskoðað í 1903, fær felagið eina endamáls­grein, sum sigur:

1) At limirnir við samrøðu um ymislig viðurskifti mugu venjast til at framføra sína hugsan í lagaligari talu, 2) At limirnir mugu vera sum mest sjálvbjargnir í umdømi, 3) At verja um føroyskan tjóðskap og eftir førimumi at studda frælslyntan framburð, og 4) Serliga at taka tílík viðurskifti til umrøðu, sum viðvíkja Føroyum.

Rúsdrekkamál

Tað fyrsta evnið, sum Sólarmagn hevði til umrøðu var heitt drekka og tubbak, og longu á tí næsta fundinum varð rúsdrekkamál á skránni. Spurningarnir, sum tá vórðu reistir vóru: Mundi tað loysa seg at hava brennarí í Føroyum, var tað betri fyri føroyingar at brent varð í landinum, og hvat kundi gerast til tess at minka um brennivínið í Føroyum. Fundurin tók undir við, at brent varð í Føroyum, og at tað var betri fyri føroyingar, at teir brendu sjálvir. Tann síðsti spurningurin um at minka um brennivínið í Føroyum, var meira ein atfinning at avhaldsfeløgnum, tí teimum vantaði stýring. Annars helt fundurin, at allur spurningurin um rúsdrekka hevði nakað við barnauppalgingina at gera, tað var umráðandi at byrja hesa uppaling tíðliga. Rúsdrekkamálið fær nógva almenna umrøðu um hetta mundið.

Stutt framman undan hesum fundi í Sólarmagni var grein í Føringatíðindum, sum birti upp undir rúsdrekkamálið. Rasmus Effersøe, sum var ein av stigtakarunum til Jólafundin í 1888, var ein av oddamonnum í fráhaldsrørsluni. Hann var blaðstjóri á Føringatíðindum, og hevði greitt lesarunum frá, at føroyingar drukku fyri o.u. 100.000 krónur í rúsdrekka um árið. Jóannes Patursson hevði gjørt viðmerkingar til skrivningina hjá Rasmus Effersøe. Ikki júst tí, at føroyingar drukku ov nógv, men heldur tí at teir keyptu so nógv rúsdrekka úr útlandinum, sum teir eins væl kundu brent sjálvir, og harvið spart landinum nógv gjaldoyra.

Ferðamannamál

Ferðamannavinnan verður tíðliga tikin til viðgerðar. Her er tað Sverri Patursson, sum sjálvur er kendur fyri sínar mongu og frálíku ferðafrásagnir, og sum sjálvur ferðaðist nógv, bæði í Føroyum og uttanlands, ið tekur stig til fundin. Tað hevði verið okkurt graml um, at ferðamaðurin oyðilegði landið og fólkið. Men Sverri helt, at ferðamaðurin gjørdi meira gagn enn skaða, tí teir bóru nógv gott við sær úr útlandinum, og eisini lögdu teir pening eftir seg í landinum.

Flytandi bókasavn

Eitt, sum sermerkti ungmanna­feløgini í hesum tíðarskeiði (eisini í Noregi) var teirra virki fyri at menna byg­dasamfeløgini, serliga á tí mentanarliga økinum. Tí fór Sólarmagn tíðliga í tíðini at arbeiða fyri at fáa í lag eitt flytandi bókasavn. Í blaðnum hjá Sverra Patursson, formanni í Sólarmagni, Fuglaframa, verður greitt gjørt vart við, at tað eru bygdirnar kring landið, sum skulu njóta gott av einum flytandi bókasavni, og ikki bara fólk­ið í Havn, sum longu frammanundan hevði eitt bókasavn. Einari líknandi skipan við flytandi bókasavni stóðu tey norsku ungmanna­feløgini fyri, og hon varð væl fagnað. Flytandi bókasavn og útbreiðsla av nýggjum bókmentum og upplýsandi lesnaði vóru týðandi tættir í vekingarstarvinum.

Forn­gripagoymsla

Longu í 1896 varð spurningurin um forn­gripagoymslu reistur í Sólarmagni. Tað var aftur Sverri sjálvur, sum reisti málið, og sum heild var undirtøka fyri einari forn­gripagoymslu, hóast onkur mutaði ímóti, tí hann helt tað fór at vera ov dýrt, bæði at byggja hús og at halda tað við líka. Sverri Patursson helt fyri á hesum fundi, at føroyingar nú vóru farnir at vakna aftan á langan svøvn. Uttan at vita av tí vóru føroyingar rændir fyri sínar ognir meðan teir høvdu sovið. Málið varð tikið fram á fleiri fundum, og tað gekk striltið at fáa menn at gera tað, sum teir høvdu lovað. Men 26. juli 1898, góð tvey ár eftir at málið varð reist, kallaði Sólarmagn saman til fundar í Havn á ólav­­søku, har fyristøðufólk vórðu vald at fremja arbeiðið. Takkað veri hesum tiltaki, kundi Føroya Fornminnissavn herfyri halda 100 ára minnishátíð.

Álmanakki

Eins og vit í dag hava áneyðir at leggja til rættis alt tað dagliga starvið tíma fyri tíma, sóu teir longu í teimum allar­fyrstu virkisárunum hjá Sólarmagni, at tørvur var á einum føroyskum álmanakka. Í hesum álmanakka vóru nógvar upplýsingar. Umframt dagarnar í árinum, var í hesum álmanakka ein fullfíg­gjað ferðaætlan fyri innanoyggja- og millumlandasiglingina millum Keypmannahavn-Leith-Føroyar-Ísland fyri alt árið 1898, upplatingartíðir hjá skrivstovum í Havn, postgjöld, vektir, myntir og mát, streymur og sjóvarfall, veiðilógin, um tøting, fiskiskap, seyðabruk, neytaviðgerð, rossahald og svínaaling. Eisini var upplýst um stýrisviðurskiftini. Ætlanin var, at slíkur álmanakki, sum varð nevndur *Hent bók fyri hvønn mann*, skuldi verða útgivin á hvørjum ári við enn fleiri upplýsingum. Men verkið hepnadist so mikið illa, at felagið bjóðaði ikki til at geva hann út aftur. Serliga illa var farið um stavsetingina. Har vóru bæði prentvillur

og ein hópur av íslenskum orðum. Álmanakkin varð prentaður í Íslandi, og tað hevði gingið sera striltið at fáa fatur á fólki, sum kundi átaka sær at rættlesa satsin.

Fólkafundir, stevnur, ítróttur og veitslur

1890-árin vóru blómingartíðin hjá norsku ungmannaafelagsrørsluni, sum varð væl stuðlað av háskúlarørsluni. Tað er í 1890-árunum at norsku fylkisfeløgini verða stovnað, og sermerktar fyri hesa tíðina eru tær árligu summarstevnurnar, sum verða fyriskipaðar kring landið. Ein tann fyrsta var í Voss 1892, og hagar stevnu eini 2000 ungfolk úr øllum Hordalandi, og tá stevna var í Norheimssund 1896 vóru millum trý og fyra túsund ungdómar komnir saman.

Hesar stevnur vórðu altíð hildnar um jóansøkumundið, og helst hevur Sólar-magn fingið hugskotið at skipa fyri jóansøkustevnu í Miðvági frá teimum norsku stevnunum. Á fleiri fundum í Sólar-magni hevði verið røtt um kappleikir, og hetta gjørdist tann berandi parturin av jóansøkustevnuni. Skipað varð fyri kapprenning á sandinum, har longsta málið var 1500 alin. Fyrstur á mál gjørdist ein íslendingur, Bjørn Thorleifsson, sum tá var á garðinum í Kirkjubø (kona Jóannes bónda í Kirkjubø var íslendsk). Eisini var langlop og kappkasting við steinum. Aftan á leikirnar varð kappróður, har tvey 10-mannafør vóru við, Koltursbáturin, sum var mannaður við monnum úr Koltri og Skopun vann róðurin við 10 minuttum og 30 sekundum.

Á stevnuni var eisini hildin fólkafundur, har fimm røðarar vóru. Tveir røddu um vinnumál, m.a. um at byggja íshús at goyma agn í. Stovnarar Sólar-magns, Jóannes Dalsgarð av Velbastað og Sverri Patursson í Kirkjubø, hildu eisini røðu. Jóannes talaði fyri teirri ungu fólkarørsluni her á landi, sum vildi verja um alt, ið var gott føroyskt og tá serliga móðurmálið. Hann var fyri at byggja Føroya framburð á tjóðskaparligari grund. Sverri røddi um felagsskap og samvirki millum føroyingar. Hann ynskti góðan framburð fyri landið, og røðan varð fagnað við trimum hurrá fyri Føroyum frá fundarfólkunum. Henda fyrsta jóansøku-stevnan varð hildin í fagrasta veðri, men tíverri vóru ikki so nógv fólk komin.

Fuglaframi, sum skrivar frá stevnuni heldur, at samskiptið millum Sólar-magn og Vágafelagið hevði verið so ólagligt í tíðini upp undir stevnuna, at hon var ov illa lýst frammanundan.

Fólkafundir verða hildnir á nærum hvørjum ári, og røðararnir verða valdir við umhugsni. Eisini útlendskir røðarar eru, eitt nú í 1924, tá norski háskúlamaðurin Lars Eskeland helt langa røðu um norska málreisning. Aðrir røðarar á tí fundinum vóru Jóannes Patursson og Símun av Skarði. Eini 1000 fólk vóru til fundin.

Av øðrum virkseimi í ungmanna feløgum, sum vert er at nevna, vóru tær ár-
ligu veitslurnar. Tað verður nógv gjørt burtur úr at lyfta hesar veitslur upp á eitt
sera hátíðarligt støði. Tí ofta verður byrjað við kirkjugongd, felagsfundi og síðan
hildin veitsla um kvøldið, felagsblaðið upplisið og mergjandi og skemtiligar
røður hildnar. Til hesar veitslur vórðu ofta sangir yrktir.

Stevnusamtyktir og -áheitanir – politikkur

Tað verður ikki greitt frá øðrum stevnum av slíkum slag. Ístaðin verður skipað
fyri fleiri fólkafundum. Vanliga verða hesir fundir hildnir á hásumri, sunnudag
seinnapart. Á fólkafundunum hava røður verið bornar fram og fosturlandssangir
sungnir. Eisini hava verið gjørdar yvirlysingar, sum t.d. í 1905, tá fólkafundurin,
sum Sólarmagn skipaði fyri í Reynsmúlalág, gjørdi eina samtykt sum varð send
løgtinginum. Samtyktin var í níggju brotum, og snúði seg at geva móðurmálinum
betri sømdir í skúlanum. Eisini hevði Sólarmagn stutt frammanundan heitt á
Meginfelagið um at søkja løgtingið um studning og ráðgevandi stuðul til at geva
út føroyskar skúlabøkur. Í hesum sama skrivi varð heitt á Meginfelagið um at
biðja løgtingið velja eina fimmmannevnd, sum skuldi hava til starv at bjóða til
kapping um at samanseta ymsar føroyskar skúlabøkur, at taka ímóti og døma
um, hvørji bókaverk vóru best, og veita kappingargjald fyri tey verk, sum vóru
verd at fáa heiðursvirði, og at virka fyri at tær bøkur, sum tykjast nýtiligar, fáa
loyvi at verða nýttar í føroysku skúlunum og at fáa hesar bøkur prentaðar.

Semja og ósemja

Tætt samskipti var millum feløgini, serliga millum Sólarmagn og Føringafelag.
Bæði feløgini virkaðu fyri so at siga somu hugsjón, og vóru sostatt noydd at ar-
beiða saman. Heilt samd vóru tey ikki um, hvussu røkkast skuldi á mál. Sólarmagn
rør framundir, at tjóðskaparrørslan var komin á eitt vegamót, har politiskar
avleiðingar máttu takast. Meginspurningarnir, sum Sólarmagn tekur til við-
gerðar, røkka allir aftur til tjóðskaparrørluna og frumandan í Føringafelag.
Spurningarnir ta fyrstu tíðina snúgva seg um støðuna hjá móðurmálinum, har-
næst koma spurningar um sjálvstýri og samband, spurningar viðvíkjandi ment-
anini, uppalingini og skúlanum eru teir mest viðgjørdu. Allir ganga teir aftur til
endamál Føringafelags, sum var at fáa Føroya mál til æru og at fáa føroyingar at
halda saman og ganga fram í øllum lutum, at teir mugu verða sjálvbjargnir.

Her hevur Sólarmagn sæð tað sum sína skyldu at virka fyri, at endamálsgrein
Føringafelags skuldi verða framd í verki. Sólarmagn tykist eisini, í størri mun
enn onnur ungmanna feløg tá, at hava skilt og dugað at lofta tí tjóðskaparlíga
ráki, sum eisini røkk til Føroya.

Stríðið um “broytingina”

Og her koma vit til tann størsta mentanarlaga serspurningin frá tjóðskapartíðini, nevniliga spurningurin um tað føroyska skriftmálið. Hóast endamál Føringafelags var at savna fólkið um eitt føroyskt skriftmál, so var eyðsæð, at tað bar ikki til hjá felagnum at draga eina línu. Høvuðsmenninir í Føringafelag, Jóannes Patursson og Rasmus Effersøe, vóru ólíkir av lyndi og í hugsanarhátti, og í skrivning og málrøkt var munurin ikki minni. Vanliga fólkið var ikki vant við at lesa ella skriva føroyskt. Jóannes Patursson, sum var kønur í forn máli, nýislandskum og nýnorskum, var alla tíðina so frammarlaga í málsligu nýroyndum sínum, at fólk ilskaðust, og hann var lagdur undir at brongla málið við íslenskum lóttum.

Hóast Føringafelag í Føringatíðindum tey fyrstu árin tók undir við at brúka Hammershaimbs stavseting, kom skjótt upp á tal at broyta skrivningarlagið til tess at gera tað lættari hjá fólki at lesa og skriva málið. Hildið varð, at skriftmálið stóð í so langt frá talaða málinum. Longu í 1892 varð í Føringafelag ein broyting av skriftmáli Hammershaimbs til umrøðu. Uttan at nøkur avgerð verður tikin viðvíkjandi málinum, so verður vald ein nevnd at arbeiða víðari við spurninginum. Ein av nevndarlimunum er Dr. Jakobsen. Við hansara hjálp verða gjørd nøkur uppskot til broytingar av skriftmálinum. Hóast uppskot til broytingar verða prentað í Føringatíðindum í 1893, er ikki stórir áhugi fyri at nýta tað broytta skrivningarlagið. Tað verður lítið brúkt, og fólk hava hug at gera gjøldur burtur úr tí. Aftur í 1895 verða broytingar prentaðar í Føringatíðindum.

Nýggj skipan fyri Føringafelag

Í hesum tíðarbili er Sólarmagn stovnað og virkar nú fyri at allir føroyingar skulu gerast limir í Føringafelag, sum eisini er tann stovnur, sum gjøgnum blað sítt, Føringatíðindi, leggur støðið undir skriftmálið. Sólarmagn skjýtur upp, at Føringafelag verður skipað við bygðafeløgum, samstundis sum felagið er samt um at virka ímóti, at broytingar verða gjørdar viðvíkjandi skriftmálinum.

Á fundinum í Føringafelag 20. september 1896 var støða tikin til broytingina. Meiriluti var fyri at nýta Hammershaimbs skriftmál uttan broytingar. Tey, sum vóru í broytingarpartinum, mótmæltu atkvøðugreiðsluni og søgdu, at hon var ólóglig. Tey søgdu, at broytingin var bindandi fyri felagið, og hetta varð tikið upp aftur fleiri ferðir.

Jóannes Patursson, sum tá var formaður í Føringafelag og blaðstjóri á Føringatíðindum, legði øll álitisstørv í felagnum frá sær og segði seg úr felagnum. Á

hesum fundi fór Føringafelag í tvíningar, og felagið fekk ongantíð aftur tann týdning, tað hevði havt.

Fuglaframi verður givin út

Í 1898 fer Sverri Patursson undir at geva blaðið Fuglaframa út, sum skal vera skrivað á Hammershaimbs skriftmáli. Fuglaframi kom regluliga út í fyra ár, fjúrtanda hvønn dag. Til stuttleika skal verða nevnt, at Sverri Patursson er kendur sum tann stóri fuglavinurin, og tí er tað ikki so løgið at hann kallar blaðið Fuglaframa, sum er at finna í tí kenda kvæðnum, Fuglakvæði, ið langabbi Sverra, Nólsoyar Páll yrkti.

Samstarv millum feløgini

Sólarmagn var tað fyrsta føroyska ungmannaeflagið, og av teimum ungmannaeflagunum, sum vórðu stovnað tá um aldaskiftið, tað einasta, sum enn er virkið og hevur verið virkið so at siga alla tíðina. Men søgan hjá hinum ungmannaeflagunum er ikki skrivað enn. Tá Føroya Ungmannafelag varð stovnað í 1912 vóru ellivu feløg við. Kanska hava onnur feløg verið í landinum, men óvist hvar. Tey ellivu feløgini vóru í Vágunum, tvey í Norðstreymoy, trý í Suðurstreymoy og fimm í Eysturoynni. Vit vita um, at feløg hava verið í Norðuroyggi, eitt nú í Kunoy, og eitt felag hevur verið í Hesti. Eisini hava sonevnd lestrarfeløg verið í Sandoy og Suðuroy eins og aðrastaðni.

Føroya Ungmannafelag

Eftir uppskoti frá Sólarmagni varð fyrsta roynd at stovna Føroya Ungmannafelag gjørd í 1912. Á fundi í Sólarmagni 7. januar 1912 hevði felagið tikið til viðgerðar spurningin: “Hvat kann gerast fyri at fremja føroyamálið?” Á fundinum gjørdi felagið soljóðandi áheitan: “Sólarmagn hevur á fundi 7.1.1912 samtykt at bjóða øllum ungmannaeflagum og øðrum nærskyldum feløgum í Føroyum at senda av hvørjum felag tveir útsendingar at koma saman á Ólavsøku í Havn til ta klokcutíð og stað, sum Sólarmagn ásetur, til at samráðast um og møguligt samtykkja eina samskipan millum feløgini”. Á Ólavsøku 1912 varð fundur hildin á háskúlanum í Havn. Sum nevnt vóru ellivu feløg á fundinum.

Á fundinum varð lisið upp eitt uppskot frá Sólarmagni til endamál fyri samskipanina, og tað ljóðaði soleiðis: “At fjálga um og fremja føroyska mentan og studda tær rørslur og tey verk, ið kunnu økja lands okkara andliga, økonomiska og politiska sjálvbjargni”. Tey flestu av hinum feløgnum vóru ímóti, at orðið “politikkur” varð nevnt í endamálsgreinini. Atkvøtt var tó um uppskotið, sum tað var, men tað fall. Ístaðin varð samtykt eitt uppskot frá Símunni av Skarði, sum

ljóðaði soleiðis: “Samfelagið (samskipanin) hefur til endamáls at arbeiða fyri móðurmáli okkara, uppaling og føroyskari mentan í øllum lutum”. Ein 3-manna nevnd varð vald at gera uppskot til lógir.

Eitt tað fyrsta Føroya Ungmannafelag setti sær fyri var at útvega pening til útgávu av bókini *Robinson Kruso*, sum Sverri Patursson varð biðin um at týða til føroyskt. Hon kom út í 1914. Hon varð send øllum skúlabørnum í Føroyum ókeypis, og tað var Norigs Ungdomslag, sum rindaði allan kostnaðin. *Robinson Kruso* var fyrsta barnabók, sum varð prentað á føroyskum. Føroya Ungmannafelag livdi ikki leingi. Longu í 1916 varð felagið avtikið.

Sólarmagn royndi aftur seinni at endurstovna Føroya Ungmannafelag. Tað var í 1926. Men tað er ikki nógv tilfar funnið um virksemd hjá felagnum. Tó vita vit, at í hesum tíðarskeiði hefur samband og samskipti verið millum Føroyar og Ísland á ungmannakinum, eitt nú millum Aðalstein Sigmundsson og Símun av Skarði.

Staðanavnasavnið

Eitt stórmál, sum Sólarmagn arbeiddi leingi við, og sum av sonnum kundi fingið serstaka viðgerð, er arbeiðið at savna føroysk staðanøvn. Hetta mál verður fyrstu ferð reist í felagnum í 1912 av Jóannesi Danielsen bónda í Búðini á Velbastað. Jóannes í Búðini og Páll Patursson í Kirkjubø verða valdir at standa fyri kortleggingini av teimum føroysku staðanøvnunum. Í august sama ár halda teir fund á háskúlanum í Havn saman við lærarum, sum eru komnir á skeið. Lærararnir eru úr øllum landinum, og fleiri teirra átaka sær uppgávuna at savna staðanøvn í sínum økjum. Arbeitt verður við hesum í fullum álvara, og roynt verður at halda arbeiðið á einum høgum støði. Eitt nú er kendi málfrøðingurin Dr. Jakobsen í felagnum í 1915 og heldur fyrilestur um føroysk staðanøvn. Dr. Jakobsen var ivaleyst tann mest skúlaði føroyingurin tá, og sjálvur hevði hann fingist nógv við staðanavnagransking. Arbeiðið at savna staðanøvn gerst alsamt meira krevjandi, og útreiðslurnar eru nógvar fyri felagið. Serliga eru tað kortini, sum eru dýr, og Løgtingið játtað felagnum 300 krónur um árið í tvey ár (1922–23) til hetta arbeiðið. Í 1945 varð staðanavnasavnið hjá Sólarmagni, sum íalt telur 4650 staðanøvn, lagt saman við tí, ið staðanavnanevnd løgtingsins stóð fyri. Alt staðanavnasavnið er nú í varðveitslu á Føroyamálsdeildini á Fróðskaparsetri Føroya.

Nýggjar tíðir – nýggir siðir

Í 1924 vóru tíðirnar broyttar so mikið, at áhugin fyri felagsarbeiðinum í Sólarmagni, kanska serliga millum tey ungu, var trokaður burtur av nýggjum áhugamálum og virksemini. 11. mai 1924 segði stovnarin og formaðurin tey flestu árin, Sverri Patursson, seg úr felagnum, tí ungdómurin, heldur enn at mæta til fundar, fór at spæla fótbólt. Í fundarbókina hevur Sverri skrivað:

Eg kunnger hervið, at vegna gáloysni og lítlan hug fyri andligum og tjóðskaparligum viðurskiftum sum ræður bæði á Velbastað og í Kirkjubø, leggi eg niður formansembætið og meldi meg út úr Sólarmagni.

Eftir hetta tóku aðrir yvir, og felagið hevur verið virkið alla tíðina, og er tað enn í dag. Men við Sverra misti felagið tann politiska broddin, og í dag virkar felagið mest sum bygðafelag fyri bygdin Velbastað og Kirkjubø. Mesta virksemini í felagnum er um veturin. Felagið eigur egin felagshús, har tey flestu tiltøkini verða fyriskipað, eitt nú fundir, fyrilestrar, kvøldskúli og samkomur av øðrum slag. Um summarið verður onkuntíð skipað fyri útferðum og fólka fundi.

Endi

Tað uppalingarlaga og mentanarlaga virksemini, sum ungmanna feløgini fyrst í 20. øld lögdu lunnar undir, verður í dag framt og stuðlað av øðrum feløgum og stovnum, hvørt innan sítt serøki, tað veri seg ítróttafeløgum, ungdómsfeløgum, áhugafeløgum, skúlum, fakfeløgum o.ø.

BÓKMENTALISTI

- Árni Dahl. 1981. *Bókmentasøga II, 1876–1939*. Fannir. Tórshavn.
- John Dalsgarð. 1984. Ungmannafelagið Sólarmagn. *Brá* 6:34–42.
- Hans Jacob Debes. 1982. *Nú er tann stundin... – Tjóðskaparrøsla og sjálvstýrispolitikkur til 1906 við søguligum baksýni*. Føroya Skúlabókagrunnur. Tórshavn.
- Fuglaframi 1898–1902*. Blaðstjóri: Sverri Patursson. Offset-prent Emil Thomsen. Formæli Jóhan Hendrik W. Poulsen. Tórshavn 1972.
- Færøsk Anthologi I, Tekst samt historisk og grammatisk indledning*. Ritsj. V. U. Hammershaimb. København 1891. Offset-endurprent Hammershaimbsgrunnurin 1969.
- Færøsk Anthologi II, Ordsamling og register*. Jakob Jakobsen. Ritsj. V. U. Hammershaimb. København 1891. Offset-endurprent Hammershaimbsgrunnurin 1969.

- Føringatíðindi 1898–1906*. Offset-prent Emil Thomsen. Formæli eft. Hans Jacob Debes og Chr. Matras. Tórshavn 1969.
- Føroysk kvæði – um brøgd norðmanna ættarinnar úti og heima* (“Gylta bók”). Úrvalt og lagt til rættis hevur Jóannes Patursson. Noregs Ungdomslag. Oslo 1925. Endurpr. Einars Offsett, Tórshavn 1979.
- Sverri Patursson. 1971. *Fram við Sugguni – Søgur, greinir, røður og yrkingar*. Formæli Jóhan Hendrik W. Poulsen. Emil Thomsen, Tórshavn.
- Svabos Færøske Visehaandskrifter*. Chr. Matras. Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur. København 1939.
- Ung i 75 år – Noregs Ungdomslag 1896-1971*. Ritsstj.: Oddvin Lundanes og Sigmund Moren. Det Norske Samlaget, Oslo 1971.
- Varðin*, 30. bind. Felagið Varðin. Tórshavn 1952. Offset Emil Thomsen 1979.

Óprentað heimild

Fundarbøkur Sólarmagns á Føroya Landsbókasavni.

SUMMARY

The Faroes Youth Association Movement seems to originate from the Norwegian one, which was formed during the middle of the 19th century. The purpose of the movement was to inform about everything that was important to the individual, the near environment, the village and nationality. The Youth Association Movement was introduced in Faroe from Norway around 1895 when the first association of this kind was established: The Debating Society of Kirkjubøur, later acquiring its present name Sólarmagn, meaning the power of the sun, the place where the sun has its greatest strength.

Important issues were discussed and decided in these associations, local issues as well as social and cultural ones.

First and foremost, the main issues included the democratic viewpoint, debates and discussions, and decisions promoting the common goals, progress and independence of the community and of the individual. It may, however, be emphasized that the most important issue concerned the question of the position of the Faroese language, and for this reason the youth associations in Faroe were an important part of the national movement.

In Norway the Youth Association Movement flourished during the decades before and after 1890; in Faroe its heyday came somewhat later.

This paper deals mainly with the activities of the youth association Sólarmagn, which is the only one of the original associations that is still active.

PÁLL LÝÐSSON

Ungmennafélögin á Íslandi

Sögubrot og dæmi

Inngangur – Forsaga

Ungmennafélögin á Íslandi eru stofnuð eftir norskri fyrirmynd og fyrir áhrif frá dönsku lýðháskólunum. Ungir Íslendingar komu með þessa hugsjón frá Noregi og Danmörku. Einna fremstir í flokki þeirra voru Helgi Valtýsson kennari og Jóhannes Jósefsson glímukappi. Varð Ungmennafélag Akureyrar fyrsta félagið er stofnað var, 6. janúar 1906. Fór stofnun ungmennafélaga síðan sem sinueldur um allt land.

Í mars 1906 fóru ungmennafélagar á Akureyri að ræða stofnun sambands ungmennafélaga um allt land og var Ungmennafélag Íslands stofnað 4. ágúst 1907. Heitustu frelsisbaráttumennirnir af yngri kynslóðinni voru ákafastir ungmennafélagar, en stjórnsmál voru þó ekki rædd, en fyrir valinu urðu íþróttaiðkun, helst glíma, bindindi og guðstrú (Gunnar Kristjánsson 1983:7).

Ungmennafélag var stofnað í Sandvíkurhreppi 17. janúar 1909 og hét þá Bjarmi. Varð úthald þess stutt, eitt og hálft ár (Páll Lýðsson 1986:7–8). Á rústum þess var Ungmennafélag Sandvíkurhrepps stofnað 27. janúar 1912. Lifði það, stundum góðu lífi, til nóvemberloka 1931 er það hélt síðasta fund sinn. Ungmennafélag Sandvíkurhrepps stóð í mörgu: Glíman var efst á blaði, frjálsar íþróttir, einkum hlaup og stökk, rekstur bókasafns, félagshús, álfabrennur, dansskemmtun með fyrirlestrun, útgáfa handskrifaðs blaðs (Páll Lýðsson 1976:9–42).

Ungmennafélögin mynduðu fyrst fjórðungssambönd en síðar héraðssambönd. Á meginhluta Suðurlands var stofnað Íþróttasambandið Skarphéðinn 9. október 1910, sem breyttist áratug síðar í Héraðssambandið Skarphéðinn. Margt annað en íþróttir vildi þá félagið sýsla við. Aðaltenging ungmennafélaga héraðsins var í gegnum fjölsótt héraðsmót í Þjórsártúni með góðum ræðumönnum, t.d. Jóhannesi Patursson (Ingimar Jóhannesson 1955:35, 78).

Í hinni ört vaxandi byggð, Selfossi, var stofnað 1. júní 1936 Ungmennafélagið Tíbrá sem breyttist ári síðar í Ungmennafélag Selfoss. Hafði það fyrst á oddinum leikfimi og knattspyrnu en breyttist á stríðsárunum í landsfrægt frjálsíþróttafélag. Það er nú öflugt íþróttafélag sem starfar í mörgum deildum. Er

það nú á síðari árum þess frægast fyrir handknattleik og keppti m.a. fyrir nokkrum árum til úrslita um Íslandsmeistarartitilinn í handknattleik þótt ekki ynnist hann þá (Páll Lýðsson 1976:43–116).

Hér á eftir verður nú litið á nokkrar dæmigerðar starfsgreinar Ungmennafélags Sandvíkurhrepps er það var í besta gengi sínu.

Lestrarfélagið – upphaf að bókasafni héraðsins

Elsta ungmennafélagið í Sandvíkurhreppi, Bjarmi, stofnaði Lestrarfélag Sandvíkurhrepps veturinn 1909 og lifði lestrarfélagið og starfaði áfram þótt Bjarmi hætti starfsemi. Hið nýja Ungmennafélag Sandvíkurhrepps vildi efla félagið og stóð þá formaður þess fyrir tombólu veturinn 1912 og safnaðist þar mikið fé svo hægt var að kaupa nokkrar bækur. Meðal annars eignaðist lestrarfélagið allar Íslendingasögurnar og bókbindari sveitarinnar batt þær inn. Félagið hét nú Lestrarfélag Umf. Sandvíkurhrepps og keypti það sér bókaskáp fyrir 10 krónur í árslok 1909 og er hann ennþá til. Safnið kom sér upp sæmilegum bókakosti og var hann oftast í vörslu til þess kjörins bókavarðar, en fluttist því bæ frá bæ.

Lestrarfélagið fékk ekki styrk úr hreppssjóði fyrr en 1925, 50 krónur en bundið því skilyrði að 100 krónur kæmu annars staðar frá. Þá hélt félagið bögglaupþboð og reitti saman 100 krónurnar (Páll Lýðsson 1976:30–32).

Þegar Umf. Sandvíkurhrepps hætti starfsemi varð lestrarfélagið hálfgeft rekald uns Sandvíkurhreppur tók bækurnar að sér 1934. Bókasafn Selfoss hét það um stund, síðan Héraðsbókasafn Suðurlands, þá lengi Héraðsbókasafn Árnes-sýslu. En nú síðustu 20 árin Bæjar- og héraðsbókasafnið Selfossi. Saga safnsins með mörgu nöfnin er merkileg því ferill þess er óslitinn í 89 ár og nú er safnið í nýjum húsakynnum (frá 1991) og telur 60 þúsund bindi (Páll Lýðsson 1969).

Bindindismál

Allir félagar Ungmennafélags Sandvíkurhrepps gerðu með sér bindindisheit. Það var létt verk árið 1912, því þá hafði áfengisbannið verið samþykkt 1908 og kom alfarið til framkvæmda 1915. Einnig var stúkuhreyfingin öflug og margir ungmennafélagar voru einnig stúkubræður (Páll Lýðsson 1976:38).

Árið 1922 var linað á bannlögunum er svokölluð Spánarvín máttu flytjast til Íslands. Annars vildu Spánverjar ekki kaupa af okkur saltfisk. Þá brustu einnig varnarmúrar ungmennafélaganna í Sandvíkurhreppi. Einn vel virkur ungmennafélagi vildi árið 1926 taka bindindisheitið af stefnuskrá félagsins (FgUS 14. nóv 1926). En hugmyndin fékk ekki hljómgrunn. Hún var felld, fékk aðeins 3 atkvæði en 6 voru á móti. Árið 1927 var rætt af miklu kappi um tóbaksbindindi. 20 félagsmenn tóku til máls en aðeins 5 þeirra óskuðu eftir tóbaksbindindi innan

félagsins (FgUS 13. febr. 1927). Aðflutningsbann á sterku áfengi var afnumið árið 1935 en þá var ekkert ungmennafélag á svæðinu til að berjast gegn aðflutningi áfengis.

Íþróttamót

Árið 1914 kom þáverandi formaður Ungmennafélags Sandvíkurhrepps með glímupening úr silfri sem hann gaf félaginu. Þá þótti öllum sjálfsagt að fara að glíma og voru glímumót haldin, eitt á vetri og annað að sumri til. Í fyrstu glímukeppninni voru 8 þátttakendur og einn kappinn fékk sjö vinninga. Hann hafði þá lagt alla keppinauta sína.

Félagið hélt sína fyrstu frjálsíþróttakeppni á Kotferju, gömlu eyðibýli við Ölfusá 9. ágúst 1914. Þar var keppt í hástökki, langstökki og 53 metra sprett-hlaupi. Methafinn í hástökki stökk 1,20 metra, langstöcksmeistarinn stökk 430 sentimetra. Besti sprettthlauparinn rann 53 metra skeið sitt á 6 sekúndum. Síðan hefur öllu farið fram (FgUS 9. ág. 1914).

Ungmennafélagið sendi árið 1918 tvo menn á íþróttamótið í Þjórartúni og unnu þeir þar til meiri afreka (Páll Lýðsson 1976:36). En þegar Ungmennafélag Selfoss hóf frjálsíþróttæfingar upp úr 1940 urðu menn þess í fremstu röð á Íslandi og upp úr 1950 varð félagið hvað eftir annað sigurvegarinn á íþróttamótinu í Þjórartúni.

Margt hefur breyst frá íþrótt- og glímukeppninni á Kotferju við Ölfusá og til þess tíma er við nú lifum. Nú tekur Ungmennafélag Selfoss að sér allar hugsanlegar íþróttir og keppir í mörgum flokkum, allt niður í 7. flokk og lærdir og útspekúlaraðir þjálfarar stjórna liðunum.

„Hreinsun móðurmálsins“

Árið 1914 hóf ung ungmennafélagskona, Helga Guðmundsdóttir, að ræða um „hreinsun móðurmálsins“ á sumarfundinum á Kotferjuflötum (FgUS 9. ág. 1914). Málinu var frestað til næsta fundar en þaulrætt þá. Sýndu bestu ræðumenn fram á „að málið hefði svo djúpar rætur ef ætti að fara að kryfja það til mergjar, að jafnvel málfræðingum [sic!] greindi á um hvað væri rétt mál og ekki rétt“ (FgUS 8. nóv. 1914).

Svo liðu mörg ár og íslenskt mál hélt áfram að þróast. Frændi minn einn, Einar Pálsson, gekk í félagið 1925 og vildi alltaf standa vörð um íslenskt mál. Hann taldi rétt að skipa nefnd til að skrá mállýti á fundum – og lesa þau upp á næsta fundi á eftir. Annar félagi, Ari Páll Hannesson, vildi ekki þetta. Hann kvað það geta orðið til þess að menn hreinlega hættu að tala á fundum (FgUS án dags. 1925).

Aftur varð umræða um móðurmálið 1927. Jón Kristgeirsson talaði þá um skyldu félagsmanna að glæða og fegra móðurmálið. Jón vissi að mállýtanefndir voru komnar í nágrannafélögunum og fékk stofnaða nefnd til að „safna mállýtum á fundum og skrá þau í sérstaka bók“. Ekki hrein þessi samþykkt á Ara Páli Hannessyni. Á þessum fundi sagði hann sig úr félaginu (FgUS 16. jan. 1927).

Málfundir

Meginmál elstu ungmennafélaganna var að stefna ungu fólki saman- og halda fund. Það var í fyrstu aðalstarf Ungmennafélags Sandvíkurhrepps. Nokkrum sinnum var farið saman í útreiðartúra á fallega staði, helst skógi vaxna; Þetta voru skógarferðir, „picnic“, en oftast hafa Íslendingar farið til útreiða á fallega skóglausa staði og kalla þær ferðir „lautartúra“.

Vinsælasta fundarefnið lengi voru spurningar lagðar fyrir ákveðna félagsmenn sem þeir fengu í hendur fyrir fund og áttu að svara upphátt á fundinum. Ein fyrsta spurningin var: Af hverju er harðara mál talað í þeim löndum sem eru fjöllótt? Og hinn spurði svaraði: Það gjörir bergmálið (FgUS 6. des. 1914).

Oft kölluðu spurningar á lítil listaverk. Ólafur nokkur Gíslason fékk spurninguna: Hvað er föðurlandið? Og Ólafur svaraði þannig (FgUS án dags. 1918):

Það sem hann faðir þinn ruddi. Það er kofinn, þar sem móðir þín vann baki brotnu og átti margar andvökunætur vegna barnsins síns elskaða. Þar sem hún grét yfir því og bað til guðs yfir því. Það er særinn blikandi og brimsollin vitaðs gjafinn mikli og dánarbeðurinn stóri, þar sem ástvinir vorir þúsundum saman hvíla í votri og kaldri þarasæng. Það er fjallið með fönnunum flám, með himinháum tindum og hyldjúpum vötnum með fjörgandi og angandi blæ sumarsins og æðibyljum vetrarins. Það er grundin og dalurinn og ströndin. Það er byggðin og bærinn, þar sem ættin forna hefur átt sér bólstað og hefir bjargað lífi sínu mann eftir mann og hefir háð sitt stríð uns hné að velli.

Svo komu upp spurningar við hæfi tímans. Árið 1927 var Sigurður Þórðarson spurður: „Eiga konur að klippa hár sitt? Eykur það fegurð þeirra? Sigurður kvað ekki rétt af þeim að gjöra þetta – og alls ekki eykur það fegurð þeirra!“ Áslaug Símonardóttir tók þá til máls og kvaðst vera eina stúlkan á fundinum með stuttklippt hár. Og sagðist hafa gert það af því að sér hefði þótt það fallegra (FgUS 6. nóv. 1927).

Dansskemmtanir

Meðan Umf. Sandvíkurhrepps átti ekki hús voru útiskemmtanir alveg eins algengar og hinar og var þá dansað út um allar þorpgrundir.

Fljótt eftir stofnun félagsins gekkst það fyrir álfabrennu. Og var sú fyrsta haldin 28. des. 1912. Var það blysför og álfabrenna og fór fram á Selfossi. Gott söngfólk var valið í hlutverk álfakóns og álfadrottningar. Eitt sinn við álfabrennu voru aðkomustrákar að slá sér í hópinn, grímuklæddir sem púkar. Það kunnu virðulegir ungmennafélagar ekki að meta og spunnust af því slagsmál. Hurfu svo púkarnir út í myrkrið en álfafólkið hóf dansleik eftir álfabrennuna – og dansaði til morguns (Páll Lýðsson 1976:16–17).

„Og við dönsuðum til morguns“ var algeng setning er ungmennafélagar rifjuðu upp þessa tíma. Ungmennafélag Sandvíkurhrepps eignaðist hálf tús, tvílyft með kjallara, árið 1915. Þar voru hin frægu „Hagaböll“ og dansað til morguns. En eitt var óhjákvæmilegt: Að fá mann til að halda fyrirlestur áður en dansinn hófst (Páll Lýðsson 1976:19–21). Ég hefði viljað gefa nokkuð fyrir að heyra fyrirlestur Brynjólfs Bjarnasonar menntaskólapilts um ásatrú. Brynjólfur varð síðar með frægustu Íslendingum er hann ruddi hér braut fyrir heimskommúnismann eftir 1930 og varð þingmaður og ráðherra. Erindi hans um ásatrú er forsögn þess að hann var seinna dæmdur fyrir guðlast – einn Íslendinga.

Nútíminn – framtíðin

Ýmsir hafa spurt hvort ungmennafélögin á Íslandi séu farin að dofna í starfi. Eða hvernig koma þau inn í 21. öldina? Hafsteinn Þorvaldsson á Selfossi var formaður Ungmennafélags Íslands 1969–1979 og hann svarar:

Ég held að það sé alveg þvert á móti. Mér hefur sárnað að talað er stundum um einhverja „fornaldar frægð“ hreyfingarinnar. En árin 1969–1979 fjölgaði félagsfólki í hreyfingunni um helming, og hefur verið stöðug fjölgun síðan, bæði hvað snertir fjölgun almennra félaga og stofnun ungmennafélaga og íþróttabandalaga þeirra.

Hafsteinn bendir á á síðustu árum hafi ungmennafélagshreyfingin einkum haslað sér nýjan völl í þéttbýli. Endurreist sé ungmennafélagið á Akureyri. Nýtt félag er stofnað í Vestmannaeyjum og stærsta ungmennafélagið á Íslandi í dag er Fjölnir í Grafarvogshverfinu í Reykjavík. Þar í borg var eitt félag fyrir, Ungmennafélagið Víkverji. Hafsteinn segir:

Viðfangsefnin eru náttúrulega breytt og maður verður þess var á allra síðustu árum að hjá flestum félögum er nær eingöngu um að ræða íþróttastarf. Áberandi er sú breyting að þegar verið er að sameina ungmennafélög heita hin nýju félög flest „íþróttafélög“. Hér á svæði okkar á Suðurlandi heita nýju félögin Íþróttafélagið Dímon austarlega í Rangárvallasýslu. Íþróttafélagið Garpur er vestar í sömu sýslu og Íþróttafélagið Hamar er í Hveragerði. Þar var áður Ungmennafélag Ölfuss og Hveragerðis.

Hafsteinn Þorvaldsson telur að ýmsir aðrir þættir starfsemi ungmennafélaganna hafi lent m.a. til leikfélaga og skógræktarfélaga. Íþróttirnar hafi þá setið eftir og gnæft yfir annað félagsstarf. Styrkur íþróttastarfsins liggur mikið í héraðsmótum sem víða eru ennþá háð, og hinum fjölsóttu landsmótum U.M.F.Í., og í lögum landssamtakanna er meira að segja ákveðið að landsmót skuli háð þriðja til fjórða hvert ár.

Það hvarflar að Hafsteini Þorvaldssyni að U.M.F.Í. kunni með tímanum að vera lagt undir Íþrótt- og Olympíusamband Íslands. Forystumenn þess hvetja til sameiningar. U.M.F.Í. kann því að komast í varnarstöðu en forystusveit þess getur tekið af skarið og endurskipulagt U.M.F.Í. með sín fjölmörgu verkefni. Hafsteinn telur starfsemi U.M.F.Í. og Íþróttasambandsins allt annars eðlis:

Það hefur verið mjög sterkt á landsvísu að hafa tvö íþróttalandssambönd sem íþróttafélögin geta valið um, því samkvæmt íþróttalögunum eru U.M.F.Í. og Íþrótt- og Olympíusambandið jafn rétthá, þótt hið síðarnefnda sé æðra gagnvart íþróttalegum samskiptum við útlönd.

HEIMILDIR

- FgUS = Fundargjörðabók Ungmennafélags Sandvíkurhrepps 1912–1931. Frumrit á Héraðsskjalasafni Árnessýslu, Selfossi.
- Gunnar Kristjánsson. 1983. *Ræktun lýðs og lands*. Ungmennafélag Íslands 75 ára. Reykjavík.
- Hafstein Þorvaldsson á Selfossi. Viðtöl 22. júní 1998 og 10. mars 1999.
- Ingimar Jóhannesson. 1955. *Skarphéðinn 1910–1950*. Minningarrit. Reykjavík.
- Páll Lýðsson. 1969. Lestrarfélög og bókasöfn. Sandvíkurhreppur. Bjarni Bjarnason (útg.): *Sudri*. Þættir úr framfarasögu Sunnlendinga frá Lómagnúpi til Hellsheiðar 1, bls. 318–323.
- Páll Lýðsson. 1976. *UMF Selfoss*. 40 ára afmælisrit. Selfossi.
- Páll Lýðsson. 1986. Ungmennafélagið Bjarni í Sandvíkurhreppi. *Bragi*. Hátíðarútgáfa. Umf. Selfoss 50 ára, bls. 7–8. Selfossi.

SUMMARY

The Youth Associations (YA) of Iceland were founded based upon a Norwegian model and were influenced by the Danish Public High Schools. Young Icelanders came home from Norway and Denmark with a vision of organized youth club activity, and the Youth

Association of Akureyri, the first to be founded, came into being on 6 January 1906. The YA movement then spread like wildfire all over the country.

In March of 1906 the members of the Youth Association of Akureyri began to discuss the formation of a central union of YA chapters; as a result, the Youth Association of Iceland was founded on August 4, 1907. The most passionate young proponents of the independence movement were also the most fervent YA members. Politics were not discussed in those days: YA members chose rather athletics – wrestling in particular – temperance and religion.

A Youth Association was formed in Sandvík on 17 January 1909 and was called Bjarmi. Its duration was short – not more than eighteen months – and in the wake of its demise the new YA of Sandvík was founded on January 27, 1912. This club lasted until the end of November 1931, when it held its last meeting. The YA of Sandvík was quite active: wrestling topped the list of athletics, which included track and field events as well; also included were the management of a library and a clubhouse, bonfires, dances and lectures, and the publication of a handwritten newsletter.

The Youth Associations first formed unions with other YA clubs in the same geographic quarter of the country and the, later, smaller regional units. The Athletic Union Skarphéðinn was founded in the southern part of the country but became the Regional Union Skarphéðinn a decade later. The range of interests of the club was far wider than athletics. The chief cohesive event of the YA in the Southern region was the Regional Meet at Þjórsártún, which prided itself on its excellent lecturers, e.g. Joannes Patursson.

In the rapidly growing town of Selfoss, the Youth Association Tíbrá was founded on the first of June 1936. It later changed its name to the Youth Association of Selfoss. At first its main emphasis was on gymnastics and soccer, but it evolved during the Second World War into a nationally known athletic club. It is still a vigorous sports organization with a wide range of activities; in recent years it has been best known for its handball team, which won second place in the National Championship a few years ago.

This discussion of a Youth Association describes it as a typical rural club, which had its heyday from 1912 until about 1920, after which time the initial idealism had waned. But Youth Associations blossom to the present day due to the flexibility of the Youth Association movement, its ability to mold itself to changing times and increasing urbanization. This is mentioned by one of the leaders of the YA movement, Hafsteinn Þorvaldsson, who was president of the Youth Association of Iceland for eleven years. Hafsteinn points out that in the decade from 1969–1979, the YA had doubled in number and have since developed into potent clubs in Reykjavík. The tendency is now to enlarge the clubs, especially due to their athletic endeavors, as they are dependent on new multipurpose sports halls. National meets of the YA which are held every third or fourth year, are widely attended, and strengthen the YA movement greatly. It is appropriate to mention however, that another powerful entity, the Iceland Sports Association, has shown a strong interest in merging with the Youth Associations of Iceland.

Konur og launavinna, karlar og fjölskylda

1. Tengsl eru milli kynjaskiptingar á vinnumarkaði og hefðbundins skilnings á konum og körlum

Ein af meginástæðum mismununar á vinnumarkaði er kynjaskiptingin, bæði sú lóðréttá (þ.e.a.s. að karlar og konur eru í ólíkum stöðum innan sömu atvinnugreinar og konurnar þá fyrst og fremst á neðri þrepunum) og síðan sú láréttá (þ.e.a.s. að karlar og konur sinna mismunandi störfum á vinnumarkaði). Þessi kynjaskipting hefur neikvæðar afleiðingar fyrir vinnumarkaðinn (m.a. er hann síður sveigjanlegur), neikvæðar afleiðingar fyrir framamöguleika kvenna og raunar alla tilveru þeirra (m.a. sökum þess að tilhneigingin hefur verið sú að störf þeirra séu verr borguð en störf karla) og neikvæðar afleiðingar fyrir karla sem lifa við það að ætlast er til að þeir leggi megináherslu á starf sitt en sinni lítið börnum sínum og fjölskyldu.

Á milli þessarar kynjaskiptingar og staðalmynda um karla og konur, hvað konur geti og karlar geti, hvað konur vilji og karlar vilji, eru margir og flóknir þræðir. Það er ómögulegt að segja að annað orsaki hitt en hugmyndir um eðlislæga umhyggjusemi kvenna sækja sér að sjálfsögðu næringu í þá staðreynd að það eru fyrst og fremst konur sem starfa innan umhyggjugeirans, í hjúkrun og við uppeldi barna. Og öfugt getur það verið snúið fyrir karl að vilja fara úr vinnunni til að sinna veiku barni þegar það er alveg „augljóst“ að þetta er ekki í eðli hans meðan það er jafn „augljóst“ að konu hans er umhyggjan í blóð borin.

2. Vinnumarkaður á Norðurlöndum er kynjaskiptari en í OECD-löndunum almennt og ástæðan er einkum hátt hlutfall kvenna í „kvennastörfum“

Alþjóðlegar samanburðarathuganir sýna að norræni vinnumarkaðurinn er kynjaskiptari en gengur og gerist í OECD-löndunum þvert á það sem ef til vill mætti ætla. Á öllum Norðurlöndunum er hlutfall kvenna á vinnumarkaði mjög hátt og kynjaskiptingin mikil. Þó hefur dregið úr henni síðustu áratugi eins og til dæmis Helinä Melkas og Richard Anker (1997) hafa fjallað um.

Og það er mjög áhugavert að sjá á hvern hátt hefur dregið úr kynjaskiptingunni. Á níunda og tíunda áratugnum hefur fækkað verulega þeim störfum sem

kalla má karlastörf og það er jafnframt athygisvert að sjá að þeim mun hærra hlutfall karla sem var í starfinu þeim mun hraðar hefur hlutfall þeirra minnkað.

Melkas og Anker (1997) sýna í athugun sinni að innan starfsgreina þar sem karlar voru að minnsta kosti 70% vinnuaflsins árið 1970 minnkaði hlutur þeirra að meðaltali um 16,3% til ársins 1990, innan greina þar sem hlutur þeirra var að minnsta kosti 80% minnkaði hlutur þeirra að meðaltali um 24,2% og innan greina þar sem hlutur þeirra var að minnsta kosti 90% minnkaði hlutfall karla um 38,2%. Þetta sýnir ljóslega að á Norðurlöndum (og raunar gildir það fyrir mörg önnur lönd) eru þau „forréttindi“ karla að hafa ákveðnar starfsgreinar fyrir sig, að hverfa.

Samanburður milli OECD-landanna sýnir síðan að kynjaskiptingin á norræna vinnumarkaðnum er meiri en meðaltalið. Til að meta þetta er notað það sem á ensku kallast „index of dissimilarity“ (ID). Engin kynjaskipting gæfi þá töluna 0 (sama hlutfall karla og kvenna í öllum starfsgreinum) en fullkominn aðskilnaður gæfi töluna 1 (engin kynjablöndun innan starfsgreina). Þeim mun hærri sem ID talan er þeim mun meiri er kynjaskiptingin á viðkomandi vinnumarkaði. Og þegar bornar eru saman 75 starfsgreinar sýnir sig að ID-talan fyrir þrjú Norðurlandanna er .60 en .55 í fjórtán öðrum OECD-löndum.

Meginástæðu þess að kynjaskiptingin á vinnumarkaðnum er enn svo mikil á Norðurlöndunum er að finna í þeim starfsgreinum þar sem konur eru ríkjandi, í svokölluðum „kvennastörfum“. Hlutfall kvenna á Norðurlöndum í „kvennastörfum“ er miklu hærri en í öðrum iðnvæddum löndum. Um það bil helmingur kvenna á norrænum vinnumarkaði starfa í „kvennagreinum“ en hlutfallið er ekki nema um fjórðungur í öðrum iðnvæddum löndum. Jafnframt eru sárafáir karlar starfandi í þessum greinum.

Og þessi störf samsvara mjög vel hefðbundnum ímyndum um kynin. Konurnar eru að langstærstum hluta í störfum sem tengjast umhyggju, störfum sem tengjast börnum og störfum sem líta má á sem framlengingu húsmóðurhlutverksins.

Þróunin á norrænum vinnumarkaði hefur þannig ljóslega verið sú að konur hafa í mun ríkari mæli en karlar tekið að sér óhefðbundin störf. Þess vegna fækkar störfum og starfsgreinum þar sem karlar eru ríkjandi en störfum og starfsgreinum þar sem konur eru ríkjandi fækkar ekki.

3. Fyrirvinnuhugmyndafræðin og virkni kvenna á vinnumarkaði

Það er líka áhugavert að sjá að alþjóðlegar samanburðarathuganir sýna að það er augljóslega tengsl milli fjölda kvenna á vinnumarkaði og sannfæringar karla um hefðbundin hlutverk kynjanna. John MacInnes (1998:54) birtir niðurstöður

einnar slíkrar. Karlar í nokkrum löndum voru spurðir hvort þeir væru sammála fullyrðingunni: „Hlutverk karla er að vinna fyrir peningum, hlutverk kvenna er að sjá um heimilið og fjölskylduna.“ Síðan var svörum gefið gildi og sett í graf ásamt hlutfalli kvenna í þessum löndum sem voru virkar á vinnumarkaði. Það reyndist næstum því fullkomið samband milli fjölda kvenna á vinnumarkaði og fylgis við hina hefðbundnu hugmyndafræði. Það er að segja, þeim mun fleiri konur sem stunda launavinnu þeim mun færri karlar aðhyllast hina hefðbundnu hugmyndafræði.

Ég held að það sé óhætt að slá því föstu að á Norðurlöndum eru svo margar konur virkar á vinnumarkaði að ákaflega fáir karlar (og konur) aðhyllast hina hefðbundnu húsmóðurhugmyndafræði. En þar með er ekki sagt að við höfum ekki önnur lík í lestinni.

4. Hvaða eiginleikar eru kynjaðir meðal Íslendinga?

Árið 1995 gerði Gallup stóra könnun í 22 löndum á viðhorfum til nokkurra þátta jafnréttis- og fjölskyldumála og var Ísland eitt þessara landa (*Gender and Society* 1996). Einn þáttur þessarar könnunar fólst í því að nefnd voru tíu einkenni sem stundum eru sögð dæmigerð fyrir karla eða konur og svarandi var beðinn að segja hvort eiginleikinn hæfði betur konum eða körlum eða hvort hann hæfði kynjunum jafnt. Einkennin voru: Mjög mikil ákveðni, tilfinningasemi, málgefni, greind, hugrekki, þolinmæði, skapandi, metnaðargirni, rólyndi og umhyggjusemi. Ég er þeirrar skoðunar að merkilegustu niðurstöðurnar hvað Ísland varðar séu þær að af þessum tíu eiginleikum voru 7 sem meira en helmingur svarenda taldi hafa kynjunum jafnt. Þau þrjú einkenni sem meira en helmingur svarenda taldi að hæfði öðru kyninu frekar en hinu voru tilfinningasemi, þolinmæði og umhyggja. Og ég ætla ekki að veita nein verðlaun þó einhver giski á að talið var að þessir eiginleikar hæfðu frekar konum en körlum.

Ef borin eru saman þau sex þátttökulönd sem telja má að séu líkust Íslandi að þjóðfélagsgerð þá sýnir það sig að Íslendingar skera sig nokkuð úr hvað það varðar að telja einkennin 10 geta átt jafn vel við bæði kyn (sjá *töflu 1*).

Þessar niðurstöður benda mjög eindregið til þess að Íslendingar almennt telji eiginleika ekki vera kynbundna (að minnsta kosti ekki þegar þeir eru spurðir beint) og jafnframt að það séu sérstaklega þau einkenni sem hingað til hafa verið tengd við karla sem nú séu ekki lengur kynbundin (þannig er framagirni til dæmis ekki lengur sér-karlmannlegt einkenni og þar af leiðandi ekkert „ókvenlegt“ fyrir konu að vera framagjörn). Og ég er þeirrar skoðunar að meginástæða þessa séu þær miklu breytingar sem orðið hafa á samfélagslegri stöðu kynjanna á síðustu áratugum.

Þjóð	Karlar	Konur
Ísland	47,9%	48,0%
Kanada	35,3%	37,8%
England	34,9%	36,2%
Þýskaland	32,5%	35,0%
Bandaríkin	22,8%	22,5%
Frakkland	16,4%	18,4%

Tafla 1: Meðalhluftöll karla og kvenna sem telja að einkennin 10 eigi jafnt við um karla og konur

5. Hvað segja íslenskir karlar?

Árið 1997 kom út bók eftir mig sem að stærstum hluta byggir á opnum viðtölum við 25 íslenska karla á aldrinum 20–35 ára um ýmsa þætti í lífi þeirra og viðhorfum. Við ræddum meðal annars tengsl þeirra við eigin föður, tengslin við konu og börn, verkaskiptinguna á heimilinu, viðhorf til jafnréttis kynja og svo framvegis. Ýmislegt kom á óvart í þessum viðtölum, meðal annars það að allir karlarnir töldu að verkaskipting á heimili þeirra væri jöfn, að þeir tækju alveg að sér helminginn af því sem þyrfti að gera á heimilinu. En jafnframt þessu var annað sem kom í ljós varðandi verkaskiptinguna:

Svar: Yfirleitt, eins og með taupvott og svoleiðis, ég þvæ aldrei fötin, ég kann ekki á þvottavélina. En stundum biður hún mig um að hengja upp og þá geri ég það. Uppvask sjáum við alveg um saman, göngum alltaf frá saman eftir mat. Ég hugsa að ég eldi oft. Það má alveg örugglega segja það. Ekki það að hún sé neitt slæmur kokkur eða þannig. Þetta hefur einhvern veginn þróast þannig bara, maður kemur heim og svo er búið að ákveða hvað verður í matinn og þá byrja ég bara að elda, það er ekkert verið að spá í hvor eigi að fara að elda eða svoleiðis. Hún sér oftast um ... hún þurrkar alltaf af, ég þurrka aldrei af. Stundum ryksugum við saman og skúrum. Hún skúrar alveg örugglega oft. Hún vill helst gera það annan hvern dag eða eitthvað svoleiðis, oft en mér finnst þurfa.

Spurning: Þannig að það sé kannski svona frekar hennar að ákveða hvað þurfi að gera og hvenær, og þú gengur þá bara í það með henni ef þannig stendur á?

Svar: Já, hún gefur kallið.

Svo virðist sem þetta sé hin almenna staða á heimilum. Karlinn tekur vissulega þátt og karlar almennt hafa vafalaust aukið þátttöku sína í heimilisstörfum mjög verulega á síðustu árum. EN – og þetta er stórt en – heimilisstörfin eru unnin

undir verkstjórn konunnar, „hún gefur kallið.“ Hennar er að ákveða **hvað** þurfi að gera, **hvenær** þurfi að gera það og **hvernig** eigi að gera það. Sérstaklega á þetta við um fatnaðinn (og þá fyrst og fremst að ákveða í hvaða fötum börnin eigi að vera) og almennt útlit heimilisins.

Spurning: Sem sagt, ef maður myndi leggja öll þessi verk saman og deila í með tveimur þá myndi þetta falla nokkuð jafnt hjá ykkur?

Svar: Já, ég held það nú.

Spurning: Hún myndi segja það líka ef ég myndi spyrja hana?

Svar: Já, ég hugsa það, því við þrífum nú alltaf saman og ef hún eldar þá vaska ég upp í 95% tilfella, geng frá í eldhúsinu þegar hún eldar. Og svona þvottinn gerum við saman, og hitt er nú bara svona tilfallandi. Negli upp nagla og hengi upp myndir, ég geri það ekki án hennar því það er hún sem ræður því hvar þær eru.

Hver er ástæðan, af hverju ræður hún? Nú er það þannig í flestum tilfellum í dag þegar karl og kona rugla saman reitum, að þau koma til sambúðarinnar með svipaða færni og þekkingu á því hvað beri að gera. En þróunin verður sú að konan tekur smátt og smátt stjórnina, ábyrgðina og völdin. Og ég held að hér sé það arfur hins liðna sem hvíli á herðum okkar. Bæði eru þau vön því frá æsku-árum sínum að ábyrgðin á heimilinu sé hjá móðurinni. Í upphafi sambúðar skipta þau verkunum jafnt og það er þannig sem þau vilja hafa það. En smátt og smátt hafna þau í gömlu hjólförunum og sérstaklega tekur sú þróun kipp þegar börnin fara að koma. Þess vegna tel ég að það sé grundvallaratriði ef við viljum breyta viðhorfum og skoðunum um hvað kynin geta og hvað þau vilja og auka þannig jafnrétti á vinnumarkaði að karlar fái í stóruoknum mæli möguleika til að vera sjálfstæðir gerendur á heimili sínu og þá sérstaklega í tengslum við börnin sín.

Það var ekki hvað síst með þetta í huga sem Karlanefnd Jafnréttisráðs hér á Íslandi lagði fram róttækar tillögur um breytingar á lögum um fæðingarorlof. Ég ætla nú ekki að fara að rekja þær hér en aðeins nefna tvo þætti. Í fyrsta lagi þarf taka orlofsins að verða sveigjanlegri þannig að ekki sé nauðsynlegt að skera alveg á tengslin við vinnumarkaðinn þó maður sé í fæðingarorlofi. Það myndi auðvelda körlum að taka hluta fæðingarorlofs og það myndi einnig gera það síður neikvætt fyrir konur að taka fæðingarorlof. Í öðru lagi vill Karlanefndin lengja fæðingarorlof í tólf mánuði og skipta því í þrennt. Fjórir mánuðir verði bundnir föður, fjórir bundnir móður og fjórum geti parið skipt milli sín eftir hentugleikum. Vilji annar hvor aðilinn ekki nýta sér sinn hluta þá einfaldlega fellur hann niður.

6. Erfið staða vinnandi feðra

Nýleg greining á stöðu vinnandi feðra í Skandinavíu sýnir greinilega þá erfiðu stöðu sem þeir eru í (Højgaard 1997). Af opinberri hálfu eru þeir hvattir til aukinnar þátttöku í fjölskyldulífinu og ríkisvaldið stígur jafnvel ákveðin skref til að takast á við karlmannleg gildi í atvinnulífinu. Þær tilraunir eru þó mjög tvíbentar. En á sama tíma búum við við hugmyndafræði atvinnulífsins sem styrkir og jafnvel lofsyngur hin karlmannlegu vinnugildi. Áhrifin verða þá þau að þeir sem velja að gefa fjölskyldunni forgang, velja að vera virkir feður, upplifa stöðu sína sem mjög örugga þar sem í raun er um að ræða átök um grundvallargildi karlmennskunnar. Það má ekki gleyma því að enn er staðan sem dugmikill skaffari ein af grunnstöðum karlmennskunnar og sama gildir um þau viðhorf til vinnunnar sem segja að maður eigi að vinna sem lengst og mest og reyna að auka frama sinn.

7. Nauðsyn breytinga

Niðustaða þessara hugleiðinga er að það sé grundvallaratriði að við breytum römmum samfélagsins á þann hátt að körlum sé auðvelduð sjálfstæð þátttaka í heimilisstörfum og sérstaklega varðandi umhyggju fyrir börnum. Og vissulega sjáum við ákveðin teikn um vilja til breytinga.

Í ágúst 1997 samþykktu norrænu jafnréttisráðherrarnir sérstaka framkvæmdaáætlun um karla og jafnrétti fram til ársins 2000 (*Karlar og jafnrétti* 1997). Þessi framkvæmdaáætlun er í 15 liðum og það er athyglisvert með tilliti til þess sem ég hef verið að segja hér að að minnsta kosti fimm þessara liða tengjast með beinum hætti stöðu karla í dramanu fjölskyldulíf-atvinnulíf. Þetta eru liðir eitt til fjögur og síðan áttundi liður.

- 1) Fyrsta verkefnið felst í að taka saman yfirlit yfir orlofsmöguleika og beitingu feðrakvóta. Eins og þið sjálfsagt vitið er mikill munur á Norðurlöndunum varðandi möguleika karla (og kvenna) til orlofs og hugmyndin er sú að greina hvað hefur tekist vel og hvað miður vel. Jafnframt er þetta verkefni hugsað sem breytingahvati, að niðurstöðurnar verði til þess að reglum verði breytt þannig að þátttaka karla í fæðingarorlofi aukist.
- 2) Annað verkefni þessu tengt er sérfræðingafundur og feðraráðstefna í Finnlandi nú í ágúst. Feðraráðstefnan er að vísu sérstaklega fyrir finnska karla en í tengslum við hana er hugmyndin að efna til sérstaks sérfræðingafundar um föðurhlutverkið, umhyggju og uppeldi. Og einnig hér er hugmyndin að skoða hvað hefur tekist vel varðandi það að auka möguleika karla til þátttöku í fjölskyldulífi og sérstaklega varðandi umönnun barna sinna.

- 3) Þriðja verkefnið innan þessa ramma er hugmyndarit um karla og jafnrétti í atvinnulífinu og þar er sérstaklega horft til þess hvað stéttarfélög geti gert. Hvernig eigum við að gera vinnumarkaðinn sveigjanlegri þannig að tillit sé tekið til fjölskyldulífsins? Hvað breytingar þarf að gera á lögum og reglum til að leysa þann hnút sem mörgum körlum finnst að fjölskyldu- og atvinnulíf þeirra sé í?
- 4) Fjórdi verkefnið felst í því að norrænu jafnréttisráðherrarnir ætla að reyna að koma af stað samstarfsverkefnum við atvinnumálaráðherrana um karla, jafnrétti og atvinnulíf. Hugmyndin er að beina sjónum sérstaklega að tengslum karla við atvinnulífið, yfirvinnu og réttindum þeirra varðandi hlutastörf og orlofstöku.
- 5) Og loks ber hér að nefna verkefni átta, Rannsóknir um feðrahlutverkið. Þar á annars vegar að skoða hið almenna hlutverk og sérstöðu föður gagnvart ung- barni og barni á skólaaldri og hins vegar að rannsaka feðrahlutverkið á Norðurlöndum í sögulegu tilliti, þróun þess og mismunandi birtingarmyndir.

Það virðist því svo sem ýmislegt sé að gerast varðandi það að breyta hlutverkum karla og auka möguleika þeirra til þátttöku í fjölskyldulífi og umönnun barna. En oft þykir manni þetta þó ganga ótrúlega hægt.

Á meðan það er almenn skoðun í samfélaginu að konur séu sérstaklega færar um að gæta barna, veita þeim umhyggju og sýna hlýjar tilfinningar, þá mun það verða konum fjötur um fót á vinnumarkaði að vera konur. Það er þess vegna mjög mikilvægt núna að breyta þessum hugmyndum og viðurkenna það sem rannsóknir segja okkur, að karlar séu konum ekkert síðri á þessum sviðum. Þessum hugmyndum verður hins vegar ekki breytt nema þeim efnislegu og félagslegu forsendum sem búa að baki þeim verði breytt. Ef við viljum að karlar og konur hafi sömu möguleika á vinnumarkaðnum þá er mikilvægt að körlum leyfist að taka tillit til þess að þeir séu fjölskyldumenn og að konum leyfist að taka tillit til þess að þær þurfa að sinna vinnunni sinni.

HEIMILDIR

- Gender and Society: Status and Stereotypes.* An International Gallup Poll Report. New Jersey, 1996.
- Højgaard, Lis. 1997. Working Fathers – Caught in the Web of the Symbolic Order of Gender. *Acta Sociologica* 40,3:245–261.
- Ingólfur V. Gíslason. 1997. „Karlmenntu eru bara karlmenn.“ Viðhorf og væntingar íslenskra karla. Skrifstofa jafnréttismála. Reykjavík.

- Karlar og jafnrétti*. Greinargerð og framkvæmdaáætlun. Norræna ráðherranefndin. Kaupmannahöfn, 1997.
- MacInnes, John. 1998. *The End of Masculinity*. Buckingham.
- Melkas, Helinä & Richard Anker. 1997. Occupational segregation by sex in Nordic countries: An empirical investigation. *International Labour Review* 136,3:341–363.

SUMMARY

In the last decades we have witnessed tremendous changes in Nordic labor markets. By far the most impressive changes have involved the increased participation of women who now hold paid positions in numbers which are almost proportional to those of working men. But comparative studies show that the Nordic labor markets are gender-biased to a far greater degree than among OECD countries in general. The main reason for this is the “monopoly” of women in “women’s work”. Women have, to a far greater degree than men, entered untraditional work. So-called “women’s work” in the Nordic labor markets conforms highly to traditional, stereotypical images of the roles of men and women.

Other comparative studies show a great correlation between the number of women active in the labor market and men’s view of their role in life. The greater the number of women in the labor markets of a country the fewer the men who adhere to traditional, stereotypical views on “natural” roles of women and men. This indicates that views are founded by what people see and experience around them. If a large percentage of women are mainly occupied as housewives, this leads to the view that the role of the men is mainly to provide for the home.

Icelandic (and foreign) studies have shown that in spite of great changes in the social roles of men and women, women primarily take on the role of planning, organizing and running the family’s day-to-day activities and they are also responsible for raising the children. We see this role mirrored in the work force.

Icelanders seem to be more reluctant than people in other western societies to see different personal characteristics as gender-biased. However, in full accordance with the gender-biased division in the labor market, Icelanders find it much easier to pinpoint characteristics for women than for men.

In conclusion, if we want to continue the work towards gender equality we have to dissolve the gender-biased characteristics that have been regarded as feminine. The surest way to achieve this is by changing the social framework that has kept men away from (their) children and reduced them to assistants in their homes.

Kynjabýti í føroyskum vinnulívi og politikki

Ein avleiðing av ídnaðarmenning og nútímansgerð av føroyskum búskapi hesi seinastu áratíggjuni hevur verið ein støðugt vaksandi og meira fjølbroyttur arbeiðsmarknaður, har ið boð hava verið eftir bæði monnum og kvinnum í nógv størri mun enn áður í tíðini, men so avgjørt er vøksturin á kvinnuligari arbeiðsmegi týðuligastur, bæði tá ið vit telja arbeiðspláss og rokna kynjabýtið av fólki í skrásettari og løntari vinnu. Í 1970 varð roknað við, at 1/4 av fólki í løntari vinnu vóru kvinnur og 3/4 menn, í 1980 var býtið um leið 1/3 kvinnur og 2/3 menn, og í 1990-árunum er býtið næstan javnt.

Tá ið vit samanbera Føroyar við onnur Norðurlond, eru nærur eins nógvar kvinnur í Føroyum sum aðrastaðni, sum hava tilknýti til arbeiðsmarknaðin (Dahlerup 1993, Skjeie 1998). Men tá ið vit samanbera kvinnumboðan í fólka-valdu tingunum í Føroyum og øðrum Norðurlondum, er munurin væl størri. Í øllum Norðurlondum uttan Føroyum og Íslandi er kvinnuluttøkan komin upp um 30% (Dahlerup 1988). Í Føroyum er talið ongantíð komið upp á 20%, og ikki fyrr enn í 1978 vórðu kvinnur beinleiðis valdar inn á Føroya løgting.

Samanfall millum vaksandi kvinnuluttøku á arbeiðsmarknaði og í politikki hevur stundum verið tolkað sum, at luttøka á arbeiðsmarknaði er ein høvuðsfortreyt fyri og drivmegi til, at kvinnur eru komnar upp í politikk (t.d. Hirdman 1990). Føroyar eru eitt dømi um, at luttøka á arbeiðsmarknaði førir ikki í sjálvum sær til størri luttøku í politikki. Hetta hava fleiri víst á (sí t.d. Haavio-Mannila 1983, Siim 1997). Onnur viðurskifti, sum kunnu ávirka hesa gongd, eru t.d., hvussu politisku stovnarnir eru skipaðir og virka, og hvørjar umstøður ymiskir samfelagsbólkar hava at taka lut í politiska arbeiðnum. Ideologiskir og mentanarligir strukturar kunnu antin forða fyri ella fremja javnt kynjabýti, siðvenja fyri, hvørji krøv og væntanir verða sett til menn og kvinnur, og skiftandi áskoðan á, hvat ið er sømiligt og natúrligt fyri kynini hvørt í sínum lagi. Tað er eisini neyðugt at kanna, í hvønn mun kvinnur sjálvar hava boðið seg fram ella kravt at koma upp í politiskt arbeiði.

Alment um føroyskt vinnulív

Tá ið fiskivinna gjørdist høvuðsvinna føroyinga fyri einum 100 árum síðan, hevði tað við sær nýtt og størri arbeiðsbýti millum kynini samanborið við tað, sum hevði verið í búnaðarsamfelagnum, bæði í størri samfelagsligum høpi og í húshaldunum. Men framvegis var tað vanligasta eitt komplementert arbeiðsbýti; maðurin var høvuðsforsyrgjarin, sum fekk ein stóran part av inntøkuni hjá húshaldinum til vegar, meðan konan hevði høvuðsábyrgd av øllum heimaviðurskiftum. Miðalbarnatalið var størri enn nú á døgum; matgerð, klæðnavirking og vasking var meira tíðar- og orkukrevjandi enn í okkara tíð, og ivaleyst eisini meira enn tað fyrr hevði verið, við vaksandi krøvum til húsa- og lívsumstøður yvirhøvur, til barnarøkt og -uppaling (Reid 1934, endurgivið í Koch 1992). Giftar konur kundu eisini hava peningainntøkur, eitt nú av fiskaarbeiði ella av at selja ullvøru, egg, mjólk o.tíl., men tað varð í flestum førum roknað sum eitt ískoyti til peningainntøkuna hjá manninum. Ungar gentur vóru oftast í tænastrøvi ella einhvørgjari vinnu, men tað var roknað sum eitt fyribilsskeið millum barndóm og hjúnalag.

Føroyar eru framvegis fiskivinnusamfelag, men arbeiðsmarknaðurin er nógv broyttur, serliga tey seinastu áratíggjuni, tá ið nútímansgering av samfelagnum hevur gingið skjótt við støðugt vaksandi og skiftandi krøvum til vinnulív, fyrisiting og politiska leiðslu og harav fylgandi tørvi á fjølbroyttari kunnleikum og førleikum. Samstundis hevur tað verið eitt stevnumið at gera Føroyar til eitt vælfærðarsamfelag, har ið øll eiga at hava sama rætt til almennar tænastrøvi í skúla-, heilsu- og almannaverki. Í sama viðfangi skal nevast, at tað hevur higartil verið eitt mál at halda lív í bygdunum og leggja vinnuvirki (dømi: fiskavirki og fiskaaling) út um landið heldur enn at savna fólk og arbeiði í færri og størri bygðum og býum. Landsstovnar og aðrir stórir stovnar eru savnaðir í Tórshavn, men annars eru búseting og vinnuvirki spjadd út um oyggjarnar.

Frá seint í 1960-árunum var rættiliga javnur búskaparvøkstur fram til um leið 1990, tá ið bankarnir og við teimum stórir partur av vinnuvirkjunum fóru á húsagang. Vinnuloysið var stórt, og okkurt um 1/10 av fólkinum flutti av landinum. Ikki fyrr enn tey seinastu árin hómast betri tíðir, bæði viðvíkjandi vinnulíkindum og fólkaavstri.

Við búskaparvøkstrinum fylgdi, at støðugt vaksandi partur av fólkinum kom út á arbeiðsmarknaðin, og her vóru tað ikki minst konufólkini, sum gjørdur munin. Hetta yvirleit yvir fólk í vinnu í 1960, 1977 og 1994 vísir gongdina í vinnutútleika hjá monnum og kvinnum 15–69 ár:

	1960			1977			1994		
	menn	kvinnur	tils.	menn	kvinnur	tils.	menn	kvinnur	tils.
Í vinnu+arb.leys	10.979	1.772	12.751	12.928	4.771	17.699	13.361	10.555	23.916
Ikki í vinnu	320	8.382	8.702	1.463	7.815	9.278	3.348	4.167	6.515

Talva 1: Yvirlit yvir fólk í vinnu í 1960, 1977 og 1994

Her kann verða lagt afturat, at í 1950- og 1960-árunum fluttu sera nógvur kvinnur í góðum árum burtur úr Føroyum, tær flestu til Danmarkar, har meira arbeiði var at fáa. At hetta varð mettt sum eitt vandamál sæst greitt av blaðskrivning og samfelagskjaki frá teirri tíðini, og tey flestu vóru samd um, at ein hvuðsorsøk var, at her var einki arbeiði fyri konufólk. – Fyrst í 1990-árunum fluttu nógv fólk burtur úr Føroyum, og størsta minkingin var í bólkinum kvinnur 20–24 ár. Útrokningar av broytingum í fólkatáli vístu, at 1989–95 minkaði talið av kvinnum í hesum aldursbólki mest av øllum: talið á monnum 20–24 ár við 700 (1989: 2243, 1995: 1543); talið á kvinnum í sama aldri minkaði við 818, frá 1914 niður í 1096.

Á *talvu 2* verður víst ein samanbering av føroyska arbeiðsmarknaðinum í 1960 og 1994.

Tað er at leggja afturat, at prosenttalið á giftum kvinnum í vinnu er støðugt vaksið: frá 11,6% í 1960 til 40,6% í 1970 og 47% í 1977. Tíverri eru eingi nýggjari tøl at samanbera við, tí síðan 1977 hevur ikki verið gjørt upp, hvussu nógvur giftar kvinnur eru í vinnu. Tað kemst ivaleyst av, at fleiri pør flyta samanuttan at giftast, og tað gevur tí onga meining at skilja millum gift og ógift. Nýggjari hagtøl vísa høgum miðal giftingaraldur og somuleiðis øking í tali av børnumuttan fyri hjúnalag (1976/80: 28,2, 1981/85: 45,1, 1996: 53,1%).

Ein serligur kvinnuarbeiðsmarknaður

Tað er vert at geva gætur, at tá ið kvinnurnar í størri tali komu út á arbeiðsmarknaðin, trokaðu tær ikki menninar út. Tað vóru nýggj arbeiðsøki, nýggjur og størri tørvur á vinnufólki, sum dró kvinnurnar út í lønt arbeiði. Fyrr í øldini vóru tær at finna í fiskaarbeiði á landi sum ein fleksibil arbeiðsmegi, ið var tøk til tann skiftandi árstíðarbundna tørvin á arbeiðsfólki (smbr. Hagemann 1994:9f). Í nýggjari tíð eru tað serliga flakavirkini og tað alsamt vaksandi heilsu- og almannaverkið, ið hava stórt tal av kvinnuligum starvsfólki. *Talva 2* omanfyri vísir eisini, at talið á kvinnum í undirvísingarverkinum er nógv vaksið síðan 1960, og her eru barnaansingarstovnar taldir við. Taka vit heilsuverkið sum dømi, er talið á starvsfólki fleirfaldað frá 1975 til 1990, og tey allarflestu av

KYNJABÝTI Í FØROYSKUM VINNULÍVI OG POLITIKKI

	1960		1994	
	Menn	Kvinnur	Menn	Kvinnur
Landbúnaður og alivinna	547	24	361	146
Fiskiskapur	4.313	4	2.759	86
Fiskavørufidnaður	512	186	1.048	1.090
Skipasmiðjur, smiðjur	513	3	408	44
Annar ídnaður	1.397	109	445	297
Bygging	755	3	714	101
Orkuveiting	44	–	155	27
Handil	723	629	1.175	1.249
Gistingarhús og matstovur	32	56	66	244
Flutningur	1.168	13	742	228
Postur og fjaraskifti	172	98	280	323
Fígging, trygging	65	19	416	611
Kunningartænastur	47	6	252	171
Húshaldstænastur	37	149	69	110
Almenn fyrisiting o.a.	116	23	1.596	1.625
Undirvísing	243	74	526	458
Almanna- og heilsuverk	44	319	330	2.342
Felagsskapir, mentan			193	134
Ótilskilað	242	57	8	5
B-inntøkur			690	204
Skrásett arbeiðsleys			1.130	1.060
Til samans	10.979	1.772	13.361	10.555
Kynjabýti %	86	14	56	44

Talva 2: Fólk í vinnu 1960 og 1994 (Kelda: Hagstova Føroya)

hesum eru konufólk. Sambært *Árbók fyri Føroyar* 1995 vóru í 1975 567 góðkend stórv á sjúkrahúsunum, í 1990 vóru tey 954. Hartil koma heimasjúkrasystar, starvsfólk á ellis- og røktarheimum o.m.a. Eitt annað dømi um ein nýggjan kvinnuarbeiðsmarknað er heimahjálparaskipanin frá 1974, í 1996 roknað til 220 ársverk tilsamans, býtt millum 341 heimahjálparar (*Árbók f. Føroyar* 1997:359).

Eingi fullfíggað hagtöl eru fyri býtið í heiltíðar- og fulltíðarstørv, hvørki hjá monnum ella kvinnum (sí viðmerking í *Hagtíðindum* nr. 3, 1997). Nakrir bólkur eru, sum vit lættliga kunnu rokna sum sermerkt parttíðar kvinnuarbeiði, eitt nú tann stóri bólkurin, sum arbeiðir á flakavirkjum. Heimahjálparar eru eitt annað dømi. Hetta er eisini galdandi fyri nógv onnur kvinnuarbeiði, eitt nú í handli og aðrari privatarari tænaðstovnu.

Vit vita eisini, at tað ofta er sjálvvalt at arbeiða parttíð, serliga hjá kvinnum, sum hava umsorganarskyldur. Vit vita harafturímóti ikki fyri vist, um hetta val kemst av, at tær ikki leggja í at hava meira lønt arbeiði, ella tær ikki kunnu, tí einki arbeiði er at fáa – ella tí tær noyðast at halda seg til arbeiði, sum kann sameinast við heimaarbeiði. Nógvir føroyingar eru framvegis sjómenn, soleiðis at ábyrgdin av heimalívinum fellur á kvinnurnar. Hesi seinastu árin, meðan vinnuloysið hevur verið í byggivinnu og øðrum vinnum, hava eisini nógvir menn leitað burtur í onnur lond at arbeiða, meðan kona og børn hava verið eftir heima í Føroyum. – Grundir til, at summar ikki leggja í at arbeiða fulla tíð, kunnu vera, at tær eru so mikið væl fyri fíggarliga, at tær meira meta sína inntøku sum eitt ískoyti til húshaldið aftur at mansins sum høvuðsinntøku. Aðrar, tí tær vilja varðveita ræði at leggja sær tíðina til rættis eftir ymsum tørvum, ið eftir teirra tykki hoyra til eitt gott lív (smb. Holedahl 1986, endurgivið í Bærenholdt 1990:27).

Eitt dømi: Fyri einum tíggju árum síðan vóru ætlanir um at knýta arbeiðsfólkið fastari til flakavirkini við at lata teimum fasta løn í staðin fyri tímaløn. Hetta skuldi m.a. tryggja størri samfelagsliga virðing fyri arbeiði á fiskavirkjum. Men tað vísti seg, at nógvar kvinnur vóru hart ímóti tí, serliga konur á bygd. Tað hóskaði illa saman við tí fjølbroytta virkseminum, sum hoyrir til kvinnulív á bygd – ofta tíðarkrevjandi, ikki altíð so lætt ella avgerandi at rokna út í krónum og oyrum, úrtøkan ofta meira symbolsk sum týðandi táttur til tess at røkja ættar- og vinarbond ella sum stuðul undir einum kvinnusamleika. Tað eru framvegis nóg, sum hava seyð, sum tað skal hoyggjast til, og um heystið skal skurðurin takast til rættis. Hetta varð nevnt sum ein grund til at varðveita leysari tilknýti til fiskavirkini og harvið størri valmøguleikar at velja millum arbeiði og fría tíð.

Í 1983 legði ein politiskur flokkur uppskot fram á lögtingi um at tryggja øllum kvinnum rætt til parttíðararbeiði. Hesin flokkur marknaðarførði seg sum verja hjá familjuni, og fyrimyndin í hesum familjupolitikki var ein heimaverandi kona og ein maður sum forsyrgjari. Uppskotið fekk lítla undirtøku og datt niðurfyri. Men tað elvdi til mikið kjak í fjølmiðlunum, har ið spurningurin um javnstøðu millum kynini enn einaferð varð avmarkaður til at taka støðu fyri og ímóti útiarbeiðandi konum.

Her kann verða lagt afturat, at tá ið uppskotið um fastlønt flakafólk og uppskotið um lógbundið parttíðararbeiði til kvinnur vóru fyrri, var nóg mikið av arbeiði at fáa. Menn og kvinnur kundu tá betur seta treytir til arbeiðsmarknaðin og eitt nú velja, hvussu nógva tíð tey vildu nýta til lønararbeiði. Vit kunnu staðfesta, at í 1990-árunum hevur eingin politiskur flokkur talað um lógbundið parttíðararbeiði til kvinnur. Harafturímóti síggja vit, at trýstið á kommunurnar at stovna barnaansingarstovnar og dagrøktarskipanir er vaksið hesi seinastu árin. Kommunurnar hava víst størri vilja at gera eftir hesum kravi; enn er einki dømi í Føroyum um, at eitt arbeiðspláss hevur ansingarstovnar til børn hjá starvsfólki sínum.

Skúli og útbúgving

Síðan 1970-árin er talið á teimum, sum taka studentsprógv og HF-prógv (ið kann javnsetast við studentsprógv) nógv vaksið. Í 1974 vóru 3/4 av teimum, sum tóku hesi prógv, dreingir. Í 1996 eru genturnar í meiriluta við 62% ella o.u. 2/3. – Ein leyslig kanning av næmingatali á Føroya Handilsskúla í 1980-árunum vísir, at á grundskleiðum vóru 3/4 av næmingunum gentur, men tá ið vit hyggja at framhaldsskleiðum, fækkaðu genturnar tess meira, tess hægri prógvini vóru. Til dømis var kynjabýtið millum tey, sum tóku hægri handilsprógv (HH) 1980–85 uml. 1/3 gentur og 2/3 dreingir (Lindberg & Samuelsen 1989).

Ein trupulleiki við at vera eitt lítið land sum Føroyar er at fáa neyðugt grundarlag til at stovna skúlar og útbúgvingar, og av tí at avmarkað er, hvørjar útbúgvingar fáast í Føroyum, hevur verið neyðugt at leita burtur í onnur lond at lesa og læra.

Í 1970-árunum vóru ongar formligar forðingar hjá kvinnum at fáa somu útbúgvingar sum menn. Fleiri foreldur høvdu ráð at lata børnini taka hægri útbúgvingar, og lestrarstudningur fekst frá tí almenna. Eitt yvirlit yvir lesandi á hægri lestrarstovnum uttanlands í 1996 vísir rættiliga javnt kynjabýti (*Pisan* '95–'96). Mentanarligar forðingar fyri at lata gentur fáa longri skúlagongd og útbúgving eru ikki so stórar, sum tær áður hava verið, og mangan hoyrast søgur um, at mammur hava eggjað døtrum til at fáa sær útbúgving, júst tí tær vistu av royndum, hvussu hugstoytt tað var at hava hug at lesa og læra, men ikki fáa høvi til tað, antin vegna peningatrot ella tí tær ikki høvdu fingið stuðul og áeggjan heimanífrá.

Sum longu nevnt, hevur eftirspurningurin eftir fólki við bæði hægri og lægri útbúgvingum verið vaksandi síðan 1970-árin; men hjá kvinnum kundi ein forðing vera, at tað vísti seg at vera torført at fáa størv, sum antin høvdu verið fatað sum “mannlig” ella høvdu “einki kyn”. Í lýsingum eftir starvsfólki var

vanligt at skila til, at søkt varð eftir *manni* ella *kvinnu* til leys störv bæði á privata og almenna arbeidsmarknaðinum, og fleiri dømi vóru um, at menn vórðu tiknir fram um kvinnur, sum høvdu betri útbúgving og fleiri royndir.

Kvinnurørsla

Seinast í 1970-árunum bar nýggja kvinnurørslan við í Føroyum – sjónskast í tí sonevndu Kvinnufylkingini, og eitt av teimum málum, sum kvinnurørslan fyrst tók upp, var júst at vísa á forðingar fyri, at kvinnur vórðu javnsettar við menn á arbeidsmarknaðinum. Kvinnufylkingin nýtti orðingar, framferð og arbeidshættir, sum vóru meira ágangandi enn tey gomlu hóvligari kvinnufeløgini, ið vóru stovnað í 1950-árunum. Kvinnufylkingin tók evni upp, sum annars fyltu lítið á politisku dagsskránni; tað vóru als kyns viðurskifti, sum forðaðu kvinnum at fáa gagn av politiskum og búskaparligum rættindum á jøvnum føti við menn. Kvinnufylkingin hevði eisini líkaløn á skránni (formlig líkaløn var í 70-árunum í flestu yrkjum, men ikki fyri tímalønt arbeidshólk fyrr enn 1984), men hevði alt í alt lítið samstarv við yrkisfeløgini. Krøvini hjá Kvinnufylkingini vóru vend móti “manssamfelagnum”, við kravi um størri ans fyri viðurskiftum, sum skerdu møguleikarnar hjá kvinnum sum borgarar, løntakarar og einstaklingar.

Kvinnufylkingin var ein fáment fylking, men sera virkin tann tíð tað var, og hon fekk nógva umtalu í bløðunum, sum trúliga tóku myndir av kravgongum og øðrum ásynligum tiltøkum (tá var Sjónvarp Føroya enn ikki komið). Hon argaði og stygdi mong, m.a. tí hon tók evni upp sum lættari atgongd til fosturtøku og fyrirbyrgjandi evni. Tann stóra móttøða, sum rørsan fekk frá bæði monnum og kvinnum, var og er eitt dømi um, at víst ber til at vísa á nøkur viðurskifti, sum allar kvinnur hava í felag (t.d. móðurskapur), men tað er alt verri at semjast um, hvørji politisk krøv ein kann seta fram sum felags kvinnumál.

Umframt kvinnurørsluna vóru onnur tekin um, at tíðin var komin til at vika markini millum kvinnuverð og mansverð. Í 1950- og 60-árunum var tað sjáldan, at kvinnur vóru uppstillaðar til politisk val, í 1970-árunum gjørdist tað vanligari, men ofta hevði ein varhugan av, at tey kvinnuligu valevnini vóru meira til “pynt” og ífyllu, og ikki allar gjørdur stórvegis fyri at verða valdar, høvdu kanska heldur ongan skipaðan stuðul frá veljarum. Fyri at bøta um hetta, varð skipað fyri politiskum skeiðum, har kvinnur úr øllum politiskum flokkum tóku lut – tað var ætlað sum stuðul og áeggjan til kvinnur at fara upp í politiskt arbeiði. Luttøkan úr Føroyum var stór til tær altjóða kvinnuráðstevnur, sum ST skipaði fyri. Og í 1979 varð á fyrsta sinni lagt fram uppskot á lögtingi um at seta eina javnrættindanevnd, sum skuldi geva myndugleikunum ráð um, hvørji tiltøk vóru

neyðug til at tryggja javnstøðu millum kynini á arbeiðsplássum og í samfelagnum sum heild.

Javnstøðulóg 1994

Tað gingu tó 15 ár frá tí, at henda fyrsta nevnd varð sett, til løgtingið samtykti eina javnstøðulóg tann 3. mai 1994. Hetta sama árið varð sett javnstøðunevnd til at hava eftirlit við, at lógin verður hildin og at vera ráðgevi og gera tilmæli í javnstøðusurningum. Nevndin virkar eisini sum klagustovnur hjá teimum, ið halda seg hava verið fyri mismuni vegna kyn. Endamálið við lógini er at beina burtur allan mismun vegna kyn í øllum samfelagsviðurskiftum. Flestu lógar-greinirnar eru um at javnseta menn og kvinnur á arbeiðsmarknaðinum, t.d. við starvssetan, at menn og kvinnur skulu hava rætt til somu løn, somu yrkis- og menningarmøguleikar.

Illvilji og móttøða hefur eyðkent almenna orðaskiftið um javnstøðulógina, bæði áðrenn hon var sett í gildi og aftaná. Hesin illvilji verður ofta grundgivin við, at lógin er óneyðug: kvinnur hava jú javnrættindi og hava altíð verið høgt í metum í Føroyum. Hugmyndin av tí dugnaligu konuni, sum tekur sær av øllum heima, er sterk í eini fiskivinnutjóð. Sjómansins virðing er misjovn máld í peningi, men symbolskt er hann einasta hetja í samfelagnum sum tann, sum ber landið uppi. Tí er samsvar millum forsyrgjara hjá familjuni og forsyrgjara hjá tjóðini. Á sama hátt hefur kvinnan sum kona og mamma størri symbolskt virði enn tann, sum er í vinnu. Í so máta er hugmyndin um tað rætta (ideella) kynjabýtið trekari at broyta enn veruleikin.

Nú lógin hefur 4 ár á baki, hefur tyngsta takið verið at fáa myndugleikar at virða ta lógargreinina, sum sigur, at allar almennar nevndir og ráð skulu hava umleið eins nógvar kvinnur og menn. Í ársfrágreiðing 1996 skrivaði javnstøðunevndin, at hon hevði nýtt mestu orku sína til at gera vart við, at henda lógar-grein ikki varð hildin, og hon legði afturat, at javnstøðunevndin hevði kent seg eitt sindur einsamalla og sum einasta almenna myndugleika, ið kendi skyldu til at taka lógina fyri fult. Ferð eftir ferð hevði nevndin noyðst at gera lands-myndugleikunum vart við, at reglan um javnt tal av kvinnum og monnum í almennum nevndum og ráðum ikki varð hildin. Myndugleikarnir hava meira roynt at skáka sær undan lógini enn at taka undir við javnrættindahugsjónini. Lógarbundið javnt kynjabýti verður fatað sum ein máti at “lova kvinnunum framat” (fyri ikki at siga: troka tær fram). Illa hefur gingið at fáa undirtøku fyri tankanum, at tað eisini kann síggjast sum ein móguleiki at fullnýta eitt tilfeingi. Tískil eru framvegis nógvar almennar nevndir og ráð við skeivum kynjabýti (sí Javnstøðunevndin: *Ársfrágreiðing* 1997).

Hesi seinastu árin hefur javnan verið at frætta, at kvinnur eru settar í vællønt størv, serliga í almennari tænastru. Kvinnur eru at finna á øllum starvsstigum í fyrisiting, fjølmiðlum, almannaverki, skúlaverki og øðrum mentanarstovnum, sum fyrri fáum árum síðan øll vóru mannað við monnum. Eitt sindur hægri tykist garðurin at vera til tey vælløntu størvini í privatari vinnu, hóast eisini har er lið komið á.

Men framvegis er arbeiðsmarknaðurin nógv kynsbýttur. Fjældin av kvinnum eru at finna í teimum lágløntu størvunum í framleiðslu, fyrisiting og tænastru-vinnu. Hagtøl frá Starvsmannafelagnum, ið er yrkisfelag hjá stórum parti av teimum alment settu, vísa, at í lægstu lønarbólkunum eru 81% kvinnur og 19% menn. Í hægstu lønarbólkunum eru harafturímóti 71% menn og 29% kvinnur (*Starvsblaðið* 1/1998). Samstundis sum ein partur av kvinnunum hefur fingið størri fíggarligt og samfelagsligt frælsi, hefur vinnuløysið í 1990-árunum rakt kvinnur meinari enn menn. Nýggj hagtøl vísa, at 2/3 av øllum skrásettum arbeiðsleysum eru kvinnur við ongari útbúgving, og nógv fleiri kvinnur enn menn liva av almannaveitingum. Ætlanir eru í hesum tíðum um, at eftirlønar-skipanir í størri mun skulu vera sjálfvíggaðar, og tá er vandi fyrri, at kvinnur verða fyrri størri vanbýti enn við tí almennu fólkapensióinsskipanini, sum hefur sum meginreglu, at tað er ábyrgd hins almenna at tryggja øllum borgarum sømiliga inntøku á ellisárum.

Kvinnur í politikki

Í Norðurlondum er vanligt, at kvinnur eiga 20–30% av tingsessunum. Á Føroya lögtingi liggur talið væl niðan fyrri 20%. Fyrstu ferð ein kvinna varð beinleiðis vald á ting var í 1978, og síðan lá talið leingi millum 1 og 3. Allir politiskir flokkar hava nú kvinnur á vallistunum til lögtingsval, og talið á kvinnuligum valevnum hefur verið støðugt vaksandi: 1978 9,1%, 1980 10,3%, 1984 12%, 1988 15% og til lögtingvalið í apríl 1998 vóru 18% av øllum valevnum kvinnur. Fýra (t.e. 12,5%) vórðu valdar, allar úr Tórshavn.

Tey seinastu 20 árin hefur talið á kvinnuligum bý- og bygðaráðsformonnum verið vaksandi (1983 vóru 3, 1984 4 og 1988 5). Í 1998 hava 8 av 50 kommunum kvinnuligan bý- ella bygðaráðsformann. Her verður ikki uppgjørt, hvussu nógvur kvinnur sita sum vanligir bý- ella bygðaráðslimir og ei heldur í skúlanevndum og øðrum sernevndum, har tær eru uppaftur betur umboðaðar. Nevnast kann, at í 1988 vóru 55% av valevnunum til skúlanevndir kvinnur (Ísakson 1989).

Fyrstu ferð, ein kvinna varð vald í Føroya landsstýri, var í 1987, og hon hevði m.a. fíggarjarmál sum málsøki. Eitt stutt skeið (1988–89) vóru tvær kvinnur

í landsstýrinum. Í 1993 finga vit fyrstu ferð kvinnuligan lógmann, og í núsitandi landsstýri eru ein kvinna og sjei menn.

Hóast tað hevur gingið tann rætta vegin, so eru kvinnurnar í minniluta í bæði kommunu- og landspolitikki, og hartil í **lítlum** minniluta. Ilt er at siga, um tað hevur broytt nakað, at kvinnur eru komnar upp í politikk, t.d. um tær hava havt nakra ávirkan á raðfesting í politikki, sum kann metast at tæna serligum kvinnuáhugamálum. Summi felagsmál, sum lógu fremst í huganum í 1970-árunum, t.d. líkaløn og javnbjóðis atgongd til hægri størv, eru formliga loyst, antin við lóg ella samráðingum.

Vit kunnu í minsta lagi staðfesta, at tað einki óvanligt er, at kvinnur taka lut í politikki, og tað hevur í sjálvum sær tann týdning, at tað er lættari hjá kvinnum at bjóða seg fram. Tað hevur avgjørt vikað almenna fatan av, hvat ið kvinnur kunnu hava skil fyrri ella ikki. Vit kunnu eisini staðfesta, at orðalagið í valstríði hjá kvinnuligum politikarum er broytt tey seinastu áratíggjuni. Tá ið fleiri kvinnur fóru at bjóða seg fram sum valevni í 1970- og 1980-árunum, vendu tær sær meira eintýtt til kvinnuligar veljarar, og vóru tað serliga tær í teimum vinstravendu flokkunum, sum kravdu javnbjóðis møguleikar í vinnulívi og politikki. Kvinnulig valevni í hesum flokkum tykjast nú leggja minni dent á kynið sum kvalifikatió; tað gera harafturímóti summi kvinnulig valevni í høgravendum flokkum, og stevnumið teirra er tá at verja tað siðbundna familjuminstrið. Við øðrum orðum: meðan tað nú tykist sum tær vinstravendu ella broytingarhugaðu hava slept **kvinnustríðnum** í talu um enn ikki í gerðum, so er tað frá kvinnuligum politikarum á høgravonginum, vit hoyra meiningar um, hvat ið kvinnur av røttum eiga at gera og hugsa.

Niðurstøður

Tað eru og hava altíð verið meira og minni ítøkilig mörk millum kvinnuverð og mansverð, og tað hevur týdning fyrri samleikan, hvat vit fata sum kvinnuleika og mannleika. Men eitt mark fær eisini hugan at reika út um markið, hvat er hinumegin? Hví skal markið ganga júst her? Hevur tað altíð verið, og skal tað altíð vera beint her?

Vit vita, at so hevur ikki altíð verið. Broytingar í framleiðslu, búskapi og politiskari skipan hava havt ávirkan á arbeiðs- og valdsbýti hjá kynunum. Vit kunnu minna á stríð, sum við millumbilum hava tikið seg upp í Norðurlondum og øðrum londum fyrri at vinna kvinnum valrætt og onnur borgararættindi. Allar strembanir hesi seinastu 20–30 árin hava verið at flyta kynjamarkið longri inn á mansins øki, har sum peningurin og valdið eru størri.

Talið á kvinnum í løntari vinnu er nógv vaksið tey seinastu áratíggjuni, og nógvar hava lívlangt tilknýti til arbeiðsmarknaðin. Men framvegis er arbeiðsmarknaðurin nógv kynsbýttur, og framvegis eru munur á miðalløn hjá kvinnum og monnum sum heild. Gongdin higartil vísir á eina leið, har ið øll framvegis mugu leggja stóran dent á útbúgving fyri at kunna taka við avbjóðingum og krøvum, sum verða sett í vinnulívi, fyrisiting og á øðrum samfelagsøkjum.

Viðvíkjandi politisku umboðanini kunnu vit spyrja: hví eru so nógv færri kvinnur í Føroyum uppi í politikki enn í øðrum Norðurlondum; men vit kunnu eisini venda spurninginum við og spyrja, hví eru so nógv fleiri kvinnur nú enn fyri 30 árum síðan virknar í politikki.

At kvinnur so seint í tíðini og í so lítlan mun eru farnar at nýta síni formligu politisku rættindi, hevur verið tolkað sum vantandi áhugi. Valds- og ábyrgdarbýtið í samfelagsviðurskiftum hevur verið sæð sum ein avleiðing av valds- og ábyrgdarbýti í familjuni og “natúrligum” kynsbundnum eginleikum. Henda fatan er ov einføld og sigur ikki, hvør orsøkin er til broytingarnar, sum hóast alt hava verið tey seinastu tjúgu árin í kvinnumboðan í kommunu- og landspolitikki. Ítøkiligar forðingar hava verið, at kvinnur hava verið meira staðbundnar og støðugari heimabundnar, fáar hava havt útbúgving, og tær hava havt minni tíð at ráða yvir sjálvar.

Ein onnur forðing hevur verið tann ráðandi kvinnumyndin og fatanin av kvinnuleika: at kvinnunnar “natúrligi” lutur er at vera í tí privata, lata seg umboða av manninum í tí almenna. Bíbliska myndin av manninum sum høvd kvinnunnar er stak livandi og hevur verið brúkt at rættvísgera framsetingina, at kvinnur skulu, um ikki tuga, so tó vera **lágsmæltar** í almenninginum.

Eisini kunnu vit gita, at vantandi áhuga ella áræði hjá kvinnum at taka lut í landspolitikki hevur nakað at gera við, hvat ið hevur verið viðgjørt sum politisk mál í løgtinginum. Statsvald hevur tveir leiklutir, annar er at umsita vald og felags tilfeingi, hin at býta ágóðar, rættindi og skyldur millum borgararnar. Býtið millum dansk og føroysk politisk ábyrgdarøki hevur verið, at tann seinni av hesum leiklutum, sum eisini kann nevast umsorgan (almannaverk, heilsuverk, skúlaverk o.s.fr.) hevur verið danskt ábyrgdarøki, við danskum myndugleikum sum evstavaldi. Umsorgan hevur traditionelt verið kvinnuøki, og eisini eftir at tað almenna hevur átikið sær nógv av slíkum “bleytum” málum, er tað á hesum øki, at kvinnur einamest hava leitað sær útbúgving og lívsstarv. Samstundis hava føroyskir politiskir stovnar fingið sær meira ræði á hesum økjum, og tí kunnu royndir og innlit hjá kvinnum her koma til gagns eisini í politikki. – Tað skal tó sigast, at tær kvinnur, sum higartil hava gjørt seg galdandi í kommunu- og landspolitikki, hava ikki avmarkað seg til slík bleyt málsøki. Áhugi fyri

politiskum arbeiði nýtist ikki at vera ein beinleiðis avleiðing av luttøku á arbeiðsmarknaðinum; tað kann eisini verða sett sum ein av fleiri møguleikum at brúka seg sjálvar og síni evni.

Tað er eisini eyðsæð, at tann nýggja kvinnurørslan hevur sett sær varandi spor, hóast hon er vikin sum **rørsla**. Tað vóru fyrst og fremst kvinnur, sum strongdu á at gera javnstøðumál til politiskt mál, og javnstøðulógin er eitt úrslit av hesum. Javnstøðulógin hevur ikki enn fingið breiða undirtøku at døma eftir tí almenna orðaskiftinum. Men javnstøðulógin verður brúkt av almenninginum, og ein stórir partur av arbeiðnum hjá javnstøðunevndini er at svara fyrispurningum og viðgera klagur um brot á lógina. Lógin hevur við øðrum orðum økt tilvitið um kynjamunir.

Spurningurin er, hvussu kynjabýtið kann gerast enn javnari, og hvør ið ynskir tað. Tí meðan nakrar kvinnur hava vunnið rúmari ræsur á arbeiðs- og valdsøkjum, har ið áður menn høvdu einkarumboðan, er tann sosiali og mentanarligi munurin millum kvinnur heldur vaksin enn minkaður. Tað stóra arbeiðsloysið millum kvinnur er eitt dømi um eitt samfelagsligt vandamál, sum serliga rakar kvinnur. Vit kundu kanska hugsað okkum, at tær sum eru í sterkari støðu, kundu gagnað teimum veikaru við at tala teirra søk. Tað kundi verið væntað, um eitt nú kvinnuligir politikarar høvdu onkrar felagsskapir aftan fyri seg at gera vart við vandamálini og seta orð á, hvat kann gerast fyri at loysa tey, og strongdu meira á, men tíðin tykist vera farin frá kvinnurørslum og øðrum felags samtøkum. Men tíðin er ikki farin frá eini aðrari loysn, sum ungar kvinnur so mangan fyrr hava valt: at flyta burtur í onnur lond, um fyrimunirnir eru nóg eyðsýndir.

Annað er, at okkum vantar fleiri kanningar og hagtøl fyri at fáa fastari um at halda. Hagtøl kunnu lýsa ein ítøkiligan part av veruleikanum. Onnur vitan, m.a. um søguligar fortreytir, skulu til fyri at ávísa samspæl millum samfelagslig viðurskifti, mentan og ideologi, sum hava týðning bæði fyri tann ótøkiliga samleikan og tær meira ítøkiligu lívsumstøðurnar og harvið trivnaðin.

HEIMILDIR

Árbók fyri Føroyar (fleiri árgangir).

Bærenholdt, J. O. 1990. *Livsformer i fiskeriafhængige bygder i Island og Færøerne – en analyse af interview med arbejdere i fiskeindustrien*. (Publikationer fra Institut for geografi, samfundsanalyse og datalogi. Arbejdsrapport 102. NORS-skrifter 20). Roskilde.

- Dahlerup, Drude. 1988. From a Small to a Large Minority: Women in Scandinavian Politics. *Scandinavian Political Studies* 11,4:275–298.
- Dahlerup, Drude. 1993. From movement protest to state feminism: the Women's Liberation Movement and unemployment policy in Denmark. *Nora* 1:4–20
- Folke- og boligtælling på Færøerne 22. september 1977. *Danmarks Statistik* 1979.
- Færøerne. *Folketælling 1960*. Det Statistiske Departement. Kbh. 1965.
- Haavio-Mannila, Elina et al. (ed.) 1983. *Det uferdige demokratiet*. Kvinner i nordisk politikk. Oslo.
- Hagemann, Gro. 1994. *Kjønn og industrialisering*. Oslo.
- Hagtíðindi* nr. 3, 1977. Hagstova Føroya.
- Hirdmann, Yvonne. 1990. *Demokrati och makt i Sverige*. Maktudredningens huvudrapport. Stockholm.
- Ísakson, Finnbogi. 1989. *Aftur og fram 89/90*. Tórshavn.
- Javnstøðunevndin. *Ársfrágreiðing* 1996 og 1997.
- Jákupsstovu, Beinta í. 1996. Kvinner ingen adgang? Rekuttering av kvinner til bystyret i Tórshavn 1972–1992. *Norsk statsvitenskapelig tidsskrift* 12,1:35–56.
- Koch, Ulla. 1992. Kvinder og økonomisk magt – teoretiske indfaldsvinkler. *Kvinder og magt*. Kbh.
- Lindberg, Poul Johs. & Samuelson, Heðin. 1989. *Handilsskúlin – hálvrunnin øld*. Tórshavn.
- Pisan '95–'96*. Meginfelag Føroyskra Studenta (MFS). Keypmannahavn.
- Siim, Birte. 1997. Politisk medborgerskab og feministiske forståelser. A–D. Christensen et.al. (ritstj.): *Det kønnede samfund*, s. 193–221. Aalborg.
- Skjeie, Hege. 1998. Om det bestandige og det foranderlige: forståelser av kjønn, makt og politikk. *Kjønn og velferdsstat*, s. 205–238. Bergen.
- Starvsblaðið*. Starvsmannafelagið, Tóshavn 1998.
- Veljarakanningar – samfelagskanningar og veljarin*. 1986. Ritstj. Bjarne Henning, Birta Jacobsen, John Mortensen, Jógvan Mørkøre. Tórshavn.

SUMMARY

Until recent times the most common family model in the Faroe Islands was that of the man as the breadwinner and the woman as the housekeeper.

A dramatic increase in women's registered and paid employment outside the household started around 1970 with the introduction of the modern fish-processing plants scattered all over the islands with large-scale recruiting of female labor force. Women also found employment in public and private administration and branches of service, and above all in the extended hospitals and other medical services as well as in education and day care institutions.

The number of women seeking higher education abroad grew rapidly in the same period, and on their return to the Faroes they brought with them the ideas learnt from the new women's liberation movement which swept over Europe at that time. They claimed equal economic and political rights, equal opportunities on the job market and participation in male dominated political institutions. After many years' struggle, in 1994, a law was established to form an Equality Status Council.

By the mid-1970s women's representation in the Faroese parliament was non-existent. Today the gender gap has become less extreme both in the labor market and in politics. Four out of 32 members of the parliament are women, and women head 8 out of 50 municipal councils. Women now hold positions in all fields of work and have achieved success at all stages of their careers.

A severe economic crisis affected the Faroe Islands at the beginning of the 1990s and caused a drastic increase in the unemployment rate. The employment situation has improved considerably during the last few years, but women still represent 2/3 of the unemployed. There are also more women than men who receive public assistance. Thus the social and cultural gap between women and men may be said to remain as big as ever, which again makes it difficult to agree on what are common women's issues and what solutions should be sought in order to ensure equal opportunities for all.

EYÐUN ANDREASSEN

Samleiki fyri norðan?

Eg hoyri orðið samleika og síggi tað skrivað á nógvum stigum og við ymsum merkingum. Í vísindaligum sambandi, í politiskum retorikki, í mentanaruppaling, í romantiskum skaldskapi og poetiskum máli.

Ítøkiligi týðningurin er umsitingarligur. Almennir myndugleikar – postverk, løggregla og aðrir – nýta samleikaprógv at staðfesta og skjalprógva, hvør ein persónur er við navni, bústaði, føðingardeggi, mynd og ytri eyðkennum.

Tá hugtakið er komið til viðgerðar her í dag, er tað í einum rúmari týðningi, sum eisini er torførur at allýsa av í hvussu er tveimum grundum. Fyri tað fyrsta tí tað verður brúkt í so skiftandi sambandi, og fyri tað annað, tí at tey, ið brúka tað, lítið gáa um, hvat tað skal merkja. Ofta tykist mær, tað stendur sum ein tóm vending, ein klisjé, og tað skuldu ongar áneyðir verið at tikið tað til viðgerðar sum hugtak í vísindaligum høpi sum her. Eitt mótaorð, ið best eigur at fara aftur við borðinum og enda í dunganum saman við so mongum øðrum orði, ið knappliga trokar seg fram, glampar eitt bil, men sløknar brátt, tí ongin orka var innaní at lívga glæmuna.

Á hugvísindamáli finnast onnur orð, ið siga tað sama ella næstan tað sama. Munurin er so lítil, at hann kanska bara gryn timer á individuellum temperamenti og kann ikki allýsast. Í nøkur ár hava vit í hugvísindunum eitt nú havt hugtakið “world-view”, týtt til heimsmynd ella heimsáskoðan, og eg dugi ikki enn at síggja nakað, ið kann fyllast upp í hugtakið samleiki, ið ikki eisini kann sigast við hesum orði, sum í hvussu er nógv var royndir eru gjørdar til at allýsa og neyvt greina.

Er tí ongin átrokandi grund til at taka enn eitt hugtak upp í vísindaliga kjakið, sum í fyrstu atløgu ikki tykist at kunna seta frukt, so er ein onnur grund at hefta seg við samleika: tað býr okkurt kensluligt í orðinum. Og kenslum er altíð vert at geva gætur og hefta seg við. Vit mugu halda, at tey, ið brúka orðið, meina okkurt við tað, hóast týðningurin ikki er heilt neyvur. Orðið samleiki hevur havt betri gróðrarvánir í brúki millum fólk enn eitt orð sum “world-view”, og hóast tey kunna merkja tað sama, so hevur hetta seinna ein meira tonktan og medvitnan dóm enn samleiki, ið kanska rørir meira við tað kensluliga. (Hesin munur hevur tó ikki grundarlag í vísindaligum allýsingum av orðinum “world-view”.) Sjálvt

orðið samleiki hevur eina æðr av poetiskum magni í sær, ið kann nema við kenslur. Her finst eitt annað føroyskt orð, meira poetiskt magnað, men sum eg stundum haldi verður nýtt eintýtt við samleika. Tað er orðið samljóð, ið helst merkir nakað sum harmoni og semja. Eg havi sæð málburð sum samleika við nattúruna. Tað er í somu merking sum samljóð.

Men samljóð og samleiki er ikki tað sama. Samljóð er ein uppliving, ikki ein partur av persónsmenskuni, sum eg haldi samleiki má vera, um hugtakið skal hava nakra meining. Samleikin er skaptur av umstøðunum. Ein samanrenning í persónsmenskuni við tær umstøður, menniskjað livir í.

Tá ið fyrilestur mín hevur heitið Samleiki fyri norðan, havi eg hugsað um fólkin í Norðuratlantshavi. Í Føroyum, Íslandi, Grønlandi og kanska Norðurnoreg við. Tann ytra grundin til hetta eru tey politisku sambond, ið seinni árin hava tikið seg upp millum Føroyar, Ísland og Grønland. Partvíst á egnum grundarlag og, sum eg havi skilt, partvíst innan tað norðurlenska samstarvið annars. Megin í hesum vaksandi formliga samstarvi sprettir úr ítøkiligum keldum. Tann mest áhugaverda er minkandi fiskaríkið, ið ger samstarv neyðugt. Londini eru kroyst til samstarv, har tey kanska helst vildu sloppið undan.

Men eru aðrar grundir til hetta enn tær ítøkiligu og pragmatisku, ið snúgu seg um betri loysnir á ávísam økjum, enn londini kunna finna hvørt sær. Loysnir, har øðrumegin londini saman og hinumegin hvørt landið sær fær meira burturúr, enn um samstarvið ikki var?

Finst eisini ein hugmyndafrøðilig kelda til økt samstarv millum londini fyri norðan. Ein kelda, ið sprettir djypri og kann knýtast til ein felags samleika millum fólkin á hesum leiðum. Ein samanbering kann lýsa spurningin. Tað er ongín ivi, at føroyingar kenna ein norðurlenskan samleika. Vit kenna okkum sum eitt norðurlenskt fólk millum hini. Men finst ein slík kensla hjá føroyingum harumframt at vera í einum minni felagsskapi innan fyri norðurlenska økið? Finst ein vesturnorrønur samleiki av sama slag sum tann norðurlenski?

Samleikin er ein pástandur. Vit finna hann í tí politiska retorikkini og í mentanarfostrandi strevi. Samleiki ið skal fjálgast og dyrkast, so hann nørist og grør og verður til eina politiska og mentanarlaga kraft. Hetta byggir so á ein pástand um, at hann er til í fólkinum frammanundan, men kanska fjaldur og skúgvaður til viks av onkrum øðrum. Politikkur og mentanarstrev skula fáa hann undan kavi.

Síggi eg farvegin av einum slíkum samleika fyri norðan millum fólk í gerandisdegnum? Tað átti eg, um hann var til. At kunnað fingið eyga á hann í gerandismentanini.

Mentanin sæst í samfelagnum av, hvussu fólk bera seg at, og hvussu tey hugsa. Mentanin er støði hjá einstaklinginum, stýrir atburði hansara, formar hugsanina. Á mentanargrund velur einstaklingurin sína kós í lívinum undir givnum ytri umstøðum. Tað ber til at eygleiða tey val, fólk gera og ta kós, tey velja. Og við hesi eygleiðing fæst ein hóming av tí mentanarlaga jørðildinum.

Í tí framkomna nútíðarsamfelagnum kunna fólk velja sína kós í lívinum, so tey frægast kunna røkka sínum máli, sum í evsta enda er eitt gott lív. Í vælfærdarsamfelagnum hava fólk ikki longur sínar størstu trupulleikar knýttar at tí at lívbjarga sær. Fáa mat í munnin, klæðir upp á kroppin, tak yvir høvdið. Í staðin kunna vit nýta tíðina og orkuna til at náa tí lívi, vit helst ynskja fyri okkum sjálv og okkara børn. Vit hava ymsar valmøguleikar at leggja kós. Men hvat hetta góða lívið er, finnast eins nógv svar til sum einstaklingar, og møguleikarnir tykjast óavmarkaðir.

Uppfatanin av, hvat hitt góða lívið er, kann síggjast aftur í teimum valum, fólk taka. Og er tað nakrastaðni, fólk setir sín egna dóm á, er tað í sethúsa-byggingini. Stødd, skap, prýði og smálutir í sethúsunum bera vitni um tey mentanarvirði, eigarin leggur dent á.

Eg síggi tvey mentanarlig rák í tí framsýning, sethúsini eru. Tey ganga hvørt í sína ætt, og eru í grundini ósameinilig. Tey hava hvørt sín uppruna og vilja ikki tað sama. Og enn meira, eg síggi kynini umboða tey bæði rákini. Í øðrum lagi síggi eg eitt mest estetiskt rák við donskum ella kontinentalum uppruna. Í tí síggi eg ta kvinnuligu mentanina. Í hinum lagi síggi eg eitt rák, sum hevur røtur sínar í einari farnari traða- og útróðrarmentan, og í tí rákinum síggi eg menninar.

Føroyar eru eitt kalt og vátt land. Tað regnar næstan hvønn dag, og meðal-hitin í juli og august, ið eru heitastu mánaðirnir, er um tíggju hitastig. Einstakar fagnardagar kann hitin koma upp undir tjúgu stig, men tað er ikki vist á hvørjum ári. Hví byggja tá føroyingar altan á húsum sínum. Hvat hevur altanin at gera í hesum verðurlagnum?

Eg havi havt eyguni við mær, men ikki meira enn hendingaferð eydnast tað at síggja fólk sita úti á altanini. Tað er ikki, tí at altanin, sum í heitari londum í Europa, verður sum eitt rúm afturat um summarið. Tað er heldur ikki, tí tað er trongligt inni hjá fólki. Sethús í Føroyum eru ógvuliga stór. Hartil kemur, at øll hava fleiri hundrað fermetrar av jørð rundan um húsini, so har er ov mikið av plássi hjá húsfólkunum at fara útum. Og lat meg endiliga gera vart við tað løgna, at altanirnar mangan tykjast tilvildarliga settar, so at tær ikki altíð eru at finna á tí sólríkastu síðuni á húsunum.

Altanin fer at síggjast í føroyskari sethúsabygging í árunum undan seinna heimsbardaga, men verður vanlig seinnapartin í fimmtíárunum, tá nýggj sethúsa-

bygging tekur dik á seg. Hon vísir á eina hugmynd hjá eigaranum um tey virði, hann hevur í lívinum. Hvat hansara uppfatan av einum góðum lívi er. Hesi virði eru partar av hansara mentan, sum í stóran mun stava fra donskum vikubløðum, filmi, sjónvarpi og ferðum. Altanin hoyrir til í einum mentanarligum og funktio-nellum samanhangi, ið er fremmandur og lítið nýtiligur í føroyskum umhvørvi. Eigarin vil sýna seg sjálvan fram í sínum sethúsum, og altanin er ein týðandi partur av hesi framsýning.

Her kann eg leggja afturat, at føroysku húsmøðurnar hava funnið sær eitt annað og ólíka hentari at brúka altanina til. Snórarnir eru spentir undir altanini, og har hanga klæðini og torna.

Men altanin hevur eisini eina estetiska funktión í byggisiðinum. Hon brýtur tær størstu flaturnar á teimum nútímans føroysku sethúsunum, ið eru teknað við fyrimynd í teimum smáu eldru sethúsunum, men eru so stór í dag, at tey hava brotið estetikkinn í síni fyrimynd. Tey eru vaksin út um ytstu mörk í teimum smáu húsum, fólk bygdu fyrr, og altanin vigar upp ímóti hesum stílbroti.

Hetta skal skiljast soleiðis: Eini nútímans føroysk sethús eru í trimum hæddum. Kjallarin, ið er stoyptur, er oftast óinnrættaður. Fyrst í hvussu er, til børnini taka hann til íbúð seinni. Á miðhæddini, sum er høvuðshæddin, er gong, køkur, ein ofta ógvuliga stór stova, baðirúm, gestatoilett, og ofta eitt ella kanska tvey sovirúm. Ovasta hædd, loftið, ið oftast hevur trimpul, hevur sovirúm og kanska eitt goymslurúm.

Tann ytra fyrimyndin eru tey smáu sethúsini í farnu øld, tá onnur enn bónda-fólk fóru at seta búgv. Eldri bóndahús høvdu lágan ella ongan kjallara. Í staðin vóru úthús á gørdunum, hvørt til sítt endamál. Traða- og útróðrarmenninir høvdu ikki umstøður ella áneyðir at byggja soleiðis. Í staðin bygdu teir við hægri kjallara. Har stóð teirra eina kúgv á bási, og har kundi alt goymast, brúk var fyri: matur og amboð. Miðhæddin var vanliga býtt sundur í fyra á leið eins stór rúm. Inngongd, køkur, sum eisini var upphaldsrúm, ein stova og eitt sovikamar. Úppi á loftinum kundu vera sovirúm í hvørjum endanum. Hesi hús vóru avlong og kanska einar 50 fermetrar til støddar. Seinni heldur meira.

Hetta húsaskap tolir illa eina nútímans sethús, ið eru kanska einar 150 til 200 fermetrar til støddar, bygd á høgari grund. Tá hjálpir altanin at bróta tær stóru flaturnar, ið vindeyguni ikki megna at fylla.

Í tí nýmótans húsaskapinum møtast tað kontinentala og traditionella mentanarrákið. Altanin kann standa sum mynd fyri tí kontinentala rákinum, og sjálvt húsaskapið umboðar tað traditionella rákið, sum í áttatiárunum styrknaði, tá flagtekjur gjørdust alt meira vanligar oman á hesum stóru húsum.

Bæði altanin og flagtekjan dýrka húsini, men viljin at vísa síni virði er størri.

Innandura skiljast kvinnuliga og mannliga mentanin.

Niðri í kjallaranum ræður maðurin. Uppiá ræður konan. Lívið hjá mongum fðroyskum manni livst í sambandi við bát og frítíðarútróður, velting, seyð og handverk sum at umsita hús og bil. Í hesi verð hevur hann rundan um seg síni amboð, maskinur og ymsa útgerð, ið er eyðkend fyri hansara mannliga lívsform. Hann heldur til í kjallaranum, og úr kjallaranum, kanska eisini neystinum, fer alt hansara virksemini fram. Onki prýði og pynt er í kjallaranum. Hansara estetikkur finst í tí funktionellu idéini í hansara maskinum og amboðum, ið ofta eru hongd væl og ruddiliga upp á veggini, og hvørt á sínum fasta stað.

Uppiá ræður konnan í óavmarkaðum veldi í eini verð av vaskievni, kustum, stovklútum, urtapottum, vasum, kniplingum, hekklaðum stykkjum, frynsum og broderaðum teppum. Hennara útgerð er til reingerð og hennara estetikkur liggur í lutum, ið onga aðra funktið hava enn ta estetisku.

Konan hevur onki at gera hjá manninum niðri í kjallaranum. Her hevur hann bygt sína egnu verð, har hon bert er gestur í undantaksfðri. Har konan ræður hevur eisini familjulívið sítt rúm, og í hennara teppiløgdu verð, hevur maðurin sína triðju lívsgeil: sum húsfaðir og pápi. Hinar báðar eru starv hansara og lívið í kjallaranum. Her uppiá er hann gestur.

Maður og kona eiga tó ein geira inni á økinum hjá hvørjum øðrum. Niðri í kjallaranum stendur vaskimaskinan, og hon hoyrir til kvinnuøkið. Uppi á stendur sjónvarpið, og yvir þortum av tí ræður maðurin.

Samleiki grør upp av royndum. Fðroyar hava verið danskt land í so nógv hundrað ár, at tað kann ongan undra, at nógv danskt sæst aftur her. Tað, sum tó undrar meg meira, er at Fðroyar eru ikki danskari, enn tær eru. Hugburður og mentan hjá danska umsitingarvaldinum hevur víst rinið við í Fðroyum, men nógv minni, enn onkur kundi hildið. Hetta sæst best tey seinastu góðu hundrað árin. Fðroysk mentan og fðroyskur hugsanarháttur er vorðin fðroyskari hetta tíðarskeiðið, men samstundis og partvíst í lívd av fðroyska mentanarstrevinum eru Fðroyar vorðnar nógv danskari, enn tey undanfarnu umleið 600 árin við donskum embætismannaveldi.

Tað, ið danska embætisvaldið ikki megnaði so væl í 600 ár, hava fðroyingar sjálvir megnað nógv betur í 100. Nústani finga fólk í Fðroyum sjálv samband við umheimin, og persónligar royndir eru nógv sterkari mentanarlig megi enn ein yvirstættarmentan. Broytingar í fðroysku gerandismentanini henda altíð ógvuliga skjótt. Samfelagið er pinkalítið, alt nýtt sæst væl, og tað verður tikið við tí ella víst burtur so at siga beinanvegin. Eg haldi meg kunna vísa á fyra skeið hesi gott hundrað árin við hvør síni mentanarinnrás. Tvær av teimum vardu ov stutt og finga ikki fðtin fyri seg. Ein fekk varandi árin og hevur tað enn. Tann fjórða

hevur víst seg at vera tann nógv mest umfatandi alt tíðarskeiðið og stendur við enn.

Fyri aldaskiftið seinasta kom eitt týðandi mentanarligt samskifti í lag við Skotland. Hetta komst sjálvsagt av handilssambondunum og fiskamarknaðinum. Heilt nógvir føroyingar búsettu seg í Skotlandi, og føroyskir skipsmenn og skiparar førdu skotskar møblar og tílíkt heim við sær. Hetta er lítið kannað, men ein eldri havnarmaður segði fyri mær einaferð, at eitt tíðarskeið búðu ikki færri enn 400 føroyingar í einum av teimum stóru skotsku fiskivinnuhavnunum við stórum marknaðum. Hetta mentanarsamskiftið fekk lítið varandi árin í Føroyum, men eg kann til stuttleika nevna, at føroyingar høvdu ta tveyradaðu harmonikuna aftur við sær úr Skotlandi. Hon fekk stutta livitíð her, tí føroyingum dámdi betur kromatisku hamonikuna. Hon var lættari at brúka til sang og tann dans, føroyingar tóku við.

Í fimmtíárunum, tá tann stóri sildarfiskiskapurin var, vaks mentanarlaga samskiftið við Noreg almikið, tí so nógvir norðmenn fiskaðu sild rundan um Føroyar og komu nógv inn í føroyskar havnir. Hetta var eitt stutt skifti og fánaði sum kunnugt burtur við sildini longu í 60-árunum. Hesi somu ár sigldu nógvir føroyskir fiskimenn eisini við norskum, línubátum einamest. Hetta stutta tíðarskeiðið finga vit norska sjómanspoppin til Føroyar. Í tíð fall hetta tíðarskeiðið saman við byrjanini til rútmiska poplarmusikkinn og við tann nýggja radiotekniska ídnaðin. Smáir plátuspælarar komu til keyps og tær nýggju vinylpláturnar (EP og single) gjørdust ungdómsogn. Norski sjómanspoppurin tykist tagnaður nú, men meira tí at føroyingar sjálvir hópfraðleiða hetta tónleikslag mest til kvøðuljómar útvarpsins. Soleiðis gjørdist henda innrásin á ein hátt varandi.

Triðja mentanarinnrásin spratt úr øktum sambandi við Ísland. Í fyrstuni við útróðrarmonnum til lands og sluppfiskimonnum, undir seinna kríggj við øllum teimum mongu føroyingum, ið arbeiddu uppi á landi, eitt nú upp á flogvøllin í Keflavík, og ikki minst í fimmtíárunum, tá føroyingar í túsundatali rýmdu heimanífrá undan vinnuloyssi. Teir sigldu tá við íslenskum trolarum, og møguga gjørdi sambandið við íslenskar trolaramenn og íslensku fakfelagsrørsluna sítt til, at fiskimannafelagsrørslan vaks seg so sterka hesi árin í Føroyum. Íslendingar vóru framman fyri føroyingar tá á hesum øki. Men hetta tíðarskeið endaði bráðliga í sekstíárunum, tá endurnýggjanin av fiskiskipaflotanum tók dik á seg, og føroyskir fiskimenn aftur fóru at sigla við føroyskum skipum burturav. Tá fánaði Ísland aftur í medvitinum, og týðningurin av hesum samskifti gjørdist ikki varandi.

Fjórða mentanarinnrásin kom úr Danmark. Ikki við embætismannastættini, men við føroyingum sjálvum. Tjóðskaparromantikkurin og mentanarstreivið hevði sín uppruna í Keypmannahavn, men í veruleikanum fekk tað kanska enn størri týðning, at fólk meira og meira fóru at ferðast til Danmarkar, og tey tóku danska mentan heimaftur við sær.

Í meira enn hundrað ár hevur verið ein streymur av føroyskum gentum til Danmarkar, helst á húsarhaldsskúlar. Og áðrenn tær komu aftur, tær ið ikki giftust niðri, arbeiddu tær ofta eitt skifti sum tænaðgentur ella sótu á seymistovu í teimum stóru handilshúsum í Keypmannahavn. Heimafturkomnar tóku tær ræðið innanveggja í heiminum, sum tær skipaðu eftir tí lærdómi, tær høvdu nomið í Danmark. Teir vælkendu príslistarnir finga eisini sera stóra ávirkan, ja heilt úr Paris. Sum ein kona tók til um síni ungu ár: “Alt summarið sótu vit í fjaðrarokinum og royttu fugl í kjallaranum. Um kvøldið fóru vit út, klæddar í síðsta móta frá Paris!”

Føroysku kvinnurnar hava funnið fyrmyndina fyri sínum lívi í lívinum hjá miðalstættini víða hvar í Norðureuropa og við beinleiðis fyrmynd í Danmark. Mannligi lívsformurin í dag hevur sín uppruna í arbeiðnum í tí gamla traðar- og útróðrarmannasamfelagnum.

Tað er ein veldigan mentanarlígan samanstoyst vit síggja í hesi asymmetrisku syntesuni í teimum føroysku sethúsum. Omanfyri hongur altanin sum eitt ófruktbart tekin um tað ósambæriliga. Hon umboðar tann kvinnuliga lívsformin, estetikkinn, tann innflutta partin av nútíðarmentanini, men er eisini lógarsteinur yvirum til leivdirnar av gerandisdegnum í farnu øld, ið livir eftir í lívinum hjá manninum niðri í kjallaranum.

Sum eina niðurstøðu haldi eg meg kunna siga, at eg ongi tekin síggi um ein samleika fyri norðan í hesi gerandismentan. Ikki ein slíkan samleika, ið er vorðin ein óloysandi partur av hugaheimi og mentanarlígunum virðum hjá fólki í Føroyum. Pástandurin um ein slíkan samleika er ikki rættur.

Føroyingar lótu stóra peningagávu til tey neyðstøddu eftir vanlukkuna í Súðavík. Føroysku fjølmiðlarnir gjørdur so nógv burtur úr hesi gávu, at mangur føroyingur kendi seg illa við og skammaðist eitt sindur av hóvastákinum. Tá var tað júst hetta við samleikanum, ið búði undir retorikkinum í fjølmiðlunum, men tí samleikanum vildu gevararnir ikki vita av. Tað snúði seg ikki um samleika, men bert um at rætta einum illa støddum granna eina hjálpandi hond. Føroyingum dámdi ikki at lata aðra hondina vita, hvat hin gjørdi.

Um útnorðursamstarvið heldur fram millum londini fyri norðan og verður ment, er ein møguleiki fyri at skapa okkurt, ið seinni kann kallast samleiki. Tað

hendir, um nóg nógvar persónligar royndir standast av samstarvinum til at skapa varandi mentanarlíga samanrenning.

SUMMARY

A common identity between the peoples of the societies in the North Atlantic region is sometimes referred to in political and cultural rhetoric. In this paper the author will trace evidence of such an identity in everyday cultural expressions in the Faroe Islands. The author assumes that a people's identity can be observed as part of the values embedded in everyday cultural expressions and preferences. He examines the aesthetics and division of work within private homes, and concludes that no traces of such an identity are to be found here. He finds two main tendencies, which he describes as male and female cultural spheres. The male sphere is rooted in traditional folkways among Faroese farmers and fishermen and the female sphere is rooted in Danish and continental middle-class culture brought to the Faroes within the last century. There have been periods of intense cultural communication with different areas such as Scotland, Norway and Iceland, but none of these periods have lasted long enough to give rise to essential changes in people's thinking and identity.

Sæmd er hverri þjóð að eiga sægarpa enn
Hafið í sjálfsmynd Íslendinga

Okkur finnst stundum að þær myndir sem við höfum af okkur sjálfum, eins og þær sem byggja á þjóðerni og kyni, séu tiltölulega stöðugar í þessum annars óstöðuga og margbreytilega heimi á tímum hraðra umbreytinga. Þegar nánar er að gáð kemur í ljós að þessar myndir eru allt annað en óbreytanlegar og stöðugar. Í nútímanum eru þær einmitt margbreytilegar og hvikular (Hall 1991:22). Sjálfsmynd er vinsælt viðfangsefni mannfræðinga sem og annarra félagsvísindamanna. Í dag eru fræðimenn almennt sammála um að sjálfsmynd sé félagslega sköpuð og margþætt (Eriksen 1993, Moore 1994, Hall 1991). Þær sjálfsmyndir sem við drögum fram af okkur sjálfum og þeim hópum sem við tilheyrum fela hins vegar oftast í sér mikla einföldun á margbreytilegum veruleika. Í sjálfsmynd má því oft sjá leið til að tala á einfaldan hátt um okkur sjálf og um það samfélag sem við tilheyrum. Í stað þess að líta á sjálfsmynd (identitet) þannig að hún lýsi hinum innra manni og sé einstaklingsbundin, er sjálfsmynd í auknum mæli skoðuð sem félagslega mótuð. Þær leiðir sem við veljum til að tala um okkur sjálf verða ekki til í félagslegri einangrun (Billig 1995). Þess vegna, þegar skoða á sjálfsmynd tengda þjóðerni, kyni eða búsetu þarf að draga fram hina ólíku þætti sem saman mynda sjálfsmyndina. Það fer eftir sögulegu og félagslegu samhengi hvaða þættir eru dregnir fram og verða mikilvægir í sjálfsmynd hópa og einstaklinga.

Sameiginleg sjálfsmynd, eins og sameiginleg þjóðernisvitund, hjálpar okkur að skilja hver við erum með því að vísa til sameiginlegrar fortíðar, nútíðar og framtíðar. Sjálfsmynd hópa byggir á samspili þess hvernig meðlimir skilgreina sig sjálfir og hvernig þeir eru skilgreindir af meðlimum annarra hópa. Hópar skilgreina sig alltaf í samanburði við aðra hópa eins og mannfræðingurinn Frederik Barth (1969) hefur bent á. Þar að auki bera hópar sig yfirleitt mest saman við þá sem eru þeim á einhvern hátt nálægir eða líkir. Íslendingar bera sig til dæmis mest saman við önnur Norðurlönd, Evrópu eða stundum norðurslóðir en sjaldan við fjarlægari ríki. Innanlands er samanburðurinn fyrst og fremst við næsta þorp og milli höfuðborgarsvæðis og landsbyggðar.

Á svipaðan hátt og þjóðernishyggjan hefur um allan heim orðið að mikilvægum þætti staðbundinnar sjálfsmyndar má á síðustu árum í auknum mæli sjá áherslu á svæðisbundna sérstöðu innan þjóðríkja. Svæðisbundin sjálfsmynd er ekki ný af nálinni. Íbúar þorpa og sveita hafa ætíð skilgreint sig í samanburði við nálægar sveitir og nálæg þorp eins og birst hefur best í því sem kallað hefur verið hrepparígur hér á Íslandi. Áhugi á staðbundinni sögu hefur meðal annars birst í því að mörg sveitarfélög hafa látið skrá byggðarsögu sína. Í dag má hins vegar sjá nýja orðræðu um staðbundna sjálfsmynd. Með auknum ferðamannaiðnaði, er hið staðbundna í auknum mæli skilgreint í hnattrænu samhengi (Robertson 1995).¹ Í nýrri orðræðu um hið staðbundna er lögð áhersla á menningarlega sérstöðu hvers svæðis. En vert er að hafa í huga mörg svæði þar sem reynt er að byggja upp ferðamannaiðnað og kynna hið staðbundna eru að verða meiri jaðarsvæði en þau áður voru í þeim efnahagslegu breytingum sem nú eiga sér stað.

Á þessari öld hafa mismunandi þættir verið dregnir fram í mótun sameiginlegrar sjálfsmyndar íslensku þjóðarinnar og í mótun svæðisbundinnar sjálfsmyndar landshluta eða þorpa. Mikil áhersla hefur verið lögð á tungumálið sem sameiginlegt þjóðartákn, á hreina náttúru, landslag og sérstæða sögu. Í þessari grein skoða ég hins vegar nokkra þætti í sjálfsmynd Íslendinga sem tengjast hafinu og sjávarútvegi. Þetta eru þættir sem hafa verið hluti af íslenskri sjálfsmynd en sem hafa haft mismikið vægi á ólíkum tímum. Annars vegar skoða ég hvernig samskiptin við hafið hafa verið þáttur í að skilgreina þjóðernishugmyndir Íslendinga. Hins vegar skoða ég staðbundnar sjálfsmyndir fólks í sjávarbyggðum. Eitt megin markmiðið með umfjöllun minni er að draga fram þær breytingar sem átt hafa sér stað á síðustu áratugum, bæði á þjóðernisímyndum og staðbundnum ímyndum samfara efnahagslegum og félagslegum breytingum.

Hafið og fiskurinn í þjóðernisvitund Íslendinga

Hafið og fiskveiðar hafa gegnt veigamiklu hlutverki í sköpun íslenskrar þjóðernisvitundar. Stjórn yfir lögsögunni og auðlindum hafsins er og hefur verið mikilvæg í skilgreiningu á sjálfstæði þjóðarinnar. Sjávarútvegur er talinn hafa lagt grunn að velmegun þjóðarinnar á þessari öld. Í forystugrein í *Morgunblaðinu* frá árinu 1994 má sjá dæmi um það hvernig sjávarútvegur hefur tengst sjálfstæði þjóðarinnar í hugum Íslendinga. Þar segir meðal annars (*Morgunblaðið* 7. ágúst 1994:22):

¹ Robertson (1995) kallar þetta „globalization“ og vill með því hugtaki vísa til þess að hnattvæðing og staðvæðing fari saman og sé hluti af sama ferlinu.

Það hefur tekið okkur Íslendinga alla þessa öld að endurheimta sjálfstæði okkar og ná fullum yfirráðum yfir auðlindum okkar [...] Það tók okkur rúmlega þrjátíu ár frá því að lýðveldi var stofnað þar til við höfðum náð fullum yfirráðum yfir fiskimiðunum við Íslandsstrendur. Á þessu þrjátíu ára tímabili áttum við fjórum sinnum í illvígum átökum við Evrópuþjóðir, fyrst og fremst Breti, en að nokkru leyti Þjóðverja til þess að tryggja yfirráð okkar yfir eigin auðlindum [...] Þessi barátta í heila öld fyrir sjálfstæði þjóðarinnar og fullum yfirráðum yfir auðlindum hennar markaði djúp spor í sálarlíf þeirra, sem í þessari baráttu stóðu. Þeir voru og eru ekki tilbúnir til þess að fórna nokkru af því, sem áunnizt hefur að líft athuguðu máli.

Þrátt fyrir hugmyndir sem þessar hefur nokkurs ósamræmis gætt í þeim þætti sjálfsmýndar Íslendinga sem snýr að sjávarútvegi. Litið hefur verið á fiskveiðar sem grundvöll að búsetu í landinu og að framförum og sjálfstæði landsins. Jafnframt hefur verið litið niður á sjávarbyggðir og þau störf sem tengjast sjávarútvegi alla þess öld. Talað er um sjávarbyggðir sem menningarsnauð pláss. Auk þess hefur sjávarútvegur skipt mismiklu máli á ólíkum tímum og á ólíkum stöðum á landinu. Í þorskastríðinu og í hvalveiðideilum varð sjávarútvegur áberandi þáttur í þjóðernissjálfsmýnd Íslendinga (Arnar Guðmundsson 1995, Brydon 1996). Arnar Guðmundsson (1995:106) hefur bent á að á slíkum stundum hafi sjálfsmýnd „veiðimannasamfélagsins“ einnig skapað einskonar ímyndað samfélag með öðrum fiskveiðiþjóðum eins og Grænlandi og Færeyjum. Hann hefur fjallað um hvernig mýtan um Ísland og sjálfsmýnd veiðimannasamfélagsins hafi verið notuð til að réttlæta tortryggni í garð erlends valds eins og til dæmis þegar afstaða Íslendinga til Evrópu hefur verið rædd. Andstaða við aðild að Evrópusambandinu hefur fyrst og síðast verið skýrð með tilvísun í verndun auðlinda þjóðarinnar í hafinu umhverfis landið og fullum yfirráðum yfir landhelginni og fyrir áframhaldandi sjálfstæði þjóðarinnar.

Anne Brydon (1996) hefur fjallað um það hvernig stór hluti Íslendinga fór að líta á hvalveiðar sem hluta af sjálfsmýnd þjóðarinnar en ekki aðeins sem mikilvægar fyrir afkomu þeirra fjölskyldna sem tengdust hvalveiðiútgerð. Talað var um nálægð Íslendinga við óblíð náttúruöfl í norðurhöfum og hvernig baráttan við þau og árstíðarbundnar sveiflur hefur skapað persónuleika Íslendinga. Það að byggja á sjávarútvegi hafi skapað hjá þjóðinni skynsamleg viðhorf til nýtingar náttúruauðlinda sem einkennast jafnframt af virðingu fyrir náttúrunni (Brydon 1996:36). Í þeirri sameiginlegu sjálfsmýnd sem fram kom á þessum tíma mátti finna mikla samkennd með öðrum norðurslóðasamfélögum gegn sameiginlegum óvini, Grænfríðingum og öðrum umhverfissinum. Þetta kom skýrt fram í heimildarmynd Magnúsar Guðmundssonar Lífsbjörg í norðurhöfum og í

tónlistarmyndbandinu Undir regnboganum. Í tónlistarmyndbandinu sem oft hefur verið sýnt í sjónvarpinu syngur Helgi Björnsson: „Hér höfum við lifað og háð okkar stríð, harðsótta lífsbjörg sem mótaði okkar þjóð. Náttúran sjálf hún samdi okkar kjör, sáttmálann innsigli rofið í blóð“. Bæði í tónlistarmyndbandinu og í heimildarmyndinni er sjálfsmynd Grænlandinga, Færeyinga og Íslendinga ofin órjúfanlegum böndum með því að sýna myndir frá þessum stöðum til skiptis undir söngnum þar sem andstæðurnar „við“ og „þeir“ koma skýrt fram. „Við“ erum þeir sem erum „yst í norðri í sumarbirtu“ og „nístingskulda“ á vetrum og höfum mótast af náttúrunni. „Þeir“ eru fávíst fólk úti í heimi sem borðar skyndimat, ættleiðir hvali og ofsækja „mig“ fullir af heift („ég“ vísar til fólks sem býr yst í norðri).

Þó sama einhug hafi ekki mátt finna meðal Íslendinga um kvótakerfið og um hvalveiðar hafa bæði þeir sem eru hlynntir því og þeir sem hafa barist gegn því vísað til þjóðarhags máli sínu til stuðnings. Áður en kvótakerfinu var komið á fót benti þáverandi sjávarútvegsráðherra á að tilgangur þess væri að tryggja heildarhagsmuni þjóðarinnar, þar sem óheft sókn myndi leiða til hruns fiskistofna. Þetta viðhorf hefur verið ríkjandi hjá stjórnvöldum síðan. Í sjómannadagsræðu sinni 7. júní 1998 sagði þáverandi sjávarútvegsráðherra, Þorsteinn Pálsson (1998:1):

Í byrjun þessa áratugs var tekin örlagarík ákvörðun um að verjast yfirvofandi hruni þorsstofnsins, mikilvægustu auðsuppsprettu þjóðarinnar. Sú ákvörðun hafði eðlilega tímabundin djúpstæð áhrif á efnahag Íslendinga allra. [...] En almennt gerðu menn sér fulla grein fyrir því að viðspyrnan yrði í því einu fólgin að byggja upp fiskistofnana með langtímasjónarmið í huga og að skjóta styrkum efnahagslegum stöðum undir rekstur sjávarútvegsfyrirtækjanna í landinu. Aðeins með þessu móti, yrði smám saman unnt að skapa meira öryggi á ný fyrir fólkið og treysta efnahag þjóðarinnar allrar.

Andstæðingar kvótakerfisins hafa sameinast undir nafninu Samtök um þjóðareign. Þeir hafa bent á að eign þjóðarinnar samkvæmt íslenskum lögum hafi verið færð í hendur fárra fyrirtækja sem einkaeign. Einn talsmaður Samtaka um þjóðareign, Bárður G. Halldórsson, lýsir kvótakerfinu svona (*Morgunblaðið*, 19. febrúar 1998:35):

dæmalaus[t] kerfi [...] þar sem þjóðin er fyrst látin gefa auðlindir sínar útvöldu fólki og síðan hvött til þess af forsætisráðherra landsins til að kaupa þær aftur af hinum nýja lénsaðli!

Þeir sem eru hlyntir kerfinu hafa hins vegar haldið fram að það tryggi einmitt hag þjóðarinnar. Í stefnuræðu forsetisráherra frá haustþingi 1997 sagði Davíð Oddsson (*Alþingistíðindi* 1997–1998):

Meginmarkmið sjávarútvegsstefnunar eru skýr: Við viljum tryggja varanlegan hámarksafrakstur sjávarútvegsins í þágu þjóðarinnar með ábyrgri nýtingu allra auðlinda hafsins.

Á þessu má sjá að í ríkjandi orðræðu um stefnu í sjávarútvegsmálum er þjóð-ernishyggjan sjálfgefin meðan aðrir þættir sjálfsmyndar eru umdeildir.

Fram að níunda áratuginum höfðu sjómenn táknræna stöðu sem þjóðhetjur. Aflakóngar voru sannar hetjur þjóðarinnar sem komu að landi með fullfermi af fiski – helsta verðmæti þjóðarinnar. Árangur þeirra var talin byggjast á heppni, innsæi og ekki síst kjarki. Þeir voru tákn fyrir framtak einstaklingsins og voru sannar hetjur þjóðarinnar (Gísli Pálssonar og Paul Durrenberger 1983). Litið var á hafið sem gnægtarbrunn sem öllum var frjálst að sækja í og á sjómanninn sem persónugerfing einstaklingsfrelsins (Óðinn Gunnar Óðinsson 1997). Í óskala-
lagabætti sjómanna á áttunda áratuginum voru kveðjur sendar til sjómanna á hafi úti og þar kynntust flestir Íslendingar sjómannalögum sem lýstu sannri íslenskri karlmennsku. Þessi íslenska karlmennska einkenndist af ævintýramennsku og hetjulund þeirra sem áttu í baráttu við óblíð náttúruölfín langt á hafi úti. Sú mynd sem birtist í dægurlögum þess tíma sýnir sjómenn stolta sækja sjóinn og láta sig jafnframt dreyma um konur og vín. Einnig dreymir þá oft um heimkomu til konunnar sem biður þeirra. Sungið var:

Sæmd er hverri þjóð að eiga sægarpa enn.
Ekki er að spauga með þá Útnesjamenn [...]
Unnur bauð þeim faðm sinn svo ferleg og há.
Kunnu þeir að beita hana brögðum sínum þá. [...]
Ekki er að spauga með íslenskt sjómannsblóð,
ólagndi sem hafið og eldfjallaglóð. [...]
Gull að sækja í greipar þeim geigvæna mar
ekki nema ofurmennnum ætlandi var.

Einnig var spilað: „Sjómannslíf, sjómannslíf, draumur hins djarfa manns, blikandi bárufans, býður í trylltan dans. [...]“ Á þessum textum má sjá hvernig vísað var til sjómanna sem sæmdar þjóðarinnar og hvernig fjallað var um íslenskt sjómannsblóð sem sækir verðmæti þjóðarinnar á haf út. Hér er hetjum sem takast á við náttúruöflin lýst.

Með breyttri fiskveiðistjórnun hefur samkeppni um afla meira og minna horfið og hver veiðir aðeins afmarkaðan kvóta. Þjóðernisorðræðan um hafið og ímyndir tengdar sjávarútveginum hafa þar af leiðandi breyst. Hugmyndir um aflakónga og aflaklær hafa horfið af sjónarsviðinu og hetjur hafsins hafa ekki mikla táknræna merkingu í þjóðernisorðræðu. Fyrir tveimur áratugum var sungið: „Það gefur á bátinn við Grænland og gustar um sigluna kalt, en togara-sjómanni tamast það er að tala sem minnst um það allt. [...]“ Nú, hin allra síð-ustu ár, má hins vegar tala um þá erfiðleika og möglega vanlíðan þeirra togara-sjómannanna sem lengi eru í burtu á frystitogurum. Það má vera að þetta sé táknrænt fyrir endalok sjómannshetjunnar. Í núverandi orðræðu um hafið er meiri áhersla lögð á hagrænt gildi þess og það hvernig beri að nýta auðlindir þess á þann hátt að sem best þjóni efnahagslegum og pólitískum hagsmunum „þjóðarinnar“ innanlands og á alþjóðlegum vettvangi. Sjómenn hafa lítið gildi í þessari orðræðu. Það er í auknum mæli lítið á þá sem hverja aðra verkamenn. Þeir sem færðar eru fréttir af eru útgerðarmenn (kvótaeigendur), þeir sem stjórna auðlind-inni þannig að gott verð fáiist fyrir hana og þeir sem eru að alþjóðavæða íslenskan sjávarútveg og íslenska tækniþekkingu. Þeir eru hetjur nútímans eins og sjá má í fréttum af nýjum mörkuðum og landnámi þeirra í útlöndum. Núver-andi orðræða lýsir hinum hagrænu ferlum sem eðlilegum og náttúrulegum í þróuninni framávið til nútímans.

Staðbundnar myndir

Eins og fram koma hér að ofan eru sameiginlegar þjóðernisímyndir Íslendinga ekki einungis til umfjöllunar hér heldur einnig staðbundnar sjálfsm myndir þeirra sem hafa byggt afkomu sína á sjávarfangi. Þessar staðbundnu sjálfsm myndir snúast þó að miklu leiti um birtingu þjóðernisímynda. Miklar breytingar eru að eiga sér stað í dreifðum byggðum á norðurslóðum sem oft hafa komið illa niður á smáum þorpum sem byggja á frumvinnslugreinum. Það sem einkennir þessi byggðarlög er að þau eru fámenn og landfræðilega afskekt. Íbúar þeirra búa við erfitt veðurfar, og hafa lifibrauð sitt á einn eða annan hátt af fiskveiðum eða öðrum frumvinnslugreinum. Þorpin urðu til þegar máli skipti að vera nálægt auðlindinni. Þau hafa frá upphafi verið háð heimsmarkaði fyrir afurðir sínar og verið framarlega í nútímalegum framleiðsluháttum. Umbreytingarnar nú orsakast meðal annars af aukinni og umbreyttri hnattvæðingu markaðarins og hug- myndum um markaðsvæðingu þar sem tengslin við markaðinn eru beinni en áður og mikil áhersla er á hagræðingu (Bærenholdt og Aarsæther 1998). Í þessu nýja samhengi eru lítil þorp ekki talin hagkvæm rekstrareining. Það er í þessu

efnahagslega og félagslega samhengi mikilla breytinga sem ég skoða nokkra þætti sjálfsmyndar íbúa í vestfirskum sjávarþorpum.

Einhæft atvinnulíf hefur einkennt Vestfirði í gegnum söguna. Sjávarútvegur hefur verið lífæð byggðanna þar og er enn. Fólkið hefur sótt lífsviðurværi sitt í sjóinn og hann hefur því gegnt mikilvægu efnahagslegu og táknrænu hlutverki í lífi manna á svæðunum og í mótun sjálfsmyndar íbúanna. Það fólk sem nú er á miðjum aldri hefur lifað mikinn uppbyggingatíma í sjávarútvegi sem meðal annars fól í sér togaravæðingu og aðra uppbyggingu í þorpunum. Grundvallar-breytingar á stjórnun auðlindanna með tilkomu kvótakerfis og ný sjónarmið í byggðamálum hljóta því að hafa mikil áhrif á sjálfsmynd íbúanna. Með kvótakerfinu hefur þeim fækkað í byggðunum sem hafa aðgang að auðlindum sjávar og fólksfækkun hefur orðið á svæðinu.

Sjómannsímmyndin, sem rædd var að ofan, var sterk í mótun sjálfsmyndar ungra karlmannna á þessum stöðum. Þeir gátu sannað sig sem karlmenn með því að fara á sjó. Þessi ímynd er að víkja fyrir nýjum hugmyndum sem leggja áherslu á frama utan byggðanna. Fyrir sjómenn á miðjum aldri hefur sjómannsímmyndin þó enn gildi eins og fram kom í viðtölum mínum við smábátasjómenn. Þeir lögðu áherslu á það að vera niðri á bryggju og að taka þátt í lífinu þar væri þeirra lífsmáti. Þeir voru margir hverjir ósáttir við þær breytingar sem orðið hafa. Einn viðmælandinn sagði um breytingarnar: „Sko nú getur enginn sannað sig í dag. Áður fyrir gátu þeir sannað sig. Þá fóru þeir, þá máttu þeir veiða eins mikið og þeir vildu. Þá náttúrulega fór það náttúrulega eftir því hvað þeir voru útsjónarsamir og duglegir.“ Þegar hann var spurður um það hvernig góður skipstjóri er metinn í dag segir hann: „Ja, svona hvað þeir eru fljótir með kvótann sinn og svona.“ Varðandi það hvað þeir gera þegar þeir eru búnir með kvótann segir hann: „Þá eru þeir hérna niðurfrá. Sitja þarna á bryggjusporðinum og gera að bátum sínum.“

En hvað með sjálfsmyndir kvenna? Eins og karlarnir sóttu konur sína jákvæðu sjálfsmyndir í vinnusemi og dugnað en sá dugnaður tengdist því að byrja ung að vinna og eignast heimili. En jákvæðar ímyndir kvenna tengdust einnig hetjum hafsins. Sjómannskonur stóðu á bak við hetjuna og nutu virðingar innan samfélagsins sem slíkar. Í dægurlögum birtust konur sem þolinmóðar að bíða manna sinna eða sem aðdáendur sjómanna. Skýrt dæmi úr dægurlögnum um aðdáun kvenna á sjómanni er lagið Einsí kaldi úr Eyjunum. Þar segir: „Ég heiti Einsí kaldi úr Eyjunum, ég er innundir hjá meyjunu. Og hvar sem ég um heiminn fer þær horfa á eftir mér [...] Því ég veit að hvar sem um ég fer bíða meyjarnar allar eftir mér.“ Þau störf sem konur sinna við vinnslu sjávarafurða hafa verið fyrirferðarminni en störf karla í ríkjandi orðræðu og lengi hefur verið

litið niður á þessi störf. Þrátt fyrir að þau hafi ekki verið mikils metin í samfélaginu, sóttu fiskvinnslukonur einnig jákvæða sjálfsmynd í störf sín. Þær konur sem ég talaði við í lok síðasta áratugar voru til dæmis stoltar af því að skapa verðmæti fyrir þjóðina. Þær töluðu oft um það að þær væru jú auðvitað alltaf að bjarga verðmætum (Unnur Dís Skaptadóttir 1996). Það sama kom fram í viðtölum Bærenholdts (1994) við fiskvinnslukonur í íslenskum sjávarbyggðum á níunda áratuginum. Þær tengdu störf sín þjóðarhag og hag byggðar sinnar. Hagur byggðanna og sjávarútvegsins fór í þeirra huga saman. Á síðustu árum má sjá að einnig þessi viðhorf eru að breytast og í rannsóknnum mínum síðustu tvö ár voru þessi viðhorf vandfundin. Konur voru enn stoltar af því að geta unnið hratt og vel en þær minntust lítið á þjóðarhag eða hag byggðarinnar í því sambandi. Auk neikvæðra viðhorfa er álagið mikið og launin lág svo margar konur í sjávarbyggðum vilja ekki vinna við fiskvinnslu, heldur kjósa frekar önnur störf sem þjóðast. Í stað þess að hækka launin hefur verið leitað til fólks frá láglounasvæðum sem ráðið er tímabundið til starfa.

Breytingarnar sem nú eiga sér stað reynast mörgum erfiðar. Reynsla og þekking fólks í sjávarbyggðum er að miklu leyti bundin við hafið og lífsmynstur sem er að hverfa. Margir íbúar byrjuðu að vinna ungir (um eða eftir fermingu) við sjómennsku eða fiskvinnslu og þetta hefur verið lífsstarf þeirra. Það getur verið erfitt að flytja því hús þeirra eru oft á tíðum nánast verðlaus. Á Vestfjörðum kom fram í viðtölum mikil áhersla meðal íbúanna á það að þetta væru fyrst og fremst fiskveiðipláss og því væri erfitt að hugsa sér áframhaldandi tilveru þeirra án sjávarútvegs. „Hér snýst allt um fisk“ eða „hér er allt á einn eða annan hátt háð fiskveiðum“ var nokkuð sem var oft sagt. Ung stúlka um tvítugt benti á: „Hjá tengdforeldrum mínum gengur allt út á fiskveiðar. Allt.“ Þetta viðhorf kom fram bæði hjá þeim sem unnu á einn eða annan hátt við sjávarútveg og hjá hinum sem unnu í öðrum störfum. Sjómannskona orðaði þetta þannig: „[...] ef frystihúsið gendur vel, þá náttúrulega kemur fólk hingað. Ef það fer á hausinn, þá náttúrulega verður ekkert meir.“ Önnur sjómannskona sagði um þetta: „Mér finnst eðlilegt að fólk fylgist með fiskveiðunum. Sumir eru ekkert að pæla í því. En þetta er mikilvægt hér í bænum og mér finnst að fólk eigi að fylgast með, vita nokkuð á hvaða veiðum bátarnir eru.“

Eins og ég benti á í byrjun tengjast sjálfsmyndir því hvernig fólk talar um sjálft sig í samanburði við aðra. Í þessum byggðum eins og annars staðar hafa íbúar hugmyndir um hvað það er sem sameinar þá og í samanburði við aðra. Helstu „aðrir“ sem skilgreindir eru til samanburðar eru íbúar nærliggjandi þorpa, höfuðborgarsvæðið og Evrópa. Íbúar þorpanna telja sig á einn eða annan hátt ólíka íbúum nærliggjandi þorpa. Þorp þeirra er fállegra og fólkið duglegra. Með

sameiningu sveitarfélaga getur því tekið tíma að skapa sameiginlega sjálfsmynd. Varðandi samanburðinn við höfuðborgarsvæðið er það fyrst og fremst það að „þeir þarna í Reykjavík“ skilja ekki hverjir það eru sem skapa verðmæti þjóðarinnar. Umræðan um aðild að Evrópusambandinu einkennist af hræðslu við einsleitni sem geti þurrkað út sérkenni byggðanna og lífsmáta sem þar tíðkast. Oft er vísað í evrópska staðla sem ástæðu fyrir breytingum sem fólk er óánæggt með í fiskvinnslunni og fyrir því að unga fólkíð fær ekki tækifæri til að vinna eins mikið og áður tíðkaðist.

En hvað þá með norðurslóðasjálfsmynd eins og þá sem varð til í hvalveiðideilunni og fjallað var um hér að ofan? Það má vera að breyttar forsendur sem við er að glíma í dag ýti undir sameiginlega sjálfsmynd með fólki á norðurslóðum. Vestfirskar konur sem vinna að því að skapa sér aukatekjur með handverki hafa til dæmis farið á þing með handverkskonum frá Grænlandi og Færeyjum. Fræðimenn í félagsvísindum hafa í auknum mæli farið að skoða þetta sem svæði og sameiginlega hagsmuni landa í norðri eins og Norður-Noregi, Færeyjum, Grænlandi og svæða innan Kanada.

Lokaorð

Í þessari grein hef ég dregið upp nokkrar hliðar þeirrar sjálfsmyndar Íslendinga sem tengist hafinu og sjávarútveginum. Samskiptin við sjóinn eru einn af mörgum þáttum sem saman móta þjóðernisjálfsmynd Íslendinga. Þetta er þó þáttur sem hefur haft mismikið og breytilegt vægi í ríkjandi orðræðu á síðustu áratugum. Tilvísun í þjóðerniskennd heldur áfram að vera sjálfgefin í allri umræðu um sjávarútveg og hafið en menn eru þó ekki sammála um hvernig best sé að tryggja hagsmuni þjóðarinnar. Sjálfsmynd þeirra sem byggja afkomu sína á sjávarútvegi og íbúa sjávarbyggða er að breytast. Hetjur hafsins með aflakóngum hafa meira og minna horfið af sjónarsviðinu og nýjar hetjur komið í staðinn. Efnahagslegar og félagslegar breytingar í þessum byggðum eru svipaðar og í smáum byggðum víða á norðurslóðum. Þessi sameiginlega reynsla getur átt þátt í því að ýta undir sameiginlega sjálfsmynd og að þeir þættir sem eru sameiginlegir verði í auknum mæli dregnir fram.

HEIMILDIR

- Alþingistíðindi* 1. 1997–1998. Umræður frá 2. október 1997.
 Arnar Guðmundsson. 1995. Mýtan um Ísland. *Skírnir* 169:95–134.

- Barth, Fredrik. 1969. Introduction. Fredrik Barth (ritstj.): *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*, bls. 9–38. Oslo.
- Billig, Michael. 1995. *Banal Nationalism*. London.
- Brydon, Anne. 1996. Whale-Siting: Spatiality in Icelandic Nationalism. Gísli Pálsson og Paul Durrenberger (ritstj.): *Images of Contemporary Iceland. Everyday Lives and Global Contexts*, bls. 25–45. Iowa City.
- Bærenholt, Jørgen Ole 1994. Culture, Modes of Life and Settlement Structures in the North Atlantic. Lars Lundquist og Lars Olof Persson (ritstj.): *Northern Perspectives on European Integration, NordREFO 1994*, 1:163–176. Stokkhólmi.
- Bærenholdt, Jørgen Ole og Nils Aarsætter. 1998. Coping Strategies in the North. *Coping Strategies in the North – Local Practices in the Context of Global Reconstruction*, bls. 15–44. Kaupmannahöfn.
- Eriksen, Tomas H. 1993. *Ethnicity & Nationalism. Anthropological Perspectives*. London.
- Gísli Pálsson og Paul Durrenberger. 1983. Icelandic foremen and skippers: The structure and evolution of a folk model. *American Ethnologist* 10,3:511–528.
- Hall, Stuart. 1991. The Local and the Global: Globalization and Ethnicity. Anthony King (ritstj.): *Culture, Globalization and the World-System. Contemporary conditions for the representation of identity*, bls. 19–39. Binghamton.
- Moore, Henrietta. 1994. *A Passion for Difference*. Cambridge.
- Morgunblaðið* 7. ágúst 1994, bls. 22.
- Morgunblaðið* 19. febrúar 1998, bls. 35.
- Óðinn G. Óðinsson. 1997. Fagur, fagur fiskur í sjó. Hugmyndir Íslendinga um viðskipti með aflakvóta. MA-ritgerð í mannfræði frá Háskóla Íslands.
- Robertson, Roland. 1995. Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity. Mike Featherstone, Scott Lash og Roland Robertson (ritstj.): *Global Modernities*, bls. 25–44. London.
- Þorsteinn Pálsson. 1998. Sjómannadagsræða 7. júní 1998. Óútgefin.
- Unnur Dís Skaptadóttir. 1996. Housework and wage work: Gendered division of labor in modern Icelandic fishing communities. Gísli Pálsson og Paul Durrenberger (ritstj.): *Images of contemporary Iceland. Everyday lives and global contexts*, bls. 87–105. Iowa City.

SUMMARY

Today scholars generally agree that identities do not simply exist inside individuals, fixed and unchanging, but rather see them as socially constructed, multiple and negotiable. Common group identity, such as national identity, is in the same way seen as socially constructed and not in isolation but in comparison with other groups. In this paper I examine two aspects of Icelandic identities related to the sea and the fisheries.

On the one hand I examine how the relationship to the sea has been an important aspect in defining a common national identity of Icelanders. Icelanders have seen themselves as a proud fishing nation. The fisheries have been considered as the basis on which the economic and political independence of the nation is built. For a large part of this century fishermen have been seen as heroes bringing the national wealth to land under difficult conditions.

On the other hand I examine local identities of people living in fishing villages. The inhabitants of fishing villages have made their living from the sea. In turn the sea has had a great economic importance in their livelihood as well as contributing symbolically to the construction of their individual identities as men and women. Changes including a new resource management system, the individually transferable quota system, must therefore have a great impact on the livelihoods and identities of the inhabitants of fishing villages. New heroes of the market who can invest wisely in Iceland and abroad have replaced the earlier heroes who brought the wealth of the nation from the sea to land.

Færeyskar málheimildir¹

1. Inngangur

Heimildir um sögu færeyskrar tungu fram á síðari hluta 18. aldar eru afar fáar og takmarkaðar, einkum ef borið er saman við íslensku, en hér verður látið liggja á milli hluta hver skýringin á þessum mun kunni að vera. Í þessari grein verður gefið yfirlit yfir ritaðar heimildir um færeyska málsögu fram til 1773 er Jens Christian Svabo hóf að safna í færeyska orðabók (sjá Svabo 1970:xii–xiii). Fjallað verður um fornbréf (diplom og transkript) og handrit sem hafa að geyma færeyskt efni, hafa sannanlega verið í Færeyjum eða voru skrifuð í Færeyjum, þótt ekki sé alltaf ljóst hvort skrifararnir hafi verið af færeysku eða öðru norrænu bergi brotnir. Enn fremur verður fjallað um þá kenningu Mariusar Kristensens (1925) að Færeyingur hafi skrifað fjórtán fremstu blöðin í Hauksbók (AM 544 4to) og kenningu Mikjels Sørliens (1936a, 1965) um að Sandeyingur hafi skrifað handritið LundUB Mh 15.

Málfræðingar geta áttað sig á málbreytingum sem hafa orðið í tungumálum án þess að hafa ritaðar heimildir við höndina, t.d. með samanburði við skyld mál. Þrátt fyrir það eru það samt sem áður ritaðar heimildir sem skipta mestu máli. Erfiðlega hefur gengið að rekja færeyska málsögu svo vel sé, t.d. að tímasetja málbreytingar, og má rekja þau vandkvæði að miklu leyti til fárra ritheimilda.

2. Sauðabréfið

Að frátöldum tveimur rúnaáletrunum (sjá Seyðabrævið:4) er Sauðabréfið í Kóngsbókinni, Sth perg 33 4to, sem séra Teitur skrifaði 1298, elsta heimildin um færeyskt mál. Sauðabréfið er stuttur texti, aðeins u.þ.b. 6 bls. í handritinu, og er skrifað á norrænu.² Í því eru nokkur orð og orðasambönd sem talin eru sérþæreysk eða eru notuð í sérþæreyskri merkingu, t.d. *að kyrra sauð* í merkingunni ‘að spekja’ (DF:xlii, Seyðabrævið:4). Sauðabréfið er varðveitt í fjórum

¹ Ég þakka Zakaris Hansen og Martin Næs í •órshöfn og •orsteini G. Indriðasyni í Björgvin fyrir veitta aðstoð.

² Sauðabréfið er prentað í *NgL* (III:34–39) og *DF* (bls. 3–19) eftir Kóngsbókinni með lesbrigðum úr Lundarbókinni, LundUB Mh 15, en í *Seyðabrévinu* er texti allra handritanna prentaður.

öðrum handritum, þar á meðal LundUB Mh 15 sem hefur að öðru leyti að geyma norsk lög og réttarbætur, en Sauðabréfið er að formi til réttarbót Noregskonungs sem gildi einungis í Færeyjum, gefin út af Hákon Magnússyni hertoga. Johan Agerholt (1959:248, 259) telur þó að Sauðabréfið sé ekki venjuleg réttarbót heldur viðbót við lögbók. Hákon ríkti sem hertogi (1280–1299) yfir hluta ríkisins, þar á meðal Færeyjum og Hjaltilandi, í umboði konungsins bróður síns, Eiríks prestahatara Magnússonar (1280–1299); Hákon varð svo konungur 1299 og er oftast nefndur Hákon háleggur (DF:xxi).

Sauðabréfið

Kóngsbókin, **Sth perg 33 4to**, 78 bl., norsk lögbók frá um 1300–1325 (að mestu leyti).

Sauðabréfið á bl. 72v–75r, skrifað af sr. Teiti (Íslendingi?) 1298.

Lundarbókin, **LundUB Mh 15**, 141 bl., norsk lögbók frá fyrri hluta 14. aldar, hugsanlega skrifuð af Sandeyingi.

Sauðabréfið á bl. 132ra–135rb.

AM 31 8vo, 119 bl., norsk lögbók frá 1325–1350 (að mestu leyti, þ.e. bl. 1–116).

Brot úr Sauðabréfinu á bl. 117, skrifað á 16. öld.

AM 61 b II 4to, 30 bl., samþykktir varðandi Björgvin, dómar o.fl. frá síðari hluta 16. aldar.

Sauðabréfið á bl. 12–15, skrifað af Michel Jenssøn borgarstjóra í Björgvin (Seyðabrávið:3).

AM 316 fol, 252 bl., norsk lögbók (að mestu í danskri þýðingu) frá um 1600.

Sauðabréfið á bls. 391–400, skrifað af Gabriel Mitens sórenskrifara í Færeyjum (1584–1620) árið 1600 (Sørli 1936c).

Nánar verður fjallað um einstök handrit síðar í greininni.

Í fylgibréfi Sauðabréfsins kemur fram að Erlendur biskup í Kirkjubæ og Sigurður lögmaður á Hjaltilandi hafi téð hertoganum þá hluti sem almúganum í Færeyjum þótti skorta í búnaðarbálkinn í landslögunum og því hafi hann látið setja þennan texta saman að ráði bestu manna (DF:3–4).

Nokkur munur er á Sauðabréfinu í Kóngsbókinni og Lundarbókinni, sem felst fyrst og fremst í því að röð greinanna er mismunandi í þessum handritum (sjá t.d. DF:20–22). Í Lundarbókinni er fylgibréfið, sem er skrifað á spássú í Kóngsbókinni, fyrir framan Sauðabréfið sjálft, orðalag er ekki það sama, greinar er varða ekki sauðfé eru settar aftast í Lundarbókargerðinni og í henni eru einnig tvær nýjar greinar. Einnig eru kaflafyrirsagnir í Lundarbókinni sem ekki eru í Kóngsbókinni (DF:xxvii–xxviii).

Fræðimönnum hefur þótt undarlegt að fyrrnefnt fylgibréf og yfirlýsingar Hákonar hertoga og Áka kanslara skuli vera skrifuð á spássúr í Kóngsbókargerðinni. Af þeim sökum hefur sumum dottið í hug að Sauðabréfið eins og það er í Kóngsbókinni sé ekki endanleg gerð heldur hreinskrifað uppkast og Lundarbókin varðveiti endanlega gerð þessa merka skjals (sjá Jón Helgason 1952:114 og Hagland 1983:177).

3. Kóngsbókin

Kóngsbókin, Sth perg 33 4to, skiptist í þrennt, fyrst og fremst eru í henni landslög Magnúsar lagabætis Hákonarsonar (Gulapingslög yngri) frá 1274 á bl. 1–71 (DF:xix), og er sá hluti skrifaður u.p.b. 1300–1325 (ONP:476). Annar hluti handritsins er fyrrnefnt Sauðabréf en þriðji hlutinn er konungsbréf frá 1491 (sjá Jón Helgason 1951:102):

1. Landslög frá um 1300–1325, 71 blað (1. bl. sett inn um 1500 fyrir upphaflegt blað, bl. 1r autt).
2. Sauðabréfið, fjögur blöð (bl. 72v–75r, bl. 72r og 75v upphaflega auð), skrifað af sr. Teiti (Íslendingi?) 1298.
Yfirlýsing Hákonar hertoga (8 orð) á latínu á vinstri spássú á 72v, skrifuð 1298 af honum sjálfum (?) ásamt fangamarki hans.
Fylgibréf með Sauðabréfinu neðanmáls á bl. 73v–74r skrifað af Bárði Péturssyni (Norðmanni) 1298.
Yfirlýsing Áka kanslara (13 orð) á latínu neðanmáls á bl. 75rb skrifuð 1298 af honum sjálfum.
3. Bréf Hans konungs gefið út 14. júlí 1491 í Osló, þrjú blöð (bl. 77–78, bl. 76 upphaflega autt) frá 16. öld (sama hönd og á 17. spássúklösu, sjá Jón Helgason 1951:120), á dönsku að mestu leyti. Sennilega bundið inn með hinum hlutunum 1599 (Seyðabrévið:3).

Hér er um að ræða frumrit Sauðabréfsins sem er skrifað af séra Teiti laugardaginn næsta eftir Jónsvöku 1298, eða eins og stendur í bréfi sem fylgir Sauðabréfinu neðanmáls á blöðum 73v og 74r:

Oc till sanz vitnisburdar leto ver wart jnsigli firirsætia þessa skipan er g[or var j oslo] laugardaghen nesta æpter jonfwaku / Þa er lidit war fra burdartid wars [herra jesu christi] M. vettra cc. vettra Njutigir vettra oc atta vetr [a nitianda are] wars

hertugadómes / Herra ake kanceler jnsiglade / sira teitr ritade En bardr petrs son
notarius war ritade brefet³

Árið 1298 bar laugardaginn eftir Jónsmessu upp á 28. júní (Seyðabrævið:saur-blöð).

Jan Ragnar Hagland (1983:191) heldur því fram að séra Teitur hafi verið Íslendingur en ekki Norðmaður og að hann hafi skrifað eftir færeysku uppkasti. Séra Teitur blandar saman /æ/ (/é/) og /œ/ (/ó/), en táknun frammæltra sérhljóða að öðru leyti bendir til færeysku (Hagland 1983:183). Hagland ténir til mörg önnur atriði í stafsetningunni máli sínu til stuðnings en einnig að skriftin bendi til íslensks skrifara fremur en norsks (1983:190) og að nafnið Teitur virðist hafa verið algengara á Íslandi en í Noregi (1983:184).

Sauðabréfið er ekki skrifað eins og flest fornbréf með léttiskrift (bréfaskrift) heldur settaskrift (bókskrift) á blöð sem eru í kvartó-stærð eins og það hafi verið hugsað sem viðbót við lögbók (eða sjálfstætt plagg) (Agerholt 1959:259). Hagland (1983:191) telur líklegt að færeyskir sendimenn hafi farið á fund Hákonar hertoga í Osló með uppkast að Sauðabréfinu (og það skýri þau færeysku málfarsatriði sem eru í því) og Íslendingurinn séra Teitur hafi verið fenginn til að hreinskrifa það, en jafnframt hafi Færeyingarnir óskað eftir að það yrði skrifað þannig að það mætti binda það inn með lögbók.

Á spássíur og auðar blaðsíður í Kóngsbókinni hefur verið skrifað ýmislegt sem tengist efni hennar, s.s. nýjar samþykktir (skipanir) og um málaferli og deilur manna í Færeyjum. Fullvíst má telja að þetta efni sé skrifað í Færeyjum, eins og Jón Helgason (1951) hefur sýnt fram á, enda má heita næsta víst að bókin hafi verið í Færeyjum fram á síðasta tug 16. aldar og jafnvel tilheyrt lögmannsembættinu (NgL IV:667, DF:xxvi og Seyðabrævið:3). Spássíuklausurnar, sem ritaðar eru á norrænu, eru alls 18, allt frá tveimur orðum upp í langt bréf eða samþykkt eins og það sem Jón Helgason (1951:108) kallaði Hundabréfið – með tilvísun til Sauðabréfsins – enda fjallar samþykktin um hundahald. Klausurnar eru ritaðar á ýmsum tímum, eða frá miðri 14. öld fram á 16. öld (sjá Jón Helgason 1951):⁴

³ •ví miður var handritið ekki við höndina þegar þetta var ritað svo að stuðst var við ljósprentaða útgáfu sem er torlæsileg og lestur útgefenda hennar (Seyðabrævið:12–13, 45).

⁴ Jón Helgason (1951) prentar allar klausurnar nema Skipan um þingfarartoll og Um Skúfeyjarsystur, en þær eru prentaðar í NgL (II:13 og IV:666) og DF (bls. 27–28 og xxvi).

1. Hundabréfið, þ.e. skipan um hundahald, bl. 67v–68v neðanmáls, frá miðri 14. öld eða s. hl. aldarinnar, alls 22 línur.
2. Skipan um þingfarartoll, bl. 11va, skrifað seint á 14. öld eða um 1400, 23 línur.⁵
3. Mannhelgibálkur, bl. 19^{bis}r, skrifað seint á 14. öld eða um 1400.⁶
4. Um Skúfeyjarsystur, bl. 19^{bis}v, frá því um 1400.
5. Fjöldi blaða í Kóngsbókinni, bl. 72r neðst, skrifað um 1400 eða á fyrri hluta 15. aldar, 19 orð.⁷
6. Mál Sigurðar og Erlends, bl. 11vb, frá 15. öld eða um 1500, 16 línur.⁸
7. Mál Ingibjargar og Margrétar, bl. 11v neðst, frá 15. öld eða um 1500, fjórar línur.
8. Mál Högna og Margrétar, bl. 72r næstneðst, frá 15. öld eða um 1500, 5 línur.
9. Mál lögmanns og Nikulásar, bl. 72r efst, frá 15. öld eða um 1500, 5 línur.⁹
10. Mál Ásláks og Ólafs, bl. 72r næstefst, frá 15. öld eða um 1500, 5 línur.
11. Hagaganga, bl. 11r neðanmáls, frá 15. öld eða um 1500, 20 orð.
12. Hagaganga, bl. 11r neðanmáls, frá 15. öld eða um 1500 (þremur orðum bætt við af öðrum skrifara: „ok ei skialigar“).
13. Mál Símonar Sæmundarsonar, bl. 4r neðanmáls, frá 15. öld eða um 1500, alls 15 orð læsileg.
14. 4 orð („her er uti erf“), bl. 33v spássíu, frá 15. öld eða um 1500.
15. 2 orð („maria mín“), bl. 51v spássíu, frá því fyrir 1540.
16. Uppskrift á formála lögbókarinnar, bl. 1v, frá um 1500.
17. Uppskrift á texta sem svarar til efstu línanna á bl. 2r er á bl. 1v neðst, frá 16. öld (sama hönd og á bréfi Hans konungs, sjá Jón Helgason 1951:120).
18. Um rangan eið, bl. 76r, frá 16. öld.¹⁰

Auk þess eru nokkur orð (2–4) á latínu skrifuð á spássíur á einum fimm blaðsíðum.

4. Hauksbók

Málið á fjórtán fremstu blöðunum í Hauksbók (AM 544 450) hefur lengi valdið fræðimönnum heilabrotum. Á þessum blöðum er alfræðiefni (1r–4r, 8r–9r, 13v–14v), hómilíur (4r–8r, 9v–10v, 12r–13v) og Elucidarius (10v–12r). Hauksbók er nú bundin inn í þrjár bækur, AM 371 4to (18 bl.), AM 544 4to (107 bl.) og AM

⁵ Blað 11v var upphaflega autt (Jón Helgason 1951:104).

⁶ Á milli 19. og 20. blaðs (3. og 4. kvers) hefur verið stungið inn seðli sem er blaðmerktur 19bis (Jón Helgason 1951:107).

⁷ Blað 72r var upphaflega autt. Í þessari klausu kemur fram að handritið er kallað *Kónigsbók* (Jón Helgason 1951:102). Einnig prentað í NgL (IV:667).

⁸ Sama hönd er á 6. og 7. klausu (Jón Helgason 1951:115).

⁹ Sama hönd er á 9., 10. og 11. klausu (Jón Helgason 1951:116).

¹⁰ 76. blað var upphaflega autt (Jón Helgason 1951:102).

675 4to (16 bl.). Haukur Erlendsson, lögmaður í Björgvin, bæði skrifaði handritið og lét skrifa það fyrir sig um 1302–1310 (Stefán Karlsson 1964:118–119). Haukur var íslenskur þótt hann hafi verið lögmaður í Osló og síðar í Björgvin (Gulaþingi), fyrst nefndur 1294 en dó 1334 (Jón Helgason 1960:vi–vii). Það er þó ekki víst að AM 675 4to og þrjú fremstu kverin (1.–21. bl.) í AM 544 4to hafi verið skrifuð að undirlagi Hauks og þess vegna er hugsanlegt að þessum blöðum hafi verið bætt við bókina síðar en þau eru talin skrifuð einhvern tíma á árunum 1290–1334 (Jón Helgason 1960:xx), svo að fremstu blöðin 14 gætu verið eldri en Sauðabréfið í Kóngsbókinni. Haukur hefur sjálfur skrifað stærstan hluta bókarinnar eða tæplega þrjá fimmtu hluta hennar en á henni eru 14 aðrar rithendur (Jón Helgason 1960:ix–x).

Finnur Jónsson (1892–1896:xx–lviii) rannsakaði stafsetningu Hauksbókar rækilega og komst að þeirri niðurstöðu að Norðmenn hefðu skrifað AM 675 4to og 18 fremstu blöðin í AM 544 4to eftir íslenskum forritum (1892–1896:xxx, xxxv, lvii).

Marius Kristensen (1925) var ekki sammála Finni og taldi að 14 fremstu blöðin í AM 544 4to væru skrifuð af Færeyingi og studdist fyrst og fremst við stafsetninguna þegar hann færði rök að því. Hann benti á að skrifað er ‘u’ í áherslulúftilli stöðu á eftir /q/ (sem er skrifað ‘o’) nema þegar nefhljóð kemur á eftir /q/, þá er skrifað ‘o’ eins og að hér sé ekki um sama hljóð að ræða,¹¹ en eins og kunnugt er bera Færeyingar fram [o] í orðmyndum eins og *ömmu* og *dönskum* (skr. ‘ommu’ og ‘donskum’) en ekki [œ] (1925:28–30). Kristensen telur að þetta fyrirbæri bendi til norðvesturlensku, en stoðhljóðið ‘u’, sem kemur fyrir á blöðunum (1925:40), bendi til suðvesturlensku. Hvort tveggja er hins vegar þekkt í Færeyjum og þess vegna sé einfaldast að gera ráð fyrir að skrifarinn hafi verið þaðan (1925:75–76). Kristensen nefnir mörg önnur atriði í bók sinni, m.a. rugling á ‘n’ og ‘nn’ í áherslulúftilli stöðu (1925:61–62).

Þótt Kristensen hafi fært mörg rök fyrir skoðun sinni sannfærðust fáir fræðimenn, sbr. eftirfarandi orð útgefenda Sauðabréfsins (Seyðabrævið:4):

Marius Kristensen í bóklinginum *Nokkur blöð úr Hauksbók* hefur mettt 14 tey fyrstu blöðini av Heyksbókarpartinum *AM 544 4°* at vera skrivað av einum færoyingi, men hann hefur lítla undirtøku fingið í hesum sjónarmiði.

¹¹ ‘u’ er skrifað í áherslulúftilli stöðu á eftir /a/, /u/, /ú/ og /au/ en ‘o’ á eftir /ál/, /o/ og /ó/ (Kristensen 1925:28). Hér er um greinilegt sérhljóðasamræmi að ræða en Kristensen telur að það sé á undanhaldi í máli skrifarans (1925:23).

Mikjel Sørle er sá eini sem hefur tekið undir skoðanir Kristensens (1936a: 146). Sem dæmi um umfjöllun sem er full af efasemdum má taka eftirfarandi orð Jóns Helgasonar (1960:xi):

M. Kristensen put forward the theory that the writer was a native of the Faroe Islands. This is difficult to demonstrate, however, as medieval sources for the Faroese language are very scanty, and the comparison therefore has mostly to be made with the language as it known from sources of the eighteenth century and later. There are some similarities, but also some differences; for instance, hand 2 [p.e. „Færeyingurinn“] has vowel-harmony, which cannot otherwise be shown to have occurred in Faroese. Moreover the linguistic investigation of medieval Norwegian sources which has been undertaken in the last thirty years, ... has shown that several of the similarities between hand 2 and Faroese pointed out by M. Kristensen have parallels in Middle Norwegian too, and the question is therefore viewed now in a light somewhat different from that of 1925.

Christian Matras (1960:80) sleppti 14 fremstu blöðunum í AM 544 4to í umfjöllun sinni um færeysku og sögu hennar.

Af framangreindu má vera ljóst að Kristensen hefur ekki fengið neinn stuðning við kenningar sínar nema frá Mikjel Sørle. Sá sem rækilegast hefur rannsakað stafsetningu Hauksbókar fyrir utan Kristensen er Finnur Jónsson og hann taldi skrifarann norskan. Og Jón Helgason, sem rannsakaði Hauksbók, var efins um kenningar Kristensens þótt hann hafnaði þeim ekki algjörlega. Ljóst má vera að nauðsynlegt er að fjórtán fremstu blöðin í Hauksbók verði rannsökuð að nýju í ljósi nýjustu rannsókna í norrænni málsögu og reynt að grafast fyrir um uppruna skrifarans ef unnt er.

5. Lundarbókin

Eins og áður hefur komið fram er Lundarbókin, LundUB Mh 15, norsk lögbók auk þess sem hún hefur að geyma Sauðabréfið. Áður höfðu ýmsir fræðimenn talið handritið færeyskt, jafnvel skrifað í Færeyjum, en Mikjel Sørle taldi það skrifað af Færeyingi í Björgvin (1936a:8–9).

Efni handritsins er Hirðskrá, Bjarkeyjarréttur hinn nýi (Bæjarlög Björgvinjar), 12 réttarbætur konunganna Eiríks prestahatara og Hákonar háleggs Magnússona frá 1293–1320, Kristinn réttur hinn nýi Gulapingslaga ásamt fylgiefni, Landslögin (Gulapingslög yngri) og 9 réttarbætur sömu konunga frá 1280–1311 (Sauðabréfið þar á meðal). Aftast er kalendaríum á latínu á tveimur blöðum en upphaflega hafa þau verið þrjú og fremsta blaðið týnst (Lindblad 1950:14).

Það er ekki ný hugmynd að LundUB Mh 15 hafi verið skrifað af Færeyingi og jafnvel í Færeyjum; R. Keyser og P.A. Munch stungu upp á þessum möguleika (NgL I:454) og Gustav Storm fullyrti að handritið hefði verið skrifað í Færeyjum 1320–1350 (1879:6).

Mikjel Sørle (1936a:8–9, 1938:71) tók undir þá skoðun Wilhelms Gödels að handritið hefði verið skrifað að undirlagi Árna Sigurðarsonar biskups í Björgvin á árunum 1305–1320, en hins vegar hafnaði hann því (1936a:7–8) að á handritinu væru tvær rithendur og taldi að aðeins væri um eina að ræða. Sørle fór í saumana á stafsetningu Lundarbókarinnar og málfari hennar og rökstuddi þá skoðun sína (1936a:144–148) að hún hefði verið skrifuð af Færeyingi, jafnvel Sandeyingi. Hann bendir á að ekki sé um neitt sérhljóðasamræmi að ræða í handritinu og að stoðhljóðið sé ‘u’, sbr. orð eins og *maður*, *lutur*, *tekur*. Jafnframt er svo mikið af eignarfallsorðmyndum sem enda á ‘us’ að það hlýtur að hafa verið svo í máli skrifarans, að mati Sørles; dæmi um það eru *umboðus*, *heraðus*, fyrir *umboðs*, *heraðs*. En Íslendingur getur skrifarinn ekki hafa verið þar sem hann fellir niður ‘h’ á undan ‘l’, ‘n’ og ‘r’ nánast alls staðar. Í handritinu kemur fram breytingin /hvl/ → /kv/, *kveld* og *kveða* eru skrifuð með ‘hv’. Sørle taldi að skrifarinn gæti ekki hafa verið Norðmaður þótt finna megi áhrif frá Björgvinjarmáli í handritinu, en það skýrir hann á þann hátt að skrifarinn hafi búið lengi í Björgvin. Sérfareyskar orðmyndir eru t.d. *ofarlaga* og *uttarlaga*. Rökin fyrir því að skrifarinn hafi verið Sandeyingur eru t.d. þau að í handritinu er nokkrum sinnum skrifað ‘b’, ‘d’, ‘g’ fyrir /p/, /t/, /k/ í innstöðu, en það fyrirbæri er einmitt að finna sunnanfjarðar í Færeyjum. Einnig er skrifað ‘æ’ fyrir /œ/ í *dæma*, *bætur* og slíkum orðum, án þess að blandað sé saman /æ/ og /œ/ á íslenskan hátt þar sem /é/ og /æ/ eru runnin saman og táknueð með ‘e’. Þessi framburður á /œ/ var þekktur í Sandey og í Skúfey og kemur fram í kvæða-uppskriftum Jóhannesar Kemensens frá um 1820 (Sørle 1965:63–66).

Marius Kristensen skrifaði ritdóm um bók Sørles og segist vera „enig med Sørle“ (1939:375). En það hafa ekki allir fræðimenn verið sammála Sørle, Jón Helgason segir t.d. um kenningar hans um (1960:xi):

Mikjel Sørle has written a book, *Færøsk Tradisjon i Norrønt Mål*, 1936, in which it is maintained that a law-manuscript from the beginning of the fourteenth century in Lund University Library ... must have been written by a Faroese ...

Og Christian Matras (1960:80) sleppti Lundarbókinni (og 14 fremstu blöðunum í AM 544 4to) í umfjöllun sinni um færeysku og sögu hennar.

Sørliæ færði að nokkru leyti ítarlegri rök fyrir kenningu sinni í bók sem kom út 1965. Í ritdómi um þá bók segir Håkon Hamre (1967:284):

Professor Sørliæ has presented very satisfactory evidence of his conclusion: 'Lund 15' was written in Bergen by a Faroese scribe.

Útgefendur Sauðabréfsins (Seyðabrávið:4) hafa svo þetta að segja:

Lundarbókin er øll skrivað við somu hond, og tað er rættiliga trúligt, at skrivarin hefur verið føroyingur. Eitt tað besta prógv við fyrri hesi áskoðan er, at fornt *é* og fornt *æ* eru runnin saman í eitt ljóð, skrivað *e*.

Hér verður ekki reynt að dæma um uppruna skrifara Lundarbókarinnar. Hann hefur verið norrænn en hvort hann hefur verið norskur, færøyskur eða íslenskur verður látið liggja á milli hluta, en ljóst er að frekari rannsókna er þörf áður en úr þjóðerni skrifarans verður skorið.

6. Fornbréf

Nokkur færøysk fornbréf eru varðveitt. Fyrst og fremst ber að nefna Húsavíkurbréfin frá 1403–1405 sem eru varðveitt í transkrifti frá 1407 og yfirlýsingu Jóans biskups í Kirkjubæ frá 1412 sem varðveist hefur í transkrifti frá 1443 og þau bæði í transkrifti frá 1479. Mun fleiri fornbréf viðvíkjandi Færeyjum eru til, norsk og dönsk, þótt þau séu ekki heimildir um færøyska málsögu, t. d. prentar Jákup Jákupsson tvö bréf til viðbótar í útgáfu sinni (DF) og það þriðja að hluta til í innganginum að útgáfunni.

A. C. Evensen (1908–1914) gaf út 236 bréf frá 1506–1599 viðvíkjandi Færeyjum. Bréfin eru á ýmsum tungumálum (dönsku, þýsku, latínu og frönsku), sum í útdrætti en önnur eru prentuð í fullri lengd. Líklegt er að fæst þeirra hafi ekki gildi fyrir færøyska málsögu, a.m.k. áleit Håkon Hamre (1944:7–8) aðeins eitt þeirra vera áhugavert út frá málsögulegum sjónarhóli (nr. 37), en það er „på dansk-norsk blandingsmål med enkelte færøyske former“ (1944:8).

AM dipl norv fasc LX, 12, vitnisburður Steingarðs bónda, skr. 20. maí 1323 í Osló (DN III:134).¹²

AM dipl norv fasc XXIV, 20, yfirlýsing Greips sýslumanns, skr. 12. maí 1399 í Skíðu (DN II:559). Þessu bréfi fylgir miði með annarri yfirlýsingu Greips sýslumanns, skr. 14. maí 1399 í Gimsey (DN II:559).

¹² •etta bréf er gefið út að hluta í DF:xxxiv–xxxv, en fjögur næstu að fullu, bls. 31–53.

AM dipl norv fasc C, 1 a, Húsavíkurbréfin, 6 bréf í transkrifti skr. 3. júlí 1407 í Þórshöfn (DN I:589–592, 605–606, 611).

AM dipl norv fasc C, 1 b, arfsala Jóans Níelssonar, skr. 16. október 1447 í Túnssbergi (DN I:802), á dansk-norsku blendingsmáli (sjá DF:xxxviii).

AM dipl norv fasc C, 2 a, yfirlýsing Jóans biskups, transkrift skr. á krossmessu (2. maí eða 13. september) 1479 í Þórshöfn (DN II:626, 755, 909).

AM dipl norv fasc C, 2 b, vitnisburður Færeyinga um Jóakim Wullenweber, skr. 15. ágúst 1533 í Þórshöfn (DN II:1110, Evensen 1908–1914:37–38).

7. Heimildir frá síðari öldum

Í 2. kafla var þess getið að Sauðabréfið væri til í þremur handritum frá 16. öld eða um 1600:

AM 31 8vo, 119 bl., norsk lögbók frá 1325–1350 (að mestu leyti, þ.e. bl. 1–116).

Brot úr Sauðabréfinu á bl. 117, skrifað á 16. öld.

Dómarabæn á bl. 118, skrifuð á 16. öld „i Blandingssprog (færøisk-dansk)“ (NgL IV:608).

AM 61 b II 4to, 30 bl., samþykktir varðandi Björgvin, dómar o.fl. frá síðari hluta 16. aldar.

Sauðabréfið á bl. 12–15, skrifað af Michel Jenssøn borgarstjóra í Björgvin (Seyðabrævið:3).

AM 316 fol, 252 bl., norsk lögbók (að mestu í danskri þýðingu) frá um 1600, að mestu skr. af Peder Lem bæjarritara í Björgvin (Sørli 1936a:13).

Réttarbót Magnúsar lagabætis fyrir Færeyjar frá 1273 í tveimur uppskriftum á bls. 307–308 og 488.¹³

Sauðabréfið á bls. 391–400, skrifað af Gabriel Mitens sórenskrifara í Færeyjum (1584–1620) (Sørli 1936c).

Jákup Jákupsson taldi að réttarbót Magnúsar lagabætis frá 1273 í AM 316 fol væri fölsuð (DF:xvii–xviii, 23), en útgefendur Sauðabréfsins (Seyðabrævið:3) telja hana ófalsaða. Það skiptir e.t.v. ekki öllu máli þar sem hún ætti að geta veitt málsögulegar upplýsingar þótt hún kunni að vera samin eftir 1273. Jákup segir hins vegar um Sauðabréfið í sama handriti (DF:xl):

Mestar upplýsingar um fýroyskt mál firr í tíðini, kvussu ljóðini í tí eru vorðin broytt frá tí upphavliga, fáast tó av áðurnevndu seyðabrævsuppskrift av ári 1600 í pappírshandskrifti AM. 316 fol. Tóat uppskriftin er bert ein avskrift ettir teirri norsku upphavstekstini, koma fýroysk orðasnið og fýroysk orðastaving ofta uppí.

¹³ Réttarbótin er prentuð í NgL (IV:353–354) og DF:23–26.

„G. M. paa Ferrø“ skrifar á miða sem hefur verið límdur innan á fremra spjaldið í bandinu á AM 316 fol að Niels Helgason ráðmaður í Björgvin eigi handritið árið 1600 og sami „G. M. paa Ferrø“ hefur svo skrifað Sauðabréfið á bls. 391–400. Mikjel Sørle (1936a:149–150, 1936c) hefur sýnt fram að „G. M. paa Ferrø“ sé Gabriel Mitens sórenskrifari í Færeyjum (1584–1620) og að hann hafi verið fæddur og alinn upp í Björgvin en af flandversku faðerni.

Frá 17. og 18. öld er afar lítið um færeyskar málheimildir, fyrst og fremst glittir í færeysk nöfn og örnefni í gegnum danskt ritmál, s.s. í jarðabókum og lögbingsbókum (sjá Hamre 1944:8). Enn fremur koma nokkur færeysk orð fyrir í Færeyjalýsingum frá 17. öld og heiti á fuglum koma fyrir í nokkrum bókum frá þessum tíma eftir ýmsa Evrópumenn. Eftirfarandi skrá er ekki tæmandi:

Jarðabækur og -reikningar (frá 1584), alls 81 bók fram til 1750.

Jarðaskrár (frá 1722), alls 25 bækur fram til 1750.

Þingbækur (lögbingsbækur frá 1615 og vorþingsbækur frá 1655), alls 10 bækur fram til 1774.¹⁴ Galdraþula á blendingsmáli er í bók frá 1656¹⁵ og annarri yngri (Hamre 1944:8).

Útdráttur af 5 kvæðum í Rostg 21 4to, skrifað af Peder Syv á s.hl. 17. aldar (sjá Jón Helgason 1924:29–37).

Carolus Clusius. 1605. *Exoticum libri decem, quibus animalium* ... 13 fuglsheiti.

Ole Worm. 1655. *Museum Wormianum*. 1 fuglsheiti.

F. Willughbeius. 1676. *Ornithologiæ Libri* ... 6 fuglsheiti.

J. Laverentzen. 1710. *Museum Regium sen Catalogus* ... 2 fuglsheiti.

Lucas Debes. 1673. *Færoæ et Færoa reserata*. Mörg orð, heiti á dýrum og plöntum, svo og örnefni; einnig þingforsetaskálaræða á blendingsmáli (Hamre 1944:9). Ljósprentuð 1963.

Færøers Beskrivelser ... eftir Thomas Tarnovius (alls 4 hdr.). Mörg orð, heiti á dýrum og plöntum, svo og örnefni; einnig brúðgumaskálaræða á blendingsmáli (Hamre 1944:9). Sjá Tarnovius 1950 (og 1908).

Færoarum insularum descriptio ... í *Atlas Danicus* eftir Petrus Resenius í þremur gerðum (alls 11 hdr.); ein gerðin er til í danskri þýðingu. Mörg orð, heiti á dýrum og plöntum, svo og örnefni. Sjá Resen 1972.

¹⁴ Fjórar af þingbókunum hafa verið gefnar út, sjá *Tingbókina 1615–54*, *Løgtings- og Vartingsbókina 1655–66*, *Løgtingsbókina 1666–77* og *Vartings- og Løgtingsbók 1667–90*. Þingbækurnar eru varðveittar í Landsskjalasafninu í Órshöfn.

¹⁵ *Løgtings- og Vartingsbókin 1655–66*, bls. 57–58.

Hákon Hamre (1944) notaði allar þessar heimildir við rannsókn sína á færeyskri málsögu 1584–1750, en auk þess notaði hann „[e]n del pakker med journaler og hvalregnskaper etc. fra det 18. århundre“ í Ríkisskjalasafninu í Kaupmannahöfn og „[e]n del pakker med regnskapsbilag etc. fra Færøyanne fra slutten av 17. og fra 18. århundre ...“ í Landsskjalasafni Sjálands í Kaupmannahöfn (1944:62).

8. Lokaorð

Þetta yfirlit yfir heimildir um færeyska málsögu er ekki ýkja langt, enda er því miður ekki mikið af heimildum til um færeysku fyrir 1800. Þar að auki greinir fræðimenn á um hvort sumar þessara heimilda (Hauksbók og Lundarbókin) séu færeyskar, þ.e. hvort þær séu gildar sem heimildir um færeyskt mál. Eins og áður var sagt er nauðsynlegt að rannsaka þau handrit betur sem ágreiningur er um því að miklu skiptir ef þau geta varpað ljósi á þróun færeyskrar tungu vegna þess hve heimildirnar eru fáar.

HEIMILDIR

- Agerholt, Johan. 1959. Sauebrevet 1298. En undersøkelse i norrøn diplomatikk. *Arkiv för nordisk filologi* 74:236–263.
- Debes, Lucas. 1963. *Færøernes beskrivelse*. Udgivet for Selskabet til Udgivelse af færøske Kildeskrifter og Studier af Jørgen Rischel. [2 bindi. Ljósprentun af frumútgáfunni 1673.] København.
- DF = *Diplomatarium Færoense. Føroyskt fodnævasavn*. I. Miðaldarbröv upp til trúbótarskeiðið við söguligun rannsóknun av Jakob Jakobsen. Tórshavn – København, 1907. [Ljósprentað 1985.]
- DN = *Diplomatarium Norvegicum. Oldbreve til Kundskab om Norges indre og ydre Forhold, Sprog, Slægter, Sæder, Lovgivning og Rettergang i Middelalderen*. I.–III. Samling. Samlede og udgivne af Chr. C. A. Lange og Carl R. Unger. Christiania, 1847–1855.
- Evensen, A. C. (útg.). 1908–1914. *Savn til Føroyinga sögu í 16. öld*. Tórshavn.
- Finnur Jónsson (útg.). 1892–1896. *Hauksbók*. Udgiven efter de arnamagnæanske håndskrifter no. 371, 544 og 675, 4° samt forskellige papirshåndskrifter af Det kongelige nordiske oldskrift-selskab. København.
- Gödel, Vilhelm. 1897–1900. *Katalog öfver Kongl. bibliotekets fornisländska och forn-norska handskrifter*. Utarbetat af Vilhelm Gödel. Stockholm.
- Hagland, Jan Ragnar. 1983. Til spørsmålet om språkforma i sira Teits handskrift av Sauebrevet frå 1298. *Arkiv för nordisk filologi* 98:178–193.
- Hagström, Björn. 1964. Några ord om språket i Husaviksbreven. *Fróðskaparrit* 13:18–27.

- Hamre, Håkon. 1944. *Færøymålet i tiden 1584–1750*. Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. II. Hist. - Filos. Klasse. 1944. No. 2. Oslo.
- . 1967. Ritdómur um *En færøysk-norsk lovbook fra omkring 1310*. En studie i færøysk språkhistorie eftir Mikjel Sørli. *Scandinavian Studies* 39:283–285.
- Hægstad, Marius. 1910. Ritdómur um *Diplomatarium Færoense*. I. Miðaldarbröv upp til trúbótarskeiðið við söguligun rannsóknun eftir Jakob Jakobsen. *Arkiv för nordisk filologi* 22:212–223.
- . 1917. Færøymaal (føjramåal). *Vestnorske maalføre fyre 1350*. II. Sudvestlandsk. 2. Indre sudvestlandsk. Færøymaal. Islandsk. Andre bolken, bls. 63–173. Videnskapselskapets Skrifter. II. Hist.-filos. Klasse. 1916. No. 4. Kristiania.
- Jón Helgason. 1924. Færøiske studier. *Maal og minne*. Norske studier, bls. 29–48. Utgit av Bymaals-laget, Kristiania.
- . 1951. Kongsbókin úr Føroyum. *Útiseti* 6:101–122.
- . 1952. Nøkur orð aftrat um Kongsbókina. *Útiseti* 7:113–115.
- (útg.). 1960. Hauksbók. The Arna-Magnæan Manuscripts 371, 4to, 544, 4to, and 675, 4to. *Manuscripta Islandica*. Vol. 5. København.
- Katalog over Den arnamagnæanske Handskriftsamling*. I–II. Udgivet af Kommissionen for Det arnamagnæanske Legat. Gyldendalske Boghandel, København, 1889–1894.
- Katalog over de oldnorsk-islandske Håndskrifter i Det store kongelige Bibliotek og i Universitetsbiblioteket (udenfor Den arnamagnæanske Samling) samt Den arnamagnæanske Samlings Tilvækst 1894–99*. Udgivet af Kommissionen for Det arnamagnæanske Legat. København, 1900.
- Kristensen, Marius. 1925. „Nokkur blöð úr Hauksbók“. Et færøsk håndskrift fra o. 1300. Undersøgt og bestemt med hensyn til dets sprogform. Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser. IX, 5. København.
- . 1939. Ritdómur um *Færøysk tradisjon i norrønt mål* eftir Mikjel Sørli. *Arkiv för nordisk filologi* 54:373–376.
- Lindblad, Gustaf, dosent. 1950. Färöiska medeltida handskrifter i Sverige. Bokgåva till Färöarnas Lagting från Sveriges Riksdag 1950, bls. 7–20. Óprentuð gögn á Føroya Landsbókasavni, Þórshöfn.
- Løgtings- og Vártingsbókin 1655–66*. Skrivað av og givið út hefur Einar Joensen við loyvi frá Føroya Landsstýri. Tórshavn, 1958.
- Løgtingsbókin 1666–77*. Skrivað av og givið út hefur Einar Joensen við loyvi frá Føroya Landsstýri. Tórshavn, 1961.
- Matras, Chr. 1960. Færøsk sprog. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid*. V. bindi, d. 80–84. Reykjavík.
- NgL I = Norges gamle Love indtil 1387*. Ifølge offentlig Foranstaltning og tillige med Understøttelse af det Kongelige Norske Videnskabers Selskab udgivne ved R. Keyser og P. A. Munch. Første Bind. Norges Love ældre end Kong Magnus Haakonssøns Regjerings-Tiltrædelse i 1263. Christiania, 1846.

- NgL II = Norges gamle Love indtil 1387.* Ifølge offentlig Foranstaltning og tillige med Understøttelse af det Kongelige Norske Videnskabers Selskab udgivne ved R. Keyser og P. A. Munch. Andet Bind. Lovgivningen under Kong Magnus Haakonssöns Regjeringstid fra 1263 til 1280, tilligemed et Supplement til første Bind. Christiania, 1848.
- NgL III = Norges gamle Love indtil 1387.* Ifølge offentlig Foranstaltning og tillige med Understøttelse af det Kongelige Norske Videnskabers Selskab udgivne ved R. Keyser og P. A. Munch. Tredie Bind. Lovgivningen efter Kong Magnus Haakonssöns Död 1280 indtil 1387. Christiania, 1849.
- NgL IV = Norges gamle Love indtil 1387.* Fjerde Bind indeholdende Supplementer til de tre foregaaende Bind samt Haandskriftbeskrivelse med Facsimiler, udgivet efter offentlig Foranstaltning ved Gustav Storm. Christiania, 1885.
- ONP = Ordbog over de norrøne prosasprog.* Registre. Udgivet af Den arnamagnæanske kommission, København, 1989.
- Resen, Peder Hansen. 1972. *Atlas danicus, Færøerne.* Udgivet af Jørgen Rischel og Povl Skårup. *Færoensia. Textus & investigationes.* Vol. IX. København.
- Salomonsen, Finn. 1934. Den færøiske Ornithologis Historie indtil Aar 1800. *Dansk ornithologisk Forenings Tidsskrift* 28:79–114.
- Seyðabrævið.* Greitt úr hondum hava Jóhan Hendrik W. Poulsen og Ulf Zachariasen. Tórshavn, 1971.
- Stefán Karlsson. 1964. Aldur Hauksbókar. *Fróðskaparrit* 13:114–121.
- Storm, Gustav. 1879. *Om Haandskrifter og Oversættelser af Magnus Lagabøters Love.* (Christiania Videnskabselskabs Forhandlinger 1879. No. 14). Christiania.
- Svabo, J. C. 1966. *Dictionarium Færoense. Færøsk-dansk-latinsk ordbog. I. Ordbogen.* Udgivet efter håndskrifterne af Chr. Matras. *Færoensia. Textus & investigationes.* Vol. VII. København
- . 1970. *Dictionarium Færoense. Færøsk-dansk-latinsk ordbog. II. Indledning og registre.* Udgivet efter håndskrifterne af Chr. Matras. *Færoensia. Textus & investigationes.* Vol. VIII. København
- Sørli, Mikjel. 1936a. *Færøysk tradisjon i norrønt mál.* Avhandlingar utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. II. Hist. - Filos. Klasse. 1936. No. 1. Oslo.
- . 1936b. Et par notiser til færøysk historie i 2. halvpart av 16. hundreåret. *Varðin* 16:99–102.
- . 1936c. „G. M. paa Ferrøp“. *Varðin* 16:246–248.
- . 1938. Biskop Arnes lovbok. Eit færøysk bokverk frå midalderen. *Varðin* 18:69–80.
- . 1965. *En færøysk-norsk lovbok fra omkring 1310.* En studie i færøysk språkhistorie. Tórshavn & Bergen - Oslo.
- Tarnovius, Thomas. 1908. *Færøers Beskrivelser.* Við einum fororði av Jakob Dahl. Tórshavn.
- . 1950. *Færøers Beskrivelser.* Utgitt av Håkon Hamre. *Færoensia. Textus & investigationes.* Vol. II. København.

Tingbókin 1615–54. Skrivað av og givið út hevur Einar Joensen við loyvi frá Føroya Landsstýri. Tórshavn, 1953.

Vártings- og Løgtingsbók 1667–90. Skrivað av og givið út hevur Einar Joensen við loyvi frá Føroya Landsstýri. Tórshavn, 1969.

SUMMARY

This paper reviews the available documentation about the history of the Faroese language until the year 1773, when Jens Christian Svabo began to compile a Faroese dictionary. Until this time, sources of information about the development and history of the language are both few and limited. Specifically mentioned are ancient writings (diplomas and transcripts) and manuscripts that contain Faroese material that have undoubtedly been in the Faeroe Islands or were written there. In addition the paper disusses the hypothesis of Marius Kristensen (1925), that a Faroese writer had composed the first fourteen pages of Hauksbók (AM 544 4to); as well as that of Mikjel Sørli (1936a, 1965), that a scribe from Sandey wrote the manuscript LundUB Mh 15. These arguments have not, however, been generally accepted among other researchers.

Botndýrarannsóknir á norðurslóðum: BIOFAR og BIOICE

1. Inngangur

Botndýr er samheiti yfir lífverur sem lifa í eða á botni sjávar. Heitið er ákaflega vítt og innan þess rúmast fjölmargir hópar lífvera af ólíku tagi. Þannig eru flest lindýr, fjölmörg krabbadýr og öll ígulker botndýr.

Íbúar norðurslóða hafa um langan aldur þekkt botndýr, þótt fæst þeirra hafi hlotið íslensk eða færeysk heiti. Þannig hafa ýmsar skeljar og kuðungar verið notuð sem barnaleikföng frá upphafi búsetu á Íslandi (Lúðvík Kristjánsson 1980). Jón Guðmundsson lærði, sem ritaði um náttúru Íslands á árunum 1640 til 1644, getur m.a. ígulkerja, sæbjúgans brimbúts, kúfskeljar, gimburskeljar og krossfisks, auk snigla (Jón Guðmundsson 1924). Síðar var farið að nýta fáeinar botndýrategundir, t.d. beitukóng og kúfskel (Lúðvík Kristjánsson 1985). Sömu tegundir hafa eflaust þekkt í Færeyjum.

Þrátt fyrir um þúsund ára búsetu á eyjum í nyrðri hluta Atlantshafs voru upplýsingar um tegundasamsetningu og útbreiðslu botndýra á norðurslóðum nokkuð rýrar fram undir upphaf þessarar aldar. Ýmsir náttúrufræðingar lögðu leið sína til Íslands og Færeyja á átjándu og nítjándu öld og skráðu botndýr sem þeir fundu (sjá t.d. Spärck 1928, Kramp 1938). Vatnaskil verða árin 1895 og 1896 þegar danska varð- og rannsóknaskipið *Ingolf* fór í rannsóknaleiðangur til Íslands, Færeyja og Grænlands og dvaldi um fjóra mánuði hvort árið við rannsóknir (Wandel 1898). Niðurstöður leiðangursins sem birtust á árunum 1898 til 1953 eru ákaflega merkar og líklega ein merkasta heimild um lífríki sjávar við Ísland og Færeyjar (Jörundur Svavarsson 1994). Í ritröðinni *The Danish Ingolf Expedition* eru ítarlegar upplýsingar um hvaða tegundir lifa á norðurslóðum, útbreiðslu þeirra og flokkun.

Á fyrsta hluta þessarar aldar voru rannsóknir á botndýrum strjálar og staðbundnar. Á árinu 1923 voru lögð drög að dýrafræðirannsóknum við Færeyjar, þar sem safna átti lífverum í og við Færeyjar á skipulegan og umfangsmikinn hátt (Spärck 1928). Þetta var upphafið að ritröðinni *The Zoology of the Faroes*, sem kom út í þremur bindum, fyrst með stuttu millibili (árin 1928, 1937, 1942) en síðasta heftið kom út árið 1971 (Tuxen 1971). Í *Zoology of the Faroes* eru ennfreður teknar saman fyrri upplýsingar um útbreiðslu dýra og voru upplýs-

ingar sem aflað var úr *Ingolf*-leiðangrinum meginuppistaða í mörgum heftum ritraðarinnar sem fjölluðu um botndýr. Frumkvöðlarnir að ritun *Zoology of the Faroes* höfðu einnig áhuga á auknum upplýsingum frá hafsvæðinu við Ísland og árið 1937 kom út fyrsta hefti ritraðarinnar *The Zoology of Iceland*. Allnokkur hefti voru gefin út um botndýr en síðasta heftið sem fjallaði um eiginleg botndýr kom út árið 1959 (Burton 1959). Eins og færeyska systurritið byggði *Zoology of Iceland* verulega á niðurstöðum úr *Ingolf*-leiðangrinum.

2. BIOFAR – Rannsóknir á botndýrum við Færeyjar (Biology of the Faroes)

Þrátt fyrir hinar merku upplýsingar úr *Ingolf*-leiðangrinum og seinni athuganir í tengslum við ritun *Zoology of the Faroes* og *Zoology of Iceland* var ljóst að mikið vantaði á að fullnægjandi upplýsingar væru fyrir hendi um lífríki sjávar við Færeyjar og Ísland. Sumarið 1986 voru lögð fyrstu drög að samnorrænu rannsóknarverkefni og í janúar 1987 var haldin ráðstefna í Þórshöfn þar sem 17 botndýrafræðingar hittust til að leggja drög að umfangsmiklum rannsóknum í færeyskri lögsögu (Nörrevang 1992). Frumkvæðið kom frá Norræna sjávarlíffræðiráðinu (Nordisk kollegium för marinbiologi) en ýmsir innan þess höfðu mikinn áhuga á eflingu botndýrarannsókna í Norðurhafi. Á ráðstefnunni var skipuð stjórn verkefnisins og í henni áttu sæti sjávarlíffræðingar frá Norðurlöndunum, undir forsæti Arne Nörrevang.

Markmið með botndýrarannsóknunum við Færeyjar var margþætt. Í fyrsta lagi var ætlunin að efla þekkingu Færeyinga á eigin sjávarfánu og byggja jafnframt upp aðstöðu innanlands og norræn tengsl til frekari rannsókna. Í öðru lagi var ætlunin að efla þekkingu á fánu harðs og mjúks botns á svæði, sem áhugavert var m.a. vegna dýralandafræði, fiskveiða og sem samanburðarsvæði vegna rannsókna sem beinast að áhrifum mannsins á lífríki sjávar, og að nýta norrænt samstarfsverkefni til að tengja saman sérfræðiþekkingu í flokkunarfræði, sem síðan gæti nýst í öðrum rannsóknarverkefnum. Hér var ætlunin að efla rannsóknir í flokkunarfræði á norðurslóðum, en fáir dýrafræðingar höfðu lagt stund á sérnám í flokkunarfræði á áratugnum á undan og því þörf á norrænum flokkunarfræðingum.

Seinni hluta júlímánaðar 1987 fór svo færeyska rannsóknaskipið *Magnus Heinason* í fyrsta BIOFAR leiðangurinn, en þeir urðu alls átta að lokum og tóku norska rannsóknaskipið *Håkon Mosby* og *Magnus Heinason* flest sýnanna, en auk þess tók breska rannsóknaskipið *Challenger* þátt í sýnatökunni (Nörrevang 1992). Alls voru á árunum 1987 til 1990 tekin 790 sýni, frá 20 til 2420 metra dýpi, í tengslum við BIOFAR og voru til þess notuð fjölbreytileg veiðarfæri svo sem botnsleðar, botngreipar og troll.

Sýnin voru flokkuð á rannsóknastöð sem sett var á laggirnar í Kaldbaksfirði, rétt norðan Þórshafnar og sýnin síðan send út um allan heim, til um 80 sérfræðinga. Íslendingar voru frá upphafi þátttakendur í BIOFAR. Umfangsmiklar niðurstöður úr BIOFAR hafa birst í fjölmörgum tímaritsgreinum á alþjóðlegum vettvangi, í prófritgerðum og í tímaritsgreinum fyrir almenning á Norðurlöndum.

3. BIOICE – Botndýr á Íslandsmiðum

Rannsóknarverkefnið Botndýr á Íslandsmiðum sem nefnt hefur verið BIOICE (Benthic Invertebrates of Icelandic waters) hófst formlega árið 1992. Sumarið 1991 kom norska rannsóknaskipið *Håkon Mosby* til botndýrarannsóknna á Íslandsmiðum. Rannsóknarleiðangurinn var farinn að undirlagi Försteamanuensis Torleiv Brattegard, Háskólanum í Bergen. Sumarið á undan (1990) hafði *Håkon Mosby* verið við rannsóknir í Færeysku efnahagslögsögunni og var það seinasti rannsóknaleiðangur skipsins innan fyrsta BIOFAR verkefnisins. Á meðan á rannsóknaleiðangrinum stóð voru ræddar fyrstu hugmyndir um að hefja rannsóknir á svæðinu á milli Færeyja og Íslands.

Þegar leið á árið 1990 hafði Torleiv Brattegard samband við þann er þetta ritar og úr varð að hann lagði drög að rannsóknaleiðangri *Håkon Mosby* við Norð-Austurland sumarið 1991. Rannsóknaleiðangurinn tókst með ágætum og á meðan á leiðangrinum stóð voru ræddar hugmyndir að framhaldi verkefnisins. Úr varð að lögð skyldu drög að rannsóknarverkefninu Botndýr á Íslandsmiðum. Í því skyni kom Prófessor Arne Nørrevang til Íslands og átti ásamt íslenskum sérfræðingum fundi með íslenskum yfirvöldum. Í ljós kom að mikill áhugi var meðal ráðamanna á framgangi verkefnisins og á vormánuðum 1992 hófst rannsóknarverkefnið formlega.

Að verkefninu koma flestir hinir sömu 80 sérfræðingar og þær stofnanir sem stóðu að BIOFAR. Af Íslands hálfu taka Hafrannsóknastofnunin, Líffræðistofnun Háskólans, Náttúrufræðistofnun Íslands, Sjávarútvegsstofnun Háskóla Íslands og Sandgerðisbær þátt í verkefninu, en verkefnið er unnið undir umsjón umhverfisráðuneytisins. Helstu norrænu stofnanir sem aðild eiga að verkefninu eru eins og í BIOFAR: Kaupmannahafnarháskóli, Háskólinn í Bergen, Stokkhólmsháskóli, Háskólinn í Þrándheimi, en auk þeirra eru Rannsóknastöðin í Kaldbak og Fiskirannsóknastofan í Færeyjum aðilar að rannsóknarverkefninu.

Þegar þetta er ritað hafa verið tekin 1050 sýni á 438 stöðvum í 12 rannsóknaleiðöngurum og hafa rannsóknaskipin *Håkon Mosby*, *Bjarni Sæmundsson* og *Magnus Heinason* séð um sýnatöku. Sýnin hafa verið tekin á 20 til um 2500 metra dýpi og með samskonar tækjum og í BIOFAR. Í tengslum við verkefnið var útbúin rannsóknastofa í Sandgerði og þegar flokkun lífvera hófst þar að

fyrirmynd BIOFAR, fékkst aðstoð frá Færeyjum við að þjálfa starfsfólk. Dýrin hafa verið send til flestra sömu sérfræðinga og tóku þátt í BIOFAR.

4. Tegundir og útbreiðsla

Ýmsar áður óþekktar tegundir hafa fundist í rannsóknaverkefnunum BIOFAR og BIOICE, auk þess sem vitneskja um fjölda þekktra tegunda hefur aukist verulega á hafsvæðunum við Færeyjar og Ísland. Áður en BIOFAR hófst voru við Færeyjar aðeins þekktar 16 tegundir af ögnum (Mysidacea) eða *reyðæti*, eins og hópurinn kallast á færeysku. Þetta eru meðalstór krabbadýr sem gjarnan lifa rétt ofan botnsins og sumar tegundirnar setjast jafnvel á botninn. Að loknu BIOFAR eru nú alls þekktar 34 tegundir við Færeyjar (Brattegard og Meland 1997). Þetta er að líkindum dæmigert fyrir flesta hópa botndýra. Aðeins voru átta tegundir af marflóarættinni Ampeliscidae þekktar á Íslandsmiðum áður en BIOICE hófst, en nú er vitað að 16 tegundir lifa þar. Fjölbreytileikinn er þó öllu meiri við Færeyjar, en þar lifa 23 tegundir (Bellan-Santini og Dauvin 1997), en fjöldi þekktra tegunda jókst umtalsvert í kjölfar BIOFAR.

Færeyjar og Ísland eru staðsett á völdugum neðansjávarhrygg, sem liggur frá Grænlandi yfir til Skotlands. Allar umhverfisaðstæður eru sérstæðar við þennan neðansjávarhrygg. Djúpt norðan hans er sjórinn kaldur, nærri frostmarki sjávar, en sunnan hans er sjórinn nokkuð hlýrri. Á grunnsævi leika nokkuð hlýir straumar um Færeyjar, en hitastig kólnar ört þegar farið er réttisælis umhverfis Ísland. Meðal þess sem *Ingolf*-leiðangurinn 1895 og 1896 leiddi í ljós var að ólík fána var sitt hvoru megin Grænlands-Íslands-Færeyjahryggjarins. Þannig var ljóst að í kalda sjónum norðan hryggjarins lifðu allt aðrar tegundir en sunnan hryggjarins, en þar er hiti við botn víðast yfir 2°C. Niðurstöður úr botndýra-verkefnunum báðum styðja eindregið þessa niðurstöðu, en þau hafa gefið verulega auknar upplýsingar um útbreiðslu botndýra á norðurslóðum. Margar tegundir botndýra virðast lifa svo djúpt sunnan Grænlands-Íslands-Færeyjahryggjarins að neðansjávarhryggurinn lokar leið þeirra inn í Norðurhaf, þ.e. hafsvæðið milli Íslands, Grænlands og Noregs (Jörundur Svavarsson o. fl. 1993, Negoescu og Jörundur Svavarsson 1997). Aðrar dýrategundir virðast vera í vandræðum með að aðlagast hinum skarpa fallanda í hitastigi sem er á mörkum Norðurhafs og hafsvæða sunnan Íslands og Færeyja. Hinar sérstöku sjógerðir Norðurhafs móta þannig í tengslum við Grænlands-Íslands-Færeyjahrygginn, verulega samsetningu dýralífs á norðurslóðum.

Í síbreytilegum heimi, þar sem áhrif mannsins gerast stöðugt meiri, hefur verið lögð sifellt meiri áhersla á að skrá fjölbreytileika lífríkis, því með auknum mannlegum umsvifum hefur það gerst að tegundum er útrýmt, annað hvort

staðbundið eða hnattrænt. Mikilvægt er að meta fjölbreytileikann eins og hann blasir við í dag þannig að unnt sé að meta breytingar og bregðast skjótt við með viðeigandi aðgerðum.

Tegundafjölbreytileiki á norðurslóðum er ákaflega mismunandi og fer það nokkuð eftir hópum dýra og ennfremur eftir svæðum hversu mikill hann er. Þannig er dýpri hluti Norðurhafs tegundasnaður og fjöldi tegunda minnkar verulega þegar dýpkar (Jörundur Svavarsson o.fl. 1993, Jörundur Svavarsson 1997), þegar litið er til krabbadýranna jafnfætlna, sem eru nokkuð skyldar marflóm, sem flestir kannast við. Ástæða þessa litla fjölbreytileika eru eflaust margar. Ein þeirra er talin vera hinn stutti tími Norðurhafs sem kaldsjávarhafs, en aðeins um 3,3 milljónir ára eru liðnar síðan hafið var heitt. Þannig eru líkur á að margar lífverur hafi dáið út þegar hafið kólnaði frá um 16°C niður í hitastig lægra en -0,9°C.

Fjölbreytileiki lífríkisins, séður út frá jafnfætlunum, er hins vegar talsvert meiri sunnan Grænlands-Íslands-Færeyjarhryggjarins. Þar hefur lífríkið náð að varðveitast og þróast í þúsundir ára, sem endurspeglast í miklum tegundafjölbreytileika, einkum á djúpslóð hjá jafnfætlunum.

Svampar eru forvitnileg dýr, talin frumstæð, með einfalda byggingu sem einkennist af göngum, gjarnan stóru holi og fjölbreytilegum nálum. Svampar geta orðið nokkuð stórvaxnir og ekki er óalgengt að finna svampa sem verða um 50 sentimetrar í þvermál. Svampar voru meðal þeirra dýra sem hlutu mikla athygli í BIOFAR og BIOICE.

Í fyrsta BIOFAR leiðangrinum urðu fræðimenn sumir hverjir glaðir og hissa þegar í einskonar hörpudisksplóg kom dágóður afli af svömpum og þessar gulu kúlur og flögur reyndust síðar víða algengar við Færeyjar og Ísland (Klitgaard 1997a). Svampar eru reyndar víða svo algengir að meðal færeyskra og íslenskra sjómanna er tamt að tala um ost og ostabotn, enda minna svamparnir að sjálf-sögðu á ost vegna litarins og lyktarinnar. Svampar við Færeyjar hýsa fjölbreytilega fánu botndýra (Klitgaard 1995), sem nýta skjól í göngum í svömpunum og/eða húðlag þeirra sér til varnar. Þar á meðal eru sérkennileg krabbadýr, sem kallast útkjálkar (Gnathiidae). Karldýrin eru sérkennileg með stóra útstæða kjálka. Lirfur dýranna sníkja á fiskum og milli þess sem lifurnar synda í uppsjónum og sníkja á fiskunum, halda þær til hjá karlinum í göngum í svömpum (Klitgaard 1997b).

Hugurinn leitar ósjálfrátt til hitabeltisins þegar kóralar koma í hugann. Þar eru þeir víða áberandi og þeim fylgir fjöldi litskrúðugra fiska. Kóralar finnast einnig á norðurslóðum, þótt tegundirnar séu fáar og dýrin lifi gjarnan á meira dýpi. Postulínskórall (*Lophelia pertusa*) hefur fundist víða við Færeyjar og við

rannsóknir á vegum BIOFAR voru kóralbankar kortlagðir, auk þess sem kannað var fjölbreytilegt smádýralíf sem þrífst í tengslum við postulínskóralinn (Frederiksen o. fl. 1992, Jensen og Frederiksen 1992). Postulínskóralinn finnst í flekkjum nærri landgrunnskantinum og á landgrunnshallanum. Að líkinum mótar frumframleiðsla í yfirborðslögum útbreiðslu kóralsins, en einnig eru líkur á að bylgljurót sjávar stuðli að auknu magni fljótandi agna í sjónum, sem hafa áhrif á útbreiðslu postulínskóralsins.

5. Önnur rannsóknaverkefni

Í tengslum við rannsóknaverkefnið BIOICE og BIOFAR hafa verið settar á laggirnar rannsóknastöðvar, annars vegar í Kaldbak í Færeyjum og hins vegar í Sandgerði. Á rannsóknastöðvunum eru sýnin frumunnin, þ.e. dýrin flokkuð til fylkingar eða flokks og jafnvel ættbálks, en þau síðan send til sérfræðinga, sem ákvarða dýrin til tegundar eða lýsa viðkomandi tegund.

Á báðum rannsóknastöðvunum hefur nýlega verið útbúin aðstaða til að vinna með lifandi dýr. Þannig er rennandi sjór á báðum stöðvunum, sem eykur möguleika á tilraunavinnu og því hafa BIOFAR og BIOICE leitt til annarra og óskyldra rannsóknaverkefna. Reyndar er nýhafið rannsóknaverkefnið BIOFAR 2. Tilgangur þess verkefnis er að kanna lífríki á klapparbotni á dýptarbilinu frá yfirborði niður á um 100 metra dýpi við Færeyjar. Vegna þess hversu standlengjan er brött og klapparkennd var ekki unnt að taka sýni þar í fyrsta BIOFAR verkefninu. Nauðsynlegt er nota aðrar aðferðir við að kortleggja lífríkið og nýta kafara til að afla sýna. Íslenskir sérfræðingar hafa frá upphafi tekið þátt í BIOFAR 2.

Við rannsóknastöðina í Kaldbak hafa farið fram rannsóknir sem hlotið hafa heimsathygli. Þar hafa Prófessor R.M. Kristensen og Dr. P. Funch, Kaupmannahafnarháskóla, unnið að rannsóknum á lifnaðarháttum smásærra dýra af fylkingunni *Cycliophora*, en fylkingunni var fyrst lýst árið 1995 (Funch og Kristensen 1995). Þetta eru mjög smásæ dýr, sem hafa sér það til ágætis að búa á munnlimum leturhumarsins, sem reyndar lifir einnig við Ísland.

Sérstaða rannsóknastöðvarinnar í Sandgerði felst m.a. í því að í stöðina er dælt sjó úr 50 m djúpri borholu. Þessi sjór er mjög hreinn og tilvist hans býður upp á margvíslegar tilraunir með mengandi efni, þar sem fullvíst er að engin utanaðkomandi efni hafa áhrif á viðgang tilraunadýranna. Að undanfögnu hafa farið fram rannsóknir á áhrifum mengandi efna á sjávarlífverur í stöðinni og hafa þar einkum beinst að áhrifum efnisins trífútyltins, sem kemur úr botnmálningu skipa, á afkomu þorsklirfa. Efnið er ákaflega hættulegt og notkun þess er aðeins heimil á skip sem eru lengri en 25 metrar.

6. Niðurlag

Rannsóknasaga Færeyja og Íslands er samvinnuð og skarast víða. Bæði löndin nutu hins merka *Ingolf-leiðangurs*. Ritun *Zoology of the Faroes* og *Zoology of Iceland* er nokkuð samtíma og að hvatningu sömu aðila. Saga BIOFAR og BIOICE er saga samvinnu norrænna frændþjóða, þar sem Færeyingar og Íslendingar hafa lagst saman á plóginn til góðra verka. Án BIOFAR hefði BIOICE aldrei orðið til.

Rannsóknaverkefnið hafa leitt til aukinnar samvinnu á milli íslenskra og færeyskra sérfræðinga og sér í lagi til aukinnar þekkingar á sameiginlegu og nálægu hafsvæði. Þetta hefur einnig leitt til gagnkvæmrar þekkingar á umhverfi landanna tveggja. Óhætt er að fullyrða að hafsvæðið við Færeyjar og Ísland er með því best þekkta í heiminum vegna BIOFAR og BIOICE.

HEIMILDIR

- Bellan-Santini, D. og J.C. Dauvin. 1997. Ampeliscidae (Amphipoda) from Iceland with a description of a new species (Contribution to the BIOICE research programme). *Journal of Natural History* 31:1157–1173.
- Brattegard, T. og K. Meland. 1997. Mysidacea (Crustacea) in the Faroe area. Reyðæti av slagnum Mysidacea á landgrunninum. *Fróðskaparrit* 45:69–95.
- Burton, M. 1959. Spongia. *The Zoology of Iceland* 2,3–4:1–71.
- Frederiksen, R., A. Jensen og H. Westberg. 1992. The distribution of the scleractinian coral *Lophelia pertusa* around the Faroe Islands and the relation to internal tidal mixing. *Sarsia* 77:157–171.
- Funch, P. og R.M. Kristensen. 1995. Cyclophora is a new phylum with affinities to Entoprocta and Ectoprocta. *Nature* 378:711–714.
- Jensen, A. og R. Frederiksen. 1992. The fauna associated with the bank-forming deep-water coral *Lophelia pertusa* (Scleractinaria) on the Faroe shelf. *Sarsia* 7:53–69.
- Jón Guðmundsson. 1924. Ein stutt undirriðing um Íslands adskilianlegar náttúrur. (Halldór Hermannsson: Jón Guðmundsson and his Natural History of Iceland). *Islandica* 15:I–XXVIII, 1–40 + 9 ótölusettar myndasíður.
- Jörundur Svavarsson. 1994. Rannsóknir á hryggleysingjum botns umhverfis Ísland. Unnsteinn Stefánsson (ritstj.): *Íslendingar, hafið og auðlindir þess*, bls. 159–173. Vísindafélag Íslendinga, Ráðstefnurit 4. Reykjavík.
- Jörundur Svavarsson. 1997. Diversity of isopods (Crustacea): new data from the Arctic and Atlantic Oceans. *Biodiversity and Conservation* 6:1571–1579.

- Jörundur Svavarsson, Jarl-Ove Strömberg og Torleiv Brattegard. 1993. The deep-sea asellote (Isopoda, Crustacea) fauna of the Northern Seas: species composition, distributional patterns and origin. *Journal of Biogeography* 20:537–555.
- Klitgaard, A.B. 1995. The fauna associated with outer shelf and upper slope sponges (Porifera, Demospongiae) at the Faroe Islands, Northeastern Atlantic. *Sarsia* 80:1–22.
- Klitgaard, A.B. 1997a. En faunistisk undersøgelse af masseforekomster av svampe (Porifera) og den dertil knyttede fauna langs shelfkanten in det nordøstlige Atlanterhav. Doktorsritgerð, Kaupmannahafnarháskóla.
- Klitgaard, A.B. 1997b. The distribution and habitats in the North Atlantic of two gnathiid species (Crustacea, Isopoda) and their reproductive biology in the Denmark Strait and north of Iceland. *Meddelelser om Grønland. Bioscience* 47:1–32.
- Kramp, P.L. 1938. Marine Hydrozoa. Hydroida. *The Zoology of Iceland* 2,5a:1–82.
- Lúðvík Kristjánsson. 1980. *Íslenskir sjávarhættir I*. Reykjavík.
- Lúðvík Kristjánsson. 1985. *Íslenskir sjávarhættir IV*. Reykjavík.
- Negoescu, I. and J. Svavarsson. 1997. Anthurideans (Crustacea, Isopoda) from the North Atlantic and the Arctic Ocean. *Sarsia* 82:159–202.
- Nörrevang, A. 1992. Biofar – et internordisk forskningsprojekt. *Árbok 1991–1992*, bls. 53–57. Norðurlandahúsið í Føroyum.
- Spärck, R. 1928. Introduction. Ad. S. Jensen, W. Lundbeck, Th. Mortensen og R. Spärck (ritstj.): *The Zoology of the Faroes* 1,1:5–9.
- Tuxen, S.L. 1971. Postscript. R. Spärck og S.L. Tuxen (ritstj.): *The Zoology of the Faroes* 3,1[:v–vi].
- Wandel, C.F. 1898. Rejseberetning. *The Danish Ingolf Expedition* 1:1–19.

SUMMARY

Much of the knowledge of benthic invertebrates in the waters around the Faroe Islands and Iceland stems from the time of the Danish *Ingolf* Expedition in 1895 and 1896. During four months each year the research- and coast guard ship *Ingolf* collected samples from around the Faeroe Islands, Iceland and Greenland. The information from the *Ingolf* Expedition and later information was gathered in the journals *The Zoology of the Faroes* (1928–1971) and in the *Zoology of Iceland* (1937–), dealing with distribution of animals in the respective areas.

In 1987 the Nordic and international project BIOFAR (Biology of the Faroes) began. Between 1987 and 1990, 790 samples were taken at depths ranging from between 20 and 2,420 meters using a variety of sampling methods (sleds, dredges, grabs, trawls). The animals collected were sorted into class, order or, in some cases, family and sent to about 80 specialists, who identified and/or described the species.

BIOICE (Benthic Invertebrates of Icelandic waters) started in 1992. Most of the same universities and specialists involved in BIOFAR are active in the BIOICE project as well. At present 12 expeditions have been made and about 1000 samples have been taken from approximately 600 stations at the depth range of 20 to 2,500 meters.

The BIOFAR and BIOICE projects have greatly increased information on the benthic fauna in Faroe and Icelandic waters. The number of known species in the area has increased considerably and new information is available on species diversity, the distribution of species and species interactions. Few examples are given of the new data.

Um áhrif dönsku á íslensku og færeysku

1. Inngangur

Þegar áhrif eins máls á annað eru skoðuð, má líta á þau frá fræðilegu, hagnýtu og málpólitísku sjónarmiði. Frá sjónarmiði hreinnar málfræði eða málvísinda eru áhugaverðastu spurningarnar kannski þessar:

- (1) Hvers konar áhrif getur eitt mál haft á annað — eða ein mállýska á aðra? Hvort er til dæmis líklegra að þau varði framburð, hljóðkerfi, beygingar, orðaforða eða setningagerð og hvernig geta slík áhrif birst?

Málfélagsfræðingar eru aftur á móti líklegri til að vilja fá svar við spurningum á borð við þessar:

- (2) Hvaða máli skipta og hvaða áhrif hafa atriði eins og notkun móðurmálsins á opinberum vettvangi, s.s. í kirkju, skóla, stjórnkerfi, bóka- og blaðaútgáfu?

Loks er líklegt að málpólitíkusar eða málverndarmenn velti fyrir sér spurningum eins og þessari:

- (3) Að hvaða marki er unnt að sporna gegn áhrifum eins máls á annað, t.d. með hreintungustefnu og skipulegri nýyrðastarfsemi?

Ef við skoðum söguna, sjáum við að danska var miklu lengur fyrirferðarmikil í færeysku þjóðlífi en í íslensku því að danska var notuð miklu meira og lengur í kirkju, skólum og á öðrum opinberum vettvangi í Færeyjum en á Íslandi. Samkvæmt því mætti búast við að færeyska hefði orðið fyrir miklu meiri áhrifum en íslenska frá dönsku. Sé svo, er líka forvitnilegt frá fræðilegu og hagnýtu sjónarmiði að skoða hvernig sá mismunur kemur fram. Með hliðsjón af þessu ætla ég að skoða eftirfarandi:

- (4) a. Hugsanleg dæmi um dönsk áhrif á færeyskan og íslenskan **framburð**, þ.e. hljóðkerfi og áherslur.
b. Hugsanleg dæmi um dönsk áhrif á færeyskar og íslenskar **beygingar**.

- c. Nokkur dæmi um dönsk **tökuorð** í færeysku og íslensku.
- d. Hugsanleg dæmi um dönsk áhrif á færeyska og íslenska **setningagerð**.

Eins og sjá má tengjast öll þessi atriði fræðilegu spurningunum í (1) hér á undan og liður (4c) tengist líka málpólitísku spurningunni í (3). Í lokin ætla ég svo að reyna að draga einhverjar ályktanir og þær snerta þá líka málfélagslegu spurningarnar í (2).

2. Um íslenskan, færeyskan og danskan framburð

Flestir sem kynna sér hljóðkerfi íslensku og færeysku (sérhljóðakerfi, samhljóðakerfi) hljóta að komast að þeirri niðurstöðu að þau séu mjög ólík dönsku hljóðkerfi og hafi því ekki orðið fyrir beinum dönskum áhrifum. Hins vegar má láta sér detta í hug að sú staðreynd að áhersla á önnur atkvæði en það fyrsta er algengari í færeysku en íslensku stafi af dönskum (eða öðrum útlendum) áhrifum á færeysku, enda gætir þessarar áherslu ekki síst í orðum af dönskum (eða útlendum) uppruna í færeysku (sbr. Kristján Árnason 1996; Hjalmar Petersen o.fl. 1998). Dæmi um þetta má sjá í (5):

- (5) a. *sig'nal, for'banna, stu'dentur; mag'háttligur, við'víkjandi...* (sbr. grein Kristjáns)
- b. *be'rúsaður, tele'fon; aftur'um, framan'á...* (sbr. Hjalmar Petersen o.fl.)
- c. *bró'dera, pa'nel, trak'torur, sosi'alur, or'kestur...* (sbr. hér á eftir)

Þetta er miklu sjaldgæfara í íslensku. Ástæðan gæti verið sú að þrátt fyrir dönsk yfirráð og danskblandaða embættismannastétt og kaupmannastétt á Íslandi, var danska aldrei opinbert mál í skólum, kirkju eða öðrum opinberum vettvangi á Íslandi með sama hætti og í Færeyjum. Þess vegna hafa Færeyingar áreiðanlega oft haft (einhvers konar) dönsku „í eyrunum“ en Íslendingar og það gæti skýrt þessi mismunandi áhrif á áherslakerfið. Færeyingar hafa kannski lært dönsku og þar með dönsk tökuorð með réttari áherslu en Íslendingar því þeir síðarnefndu eru þekktir fyrir að *lægge betoningen forkert* eins og maðurinn sagði. Þaðan hefur þetta áherslumynstur kannski laumast inn í áherslakerfið í færeysku, þótt meginreglan um áherslu í færeysku sé ennþá eins og í íslensku, þ.e. að áherslan falli á fyrsta atkvæði.

3. Um íslenskar, færeyskar og danskar beygingar

Þar sem færeyskar beygingar eru að hluta til einfaldari en íslenskar, einkum sagnbeygingin, gæti mönnum dottið í hug að kenna það dönskum áhrifum því að

dönsk sagnbeyging hefur einfaldast mikið eins og alkunna er. Samsvarandi þróun hefur þó orðið annars staðar á Norðurlöndum og ekki eru sérstök rök til að kenna Dönum um það allt saman. Sagnbeyging hefur líka einfaldast annars staðar á germanska málsvæðinu, t.d. í hollensku og ensku, án þess að ljóst sé að Danir hafi komið sérstaklega við sögu í þeirri þróun. Þess vegna liggur ekki í augum uppi að einföldun færeyskrar sagnbeygingar eigi rætur sínar að rekja til dönsku.

4. Um dönsk tökuorð í íslensku og færeysku

Það er hins vegar deginum ljósara að auðvelt er að finna tökuorð í íslensku og færeysku sem að öllum líkindum eru komin úr dönsku. Mörg þessara tökuorða virðast þó sjaldgæfari í nútímaíslensku en þau voru fyrr á þessari öld til dæmis. Þetta sést glögglega ef litið er í grein eftir Guðmund Finnbogason (1928) þar sem kvartað er yfir dönskum tökuorðum í daglegu máli Reykvíkinga á árunum milli 1920 og 1930. Mörg þeirra orða sem þar eru talin þekkjast nú varla eða alls ekki í daglegu tali í íslensku en samsvarandi tökuorð lifa oft góðu lífi í færeysku. Dæmi um þetta eru sýnd í (6) hér á eftir. Í fyrsta dálkinum eru valin dæmi úr grein Guðmundar. Í öðrum dálki er það sem ég hef kallað „venjulega íslensku“ og þar hef ég feitlað þau orð sem ég tel nú algengari í daglegu tali þegar um fleira en eitt er að velja en sett tökuorðin innan sviga með spurningarmerki ef ég tel þau tæplega notuð lengur. Ég hef hins vegar sleppt þeim ef ég kannast ekki við þau úr daglegu tali. Næstsíðasti dálkur er merktur „venjuleg færeyska“, en þar hef ég ekki treyst mér til að gera upp á milli orða. Í síðasta dálkinum er svo það danska orð sem samsvarar tökuorðinu sem Guðmundur nefnir í sinni grein. Í dálkunum fyrir færeysku og dönsku hef ég stundum sett áherslumerki inn í ef áherslan fellur ekki á fyrsta atkvæði, en í íslensku hafa öll tökuorðin áherslu á fyrsta atkvæði.

(6) Nokkur dönsk tökuorð í íslensku og færeysku:

dæmi GF 1928	venjuleg íslenska 1998	venjuleg færeyska	danska
bródera	bródera, sauma út	bal'dýra, bró'dera	bro'dere
gardína	gardína, gluggatjald	gar'dína, gluggatjald	gar'dine
mublur	húsgögn (mublur?)	møbler, møblar, húsbú- naður, húsbúni, húsgögn	møbler
sófi	sófi , legubekkur	sofa	sofa
lenustóll	hægindastóll, djúpur stóll	lenistólur, armstólur, hvíldarstólur	lænestol
skammel	skammel, skemill	skammil, krakkur	skammel

nips	smáhlutir, skrauthlutir	nips, smáir prýðislutir, skreytlutir	nips
skilrífi	mynd, málverk	vánamynd, vánamálningur	skilderi
landskabsmynd	landslagsmynd, -málverk	landslagsmynd, -málningur	landskabs-billede, -maleri
verelsi	herbergi	kamar, verilsí, herbergi, rúm	værelse
panel	panell, (panel)klæðning	bróstaviður, bróst, pa'nel	panel
betrekk	veggfóður , (betrekk?)	betrekk	betræk
rósetta	rósetta	rósa	roset
gasapparat	gaseldavél	gasstól, gassapparat	gasapparat
kastarhola	kastar(h)ol(l)a, skaftpottur	haldapottur, kastirolla	kasserolle
vigt	vigt, vog	vekt	vægt
hakkamaskína	hakkavél	kjötmaskína, hakkingarmaskína, kjøtkvørn	hakke-maskine
dørslag	sigti	sáld	dørslag
(eggja)pískari	(eggja)þeytari	(eggja)pískari, (eggja)rørari	(ægge) pisker
sigti	sigti	síla, sáld	sigte
propptrekkjari	tappatogari, (korktrekkjari?)	propptrekkjari, upptrekkjari, tømptatogari	prop-trækker
viskustykki	viskastykki , diskapurka	viskistrykki, turkiklæði	viskestykke
karklútur	borðtuska, bekkjarýja	borðtvøga, borðklútur, uppturkingarlappi	karklud
uppvask	upphvottur , uppvask	uppvask	opvask
skrúbbur	skrúbbur, gólfskrúbbur	skrubba, gólvskrubba	skrubbe
kústur	sópur , kústur	kustur, kveistur	(feje)kost
fægiskúffa	sorpskófla, fægiskúffa	sópingarblað, sópingar-skeið, feiiskuffa	fejebblad, fejespån
spískkamers	borðstofa	kovi, matkovi, spískamar, matstova, borðstova, spísistova	spisekammer, spisestue
leirtau	leirtau , leir	leirvörur	lertøj
sultutau	sulta, (sultutau?)	súltutoy, súlt	syltetøj
polegg	álegg	viðskeri, álegg	pålæg

Þótt ég hafi ekki gert nákvæma könnun á því, held ég að dönsku tökuorðin séu mun oftar notuð í færeysku en íslensku. Stundum eru til samsvarandi norræn orð í færeysku og íslensku um þessa hluti, auk dönsku tökuorðanna, en ég hef ekki kannað hversu almenn notkun slíkra orða er í færeysku.

Önnur leið til að bera saman íslenskan og færeyskan orðaforða með hliðsjón af dönskum er að skoða bæklinginn *Íslendskur-føroyskur orðalisti* (1995). Grunninn að þeim orðalista lagði Carl Jóhan Jensen en samkvæmt upplýsingum Jóhans Hendriks W. Poulsens í formála var úrval hans endurskoðað og aukið nokkuð á Málstovuni (skrifstofu færeysku málnefndarinnar). Í (7) eru sýnd nokkur dæmi byggð á fyrsta hluta þessa orðalista. Í fyrsta dálki er íslenskt uppflettiorð úr listanum og þar eru stundum nefnd önnur íslensk orð um sama fyrirbærið og einnig dönsk tökuorð ef því er að skipta (þau eru sjaldnast jafngild innlendum orðunum í notkun þótt þess sé ekki alltaf getið). Í næsta dálki er sýnd færeyska þýðingin sem gefin er í bæklingnum og þar má sjá að alloft eru valin dönsk tökuorð til þýðingar. Í síðasta dálkinum er svo danska orðið sem samsvarar viðkomandi tökuorði í færeysku:

(7) íslenskt uppflettiorð

og aðrir kostir

allsgáður (algáður),
ódrukkinn, edrú
alveg, algjörlega, (púra?)
anddyri, forstofa
andskoti(nn), fjandinn

andvarpa
atvinna, starf
atvinnulaus
ákveða
ákveðinn
ákvörðun
bandarískur, amerískur
(ameríkanskur?)
bankareikningur
bágur, slæmur, illur, lakur

bindindi
bíll, bifreið
blessa

færeysk þýðing

og aðrir kostir

edráur, klárur, ódrukkinn
heilt, fullkomiliga, pára
forstova, forhold
fanin, fjandin, tramin,
hin versti, hin argasti,
illimaður, hin grábeinti
suffa
arbeiði, starv
arbeiðsleysur
gera av
avráddur, avgjördur
avgerð
ameri'kanskur

konto í banka, bankakonto
torfjørur, meinur, ringur,
vánaligur, lakur, illur
fráhald, avhald
bilur
væl'signa

dönsk samsvörun

ædru
helt, pure
forstue
fanden
sukke
arbejde
arbejdsløs
afgøre
afgjort
afgørelse
ameri'kansk
konto, bankkonto
ringe
afholdenhed
bil
velsigne

brennisteinn	svávul, brennisteinur	svovl
bölva, blóta	banna, blóta, svørja	bande, sværge
dagheimili	barnagarður	børnehave
dáleiða	dulføra, hypnoti'sera, svøvnleiða, óvitsleiða	hypnoti'sere
disklingur, disketta	(teldu)diskil	diskette
dóni, (svínabest?)	ófólkaligur maður, beist, hundakroppur	bæst
dráttarvél, traktor	trak'torur	traktor
dreifa, spreða (um peninga)	spjaða, spreiða	sprede
dægurlag, popplag	lætt lag, popplag, poppsangur	popsang
dæmi, reikningsdæmi	dømi, roknistykki, roknidømi	regnestykke
einmitt	júst	just
félagslegur, samfélagslegur	samfélagsligur, sosi'alur	soci'al
fíkniefni	rúseitur, rúsevni	rusgift
fjölskylda, (familía?)	húski, familja, húsfolk	familie
förn	offur	offer
fórna	ofra	ofre
framandi	fremmandur	fremmed
gabba, narra	lumpa, narra	narre
gagnauga, þunnvangi	tinningur, tunnvangi	tinding
geðbilaður, geðveikur, sinnisveikur	sinnissjúkur, heilaveikur, svakur	sindssyg
glænýr, spánnýr	spildurnýggjur, brandnýggjur	splinterny
gúrka , agúrka	agurka	agurk
hljómsveit	ljómlið, or'kestar	or'kester
hlutverk , rulla	lutur, uppgáva; leiklutur	opgave, rolle
innstunga, (stikkontakt?)	streymtak, stungutak, (stik)kontakt	stikkontakt
jarðgöng	berghol, tunnil	tunnel
jákvæður, (pósítífur?)	positivur, jaligur, jasøgin, játtandi	positiv

Þessi listi bendir í svipaða átt og sá fyrri: Dönsk tökuorð eru algengari og hafa almennari notkun í færeysku en í íslensku. Með hliðsjón af sögunni er tæplega annars að vænta. Hins vegar vekur líka athygli Íslendinga að mörg færeysku orðin gætu vel verið íslensk þótt samsvarandi orð séu alls ekki notuð í íslensku. Þetta á t.d. við um orð eins og *diskill*, (*h*)*ljómlið* og *berghol* í þessum lista og

orðin *hvíldarstóll*, *kjötkvörn* og *viðskeri* (sem myndi þó líklega verða hvorugkyns frekar en karlkyns í íslensku) í (6).

5. Dönsk áhrif á færeyska setningagerð?

Það er að ýmsu leyti erfiðara að átta sig á erlendum áhrifum á setningagerð en erlendum áhrifum á orðaforða eða áherslu til dæmis. Hér verður því einungis litið á eitt dæmi um hugsanleg áhrif danskrar setningagerðar á færeyska og þá höfð hliðsjón af íslenskri setningagerð.

Eins og flestir dönskukennarar á Íslandi vita, gilda aðrar reglur um röð atviksorðs og sagnar í dönskum aukasetningum en íslenskum. Í íslensku fer persónubeygð sögn jafnan á undan atviksorðum eins og *ekki*, *aldrei*, *stundum* í aðalsetningum og aukasetningum. Í dönskum aðalsetningum er orðaröð eins og í íslensku að þessu leyti. Í sumum dönskum aukasetningum er líka hægt að nota þessa aðalsetningarorðaröð en í öðrum gengur það alls ekki. Þetta er skýrt með dæmum í (8)–(9) (og þar táknar * að viðkomandi orðaröð sé ótæk):¹

- (8) a. María **hefur ekki/*ekki hefur** lesið þessa bók.
b. Hann heldur [að María **hafi ekki/*ekki hafi** lesið þessa bók]
c. Hann viðurkennir [að María **hafi ekki/*ekki hafi** lesið þessa bók]
d. Hann verður reiður [ef María **hefur ekki/*ekki hefur** lesið þessa bók]
e. Hann spurði [hvort María **hefði ekki/*ekki hefði** lesið þessa bók]
f. Þetta er bókin [sem María **hefur ekki/*ekki hefur** lesið]
- (9) a. Marie **har ikke/*ikke har** læst denne bog.
b. Han tror [at Marie **har ikke/ikke har** læst denne bog]
c. Han indrømmer [at Marie ***har ikke/ikke har** læst denne bog]
d. Han bliver vred [hvis Marie ***har ikke/ikke har** læst denne bog]
e. Han spurgte [om Marie ***havde ikke/ikke havde** læst denne bog]
f. Dette er bogen [som Marie ***har ikke/ikke har** læst]

Dæmin í a–f má flokka eftir tegundum setninganna sem innihalda sögnina og atviksorðið:

- (10) a. Aðalsetning.
b. Skýringarsetning á eftir „brúarsögn“ (*halda, telja, álíta, segja, vita, muna, svara ...*)

¹ Ef sérstök áhersla er lögð á atviksorðið er reyndar hægt að hafa það á undan sögninni í sumum setningagerðum í íslensku þótt það sé ekki sýnt hér. Dæmi:

Það sem hann ekki sagði var nú merkilegra en hitt.

- c. Skýringarsetning á eftir öðrum sögnum (*harma, sanna, efast um ...*)
(Vikner 1995:71–72)
- d. Atvikssetning.
- e. Óbein spurnarsetning.
- f. Tilvísunarsetning.

Munurinn á íslensku og dönsku er skýr að því er varðar orðaröð í setningagerðum c–f: Í íslensku fer persónubeygða sögnin þar á undan atviksorðinu, í dönsku fer hún á eftir. Í skýringarsetningum á eftir „brúarsögnum“ er hvorttveggja til í dönsku, þótt aukasetningarorðaröðin (ao-so) sé algengari.

Séu þessi atriði könnuð í færeyskum textum, kemur býsna flókin mynd í ljós:

(11) Orðaröð í aukasetningum í nokkrum færeyskum textum:

Höfundar (og fæðingarár þeirra)	skýr. setn. m. brúars.		aðrar skýr. setn.		atviks- setn.		óbeinar spurn. setn.		tilvísun- arsetn.		% so-ao í heild	
	so- ao	ao- so	so- ao	ao- so	so- ao	ao- so	so- ao	ao- so	so- ao	ao- so	sk.e. br.so	aðrar setn.
Hammershaimb (f. 1819)	2	1			3	3	1	1	0	1	67	33
Jak. Jakobsen (f. 1864)	16	0	4	1	14	2	2	0	1	1	100	84
R. Rasmussen (f. 1871)	0	10	0	7	0	9	0	1	0	4	0	0
Heðin Brú (f. 1901)	7	0			9	0	1	0	1	0	100	100
Sigurð Joensen (1911)	7	0	1	1	3	4					100	44
J. P. Heinesen (1932)	6	1	1	4	11	11	0	4	1	1	86	42
J. H. W. Poulsen (f. 1934)	6	0	1	5	4	7			0	3	100	25
Bergt. Hanusard. (f. 1946)	5	0	2	1	2	15	0	1	0	2	100	17
Jógv. Isaksen (f. 1950)	2	3	0	3	3	5	0	1	0	3	40	20
Sjónv.fr. (ýms. höf. 1993)	1	6	0	10	5	9					14	21
Alls:	52	21	9	32	54	65	4	8	3	15		
% so-ao-röð e. setn.gerð:	71%		22%		45%		33%		17%		71%	37%

Það sem þessi tafla sýnir er fjöldi dæma um röðina sögn-atviksorð (so-ao) og atviksorð-sögn (ao-so) í aukasetningum af ólíkum gerðum. Flokkarnir samsvara liðum b–f í (10) hér á undan. Í fyrsta tvískipta dálkinum eru þá skýringarsetningar á eftir svokölluðum brúarsögnum (sögnum á borð við *halda*, *telja*, *álíta* o.s.frv.), en það er eina gerð aukasetninga sem leyfir röðina so-ao í dönsku eins og áður er sagt. Í næsta dálki eru skýringarsetningar á eftir öðrum sögnum (t.d. *viðurkenna*, *harma*, *sanna* ...), í þriðja dálki atvikssetningar o.s.frv. Í þessum gerðum af aukasetningum er röðin so-ao yfirleitt ekki leyfileg í dönsku né öðrum norrænum meginlandsmálum.

Áður en lengra er haldið er vert að leggja áherslu á það að hér er aðeins um „fyrstu tölur“ að ræða. T.d. hafa ekki verið skoðuð önnur atviksorð en neitunin *ikki* enn sem komið er. Þess vegna eru dæmin ekki mjög mörg frá hverjum höfund. Samt sýnir þessi tafla að það er nokkur munur á höfundum með tilliti til þessa atriðis. Þetta sést kannski best ef litið er á aftasta dálkinn. Þar er annars vegar sýnt hversu algengt er að hafa röðina so-ao í skýringarsetningum á eftir brúarsögnum (sk.e.br.so.) og hins vegar hversu algengt þetta er í öðrum gerðum aukasetninga hjá hverjum höfund. Þannig má t.d. sjá að Jakob Jakobsen hafði sögnina alltaf á undan atviksorðinu í skýringarsetningum á eftir brúarsögnum í þeim textum sem voru skoðaðir (alls fundust 16 dæmi í þeim) en hann notaði þessa orðaröð heldur sjaldnar í öðrum gerðum aukasetninga, eða í 84% tilvika. Hjá félaga hans Hammershaimb eru samsvarandi tölur 67% og 33%. Það er verulegur munur og hann kemur kannski nokkuð á óvart. Dæmin frá Hammershaimb eru þó ekki mörg svo þetta þarf nánari athugunar við. Samtímamaður Jakobsens, Rasmus Rasmussen (Regin í Líð), notar hins vegar **aldrei** „íslensku“ röðina so-ao í neinni tegund aukasetninga í þeim texta sem hér var til skoðunar (um það bil 100 bls. úr skáldsögunni *Bábelstornið*). Þessu er alveg þveröfugt farið með þrjátíu árum yngri höfund, Heðin Brú, því hann notar **alltaf** röðina so-ao í öllum gerðum aukasetninga í þeim textum sem voru skoðaðir. Sigurð Joensen, nokkru yngri, notar þessa röð líka alltaf í skýringarsetningum á eftir brúarsögnum en ekki nema svo sem í annaðhvert skipti í öðrum gerðum aukasetninga.

Lesendur geta sjálfir skemmt sér við að rýna í tölurnar í þessari töflu. Það má t.d. bera saman jafnaldra eins og Jens Paula Heinesen og Jóhan Hendrik W. Poulsen. Jóhan Hendrik notaði alltaf röðina so-ao í skýringarsetningum á eftir brúarsögnum í þeim textum sem hér voru skoðaðir og Jens Pauli langoftast. Í öðrum gerðum aukasetninga notuðu þeir þessa orðaröð ekki nema stundum og Jóhan Hendrik reyndar hlutfallslega sjaldnar en Jens Pauli. Bergtóra Hanusardóttir notaði íslensku röðina (so-ao) alltaf í skýringarsetningum á eftir brúar-

sögnum en Jógvan Isaksen miklu sjaldnar. Hvorugt þeirra notaði þá röð oft í öðrum gerðum aukasetninga. Loks vekur athygli að röðin so-ao virðist sjaldgæf í öllum gerðum aukasetninga í þeim sjónvarpsfréttatexta sem var skoðaður hér (frá árinu 1993). Kannski er það vísbending um að hún tíðkist nú einkum í ritmálsstíl, þótt reyndar hafi hér verið um skrifaðan þulartexta að ræða.

Ef rýnt er í töfluna, virðist röðin so-ao á undanhaldi í þeim gerðum aukasetninga þar sem hún er ótæk í dönsku, þ.e. öðrum aukasetningum en skýringarsetningum á eftir brúarsögnum. Þar sem þessi þróun hefur orðið í öllum norrænu meginlandsmálunum, er ekki gefið mál að hér sé um dönsk áhrif að ræða. Ég býst t.d. við að ýmsum þykji heldur ólíklegt að Jóhan Hendrik hafi orðið fyrir miklum dönskum áhrifum þótt það sé auðvitað ekki óhugsandi.

Í þessu sambandi er kannski forvitnilegt að skoða orðaröð í nokkrum þýðingum. Ef orðaröðin ao-so í aukasetningum væri mjög háð erlendum áhrifum, mætti kannski búast við því að hún væri ekki síst algeng í þýðingum úr dönsku en aftur á móti óalgeng í þýðingum úr íslensku. Málið er þó ekki svona einfalt eins og sýnt er í töflunni í (12):

(12) Orðaröð í nokkrum þýðingum á færeysku

Höfundar (og fæðingarár þeirra)	skýr. setn. m. brúars.		aðrar skýr. setn.		atviks- setn.		óbeinar spurn. setn.		tilvísun- arsetn.		% so-ao í heild	
	so- ao	ao- so	so- ao	ao- so	so- ao	ao- so	so- ao	ao- so	so- ao	ao- so	sk.e. br.so	aðrar setn.
Schrøter I (f. 1771)	3	1			4	1			0	1	75	67
Schrøter II (f. 1771)	7	0	3	0	2	0	0	1			100	83
Martin Næs (f. 1953)	18	2	7	2	5	8	0	2	1	2	90	48
H. P. Petersen (f. 1962)	2	10	0	2	0	18	0	3	0	5	17	0

Þýðingunum sem hér eru á dagskrá má skipta í tvo flokka. Annars vegar eru tvær gamlar þýðingar eftir Johan Hendrik Schrøter, þ.e. þýðing hans á Mattheusarguðspjalli úr dönsku (Schrøter I) og þýðing hans á Færeyingasögu úr norrænu eða forníslensku (Schrøter II). Eins og sjá má notar Schrøter oftast röðina so-ao, líka þegar hann þýðir úr dönsku. Dæmin um röðina ao-so eru að vísu heldur algengari í guðspjallsþýðingunni en þau eru þó svo fá að það er varla marktækt.

Hinar þýðingarnar tvær eru báðar úr íslensku. Þýðendurnir, Martin Næs og Hjalmar P. Petersen, hafa báðir dvalist talsvert á Íslandi en einnig í Danmörku við nám. Dæmin eru úr þýðingu Martins á bókinni *Í afahúsi* eftir Guðrúnu Helgadóttur (*Í abbasa húsi*) og þýðingu Hjalmar á bókinni *Englar alheimsins* eftir Einar Má Guðmundsson (*Alheimsins Englar*). Eins og sjá má í töflunni notar Martin oftast röðina so-ao í skýringarsetningum á eftir brúarsögnum en Hjalmar notar þá röð sjaldan í slíkum setningum. Martin notar þessa „íslensku röð“ líka í svo sem helmingi tilvika í öðrum aukasetningum en þar notar Hjalmar hana aldrei. Þó eru báðir að þýða úr íslensku. Auðvitað er hugsanlegt að Hjalmar sé undir meiri dönskum áhrifum en Martin (enda á Hjalmar ekki íslenska konu). En það er líka hugsanlegt að uppruni þeirra skipti máli því Martin á ættir að rekja til Suðureyjar og er uppalinn þar að hluta til en Hjalmar er úr Vogey (Sandavogi).

6. Niðurstaða

Lítum nú í lokin á þær spurningar sem var varpað fram í upphafi:

- (13) a. Hvers konar áhrif getur eitt mál haft á annað — eða ein mállyska á aðra? Hvort er til dæmis líklegt að þau varði framburð, hljóðkerfi, beygingar, orðaforða eða setningagerð og hvernig geta slík áhrif birst?
- b. Hvaða máli skipta og hvaða áhrif hafa atriði eins og notkun móður-málsins á opinberum vettvangi, s.s. í kirkju, skóla, stjórnkerfi, bóka- og blaðaútgáfu?
- c. Að hvaða marki er unnt að sporna gegn áhrifum eins máls á annað, t.d. með hreintungustefnu og skipulegri nýyrðastarfsemi?

Við getum reynt að tengja niðurstöður þessa spjalls við spurningarnar eins og hér er sýnt:

- (14) a. Dönsk áhrif á íslensku og færeysku koma einkum fram í orðaforða. (Ensk áhrif hafa auðvitað líka verið mikil, sbr. t.d. Tórður Jóansson 1997, en þau eru ekki til athugunar hér.) Einnig er hugsanlegt að færeyskar áherslureglur dragi nú einhvern dóm af dönskum tökuorðum eða hafi orðið fyrir dönskum (eða öðrum erlendum) áhrifum á annan hátt. Ekki verður séð að hljóðkerfi íslensku eða færeysku hafi orðið fyrir dönskum áhrifum að öðru leyti og ekki er heldur ljóst að slíkra áhrifa gæti í íslenskum eða færeyskum beygingum. Þótt færeysk setningagerð sé að sumu leyti líkari danskri en íslensk setningagerð er, m.a. í því efni sem hér var sérstaklega til skoðunar (röð sagna og atviksorða), er ekki sýnt að það stafi af dönskum áhrifum.

- b. Lausleg athugun bendir til þess að dönsk tökuorð kunni að vera algengari í færeysku en íslensku, a.m.k. nú orðið. Líklegt verður að telja að það stafi af því hversu fyrirferðarmikil danska var um aldir á opinberum vettvangi í Færeyjum.
- c. Þróun íslensks orðaforða sýnir glögglega að unnt er að hafa veruleg áhrif með skipulegri nýyrðastarfsemi og sama er að segja um þróun færeysks orðaforða. Um þetta mátti sjá skýrar vísbendingar í 4. kafla hér á undan.

Fæst af því sem segir í (14) er byggt á viðamiklum rannsóknum. Athuganir á íslenskri, færeyskri og danskri setningagerð eru þó hluti af rannsóknaverkefni sem unnið hefur verið að um nokkurn tíma en því er ekki lokið.² Vonandi verða lokaniðurstöður þess skýrari en þær bráðabirgðaniðurstöður sem hér hafa verið kynntar.

Viðbætur: Nokkur færeysk textadæmi um orðaröð í aukasetningum

1. Dæmi úr Mattheusarguðspjalli

(a = færeyski textinn í þýðingu Schrøters 1823, b = danski textinn sem fylgdi færeysku þýðingunni 1823, c = íslenski textinn í biblíuútgáfu frá 1957)

- a. bæra té aa Hondunun, á tú **skeâl** **ikkje** stoida Foudin moudi... (4,6)
- b. bære dig paa Hænderne, at du **ikke skal** støde din Fod...
- c. bera þig á höndum sér, til þess að þú **steytir ekki** fót þinn við ..

2. Dæmi úr Færeyingasögu

(a = forníslenski textinn í útgáfu Rafns frá 1832, b = þýðing Schrøters á færeysku í útgáfu Rafns frá 1832, c = danski textinn (þýðing Rafns) í útgáfu Rafns frá 1832)

- a. ...lítil okkur afdrif verða munu, ef vit **forvitnumst eigi** (bls. 53)
- b. ...lujti kunnu vanta at blujva til náka, dessum vit **eru** **ikkji**
- c. ... ringe Udsigt til Forfremmelse for os, om vi **ikke søge ...**

² Sú rannsókn hefur notið styrks úr Vísindasjóði og er hér með þakkað fyrir þann stuðning. Guðrún Höskuldsdóttir aðstoðaði við efnissöfnun úr færeyskum textum. Margir aðrir hafa lagt mér lið í því rannsóknaverkefni, ekki síst hinir færeysku „fósturforeldrar“ mínir, Martin Næs og Þóra Þóroddsdóttir, og helstu samverkamenn mínir í hópi færeyskra málfræðinga, þeir Zakaris Hansen, Jógvan í Lon Jacobsen og Hjalmar P. Petersen. Þá hafa Eivind Weyhe, Jóhan Hendrik W. Poulsen, Turið Sigurðardóttir og aðrir á Fróðskaparsetrinu í Þórshöfn reynst mér ákaflega vel og sýnt mér blíðskap af því tagi sem Færeyingum er eiginlegur. Mér er ljúft og skylt að þakka fyrir þetta allt.

3. Dæmi frá Hammershaimb, Jakobsen og Rasmussen:

- a. og leggur seg á tey og trýstir so fast á bróstið, at tey **fáa ikki** drigið anda
(Hammershaimb, bls. 330)
- b. og svín hevði fest hana í botn, so at hon **ikki var** flotoy longur...
Hammershaimb, bls. 352)
- c. og spyr, um hann **er ikki** nóg ríkur nú
(Jakobsen, bls. 6)
- d. so hildu tó summi, at Sunneva **ikki hevði** verið við seg sjálvan
(Rasmussen, bls. 28)

4. Nokkrir textar frá tuttugustu öld:

- a. Jú, so kom tað lágmælt: Um hann **vildi ikki** lata vera at melda.
(Heðin Brú: *Purkhús*, bls. 39–40)
- b. tí ikki skulu vit ryma, tá ið vit **ikki eru** á einum máli um tað. (Sigurð Joensen, bls. 89)
- c. eg eri bangin fyri, at tú **fært ikki** so hjartaligt svar
(Jens Pauli Heinesen: *Læran um sálina...*, #6)
- d. varð tikið til tey ráð at ... so at tey **ikki vavdust** meira saman...
(Jóhan Hendrik W. Poulsen: Orðabókarþáttur í útvarpinu, 27. jan. 1992)
- e. tað tóktist mær lógið at hann **ikki skuldi** vera við hús
(Jógvan Isaksen: *Blíð er summarnátt...*, #2, 3)
- f. men tíverri noydd at ásanna, at tað **bar ikki** til her á landi
(Bergtóra Hanusardóttir: *Loynigongir*, #79)
- g. Magnussen sigur at tað er ovmiðað av bussun í landinun so tað **skuldi ikki** vera torført at...
(Sjónvarpsfréttir 8. janúar 1993)

5. Dæmi úr þýðingum Martins Næs og Hjalmar P. Petersens úr íslensku, ásamt íslensku fyrirmyndunum:

- a. tá torðu vit einki at siga, og hóast vit **vóru ikki** samdar um alt
(Martin Næs: *Í abbasa húsi*, bls. 75)
við þorðum ekkert að segja, þó að við værum ósammála um eitthvað
(Guðrún Helgadóttir: *Í afahúsi*, bls. 75)
- b. Lógið [...] at lærarin **hevur ikki** sagt øllum börnunum í flokkinum hetta.
(bls. 29)
Skrýtið [...] að kennarinn **skuli ekki** hafa sagt öllum krökkunum í bekknum þetta.
- c. At tú **ikki ert** vorðin ør í høgðinum av hesum fólkunum, tú hevur uttan um teg
(bls. 57)
Að þú **skulir ekki** vera orðin vitlaus að hafa þetta í kringum þig... (bls. 57)
- d. Hvussu verður um nú omman **kemur ikki** aftur? (bls. 63)
Hvernig fer þetta allt ef ömmu vantar?

- e. blivu bara firtnar, tá hann **ikki heilsaði**
(Hjalmar P. Petersen: *Alheimsins Einglar*, bls. 19)
urðu bara móðgaðar þegar hann **heilsaði ekki**
(Einar Már Guðmundsson: *Englar alheimsins*, bls. 28)
- f. sjálvtt um maðurinn við tí góða ættarnavninum **ikki var** kominn enn (bls. 79)
þó að maðurinn með ættarnafnið **væri enn ekki** kominn (bls. 122)
- g. Eg helt, at ørkin **ikki skuldi** vera ólík einum sjórænaraskipi í skapi (bls. 93)
Ég áleit að þessi örk **yrði ekki** svo ólík sjóræningjaskipi í laginu (bls. 143)
- h. Amerikanararnir hava einki at gera í mínum landi, um eg **ikki kann** fara til teirra (bls. 99)
Kanárnir hafa ekkert að gera í mínu landi ef ég **má ekki** fara til þeirra (bls. 153)

HEIMILDIR

- Guðmundur Finnbogason. 1928. Hreint mál. *Skírnir* 102:145–155.
- Hjalmar P. Petersen, Jógvan í Lon Jacobsen, Zakaris Hansen & Höskuldur Þráinsson. 1998. *Faroese. A Handbook for Students and Researchers*. Handrit, Reykjavík og Þórshöfn.
- Íslendskur-føroyskur orðalisti. Nordisk språksekretariat, Oslo, 1995.
- Kristján Árnason. 1996. Germönsk og rómönsk áhersla í færeysku og íslensku. *Íslenskt mál* 18:165–192.
- Sten Vikner. 1995. *Verb Movement and Expletive Subjects in the Germanic Languages*. Oxford.
- Tórður Jóansson. 1997. *English Loanwords in Faroese*. Doktorsritgerð, Department of English, University of Aberdeen. Tórshavn.

Textar sem dæmi eru tekin úr:

- Evangelium Sankta Matthæussa*, aa Førisk o Dansk. Gjivi út uppaa Prent eáv tui Danská Buibils Selskeábinun. Randers 1823. [Þýðandi Johan Hendrik Schrøter, prestur í Suðurey. – Ljósprentuð út. 1973, Þórshöfn.]
- Biblía*. Það er heilög ritning. Þýðing úr frummálunum. Reykjavík 1957.
- Færeyínga saga* eller Færøboernes Historie i den islandske Grundtext med færøisk og dansk oversættelse udgiven af Carl Christian Rafn. Kaupmannahöfn 1832. [Þýðandi Johan Hendrik Schrøter, prestur í Suðurey.]
- V. U. Hammershaimb. 1891. *Færøsk Anthologi*. Kaupmannahöfn. [Ljósprentuð 1991, Þórshöfn.]
- Jakob Jakobsen. 1984. *Sagnir og ævintýr*. Þórshöfn.
- Rasmus Rasmussen. [Regin í Líf.] 1987. *Bábelstornið*. Óbreytt endurprentun. Þórshöfn.
- Heðin Brú. 1966. *Purkhús*. Þórshöfn.
- Sigurð Joensen. 1987. *Eg stoyti heitt* 1–2. Þórshöfn.

- Jens Pauli Heinesen. 1969. Læran um sálina. *Aldurnar spæla á sandi*. Þórshöfn.
- Jóhan Hendrik W. Poulsen. 1992. Orðabókarþættir í færeyska útvarpinu.
- Jógvan Isaksen. 1990. *Blíð er summarnátt á Føroyalandi*. Kaupmannahöfn.
- Bergtóra Hanusardóttir. 1993. *Löynigongir*. Þórshöfn.
- Guðrún Helgadóttir. 1982. *Í afahúsi*. Reykjavík. [Fyrst útg. 1976.]
- Martin Næs: *Í abbasa húsi* = Guðrún Helgadóttir. 1986. *Í abbasa húsi*. Martin Næs týddi. Tórshavn.
- Einar Már Guðmundsson. 1995. *Englar alheimsins*. Reykjavík. [Fyrst útg. 1993.]
- Hjalmar P. Petersen: *Alheimsins Einglar* = Einar Már Guðmundsson. 1996. *Alheimsins Einglar*. Skaldsøga. Týtt til føroyskt: Hjalmar P. Petersen. Keyptmannahavn.

SUMMARY

In this paper the author discusses various kinds of (possible) Danish influence on the Icelandic and Faroese languages. He argues that phenomena of this sort (the influence of one language upon another language) are of interest to linguists for various reasons. First, they can be studied from a theoretical point of view in an attempt to determine what kind of linguistic influence (or borrowing, if you like) is possible or likely. Second, they can be studied from a sociolinguistic (or even sociological) point of view in which case the focus will be on the role of social phenomena including the official language used in schools, in the church or by government officials. Third, a study of the frequency of loan-words vs. neologisms can be used to determine the effects of a language policy that emphasizes the creation of new words (from native "material") for new concepts and things.

The author argues that the influence of Danish on Icelandic and Faroese can mainly be seen in vocabulary. He further argues, on the basis of some comparative material, that Danish loan-words appear to be more common in Modern Faroese than they are in Modern Icelandic. However, there is some evidence that Danish loan-words are not as common in Icelandic now as they were in the 1920s (at least in Reykjavík). He maintains that there are obvious social reasons for this, such as the fact that Danish was used in schools, in the church and by government officials in the Faroe Islands until this century, whereas it was never really an official language in Iceland. He points out, however, that there are clear signs for the success of the official (and at least partly systematic) work on creating new words for new things and concepts, both in Iceland and in the Faroes.

Finally the author considers a potential example of Danish influence on Faroese syntax, namely the order of the finite verb and a sentential adverb in embedded clauses. Here the general order is adverb-verb in Danish and this order is also quite common in such clauses in written Faroese (extensive research on spoken Faroese is lacking). But the frequency of this order varies significantly from author to author, as well as in translated literature. This type of grammatical structure does not seem to be heavily influenced by

the original language (it occurs in translations from Icelandic as well as in translations from Danish, although this order, as a rule, is not used in Icelandic embedded clauses). The degree to which this structure is used varies from author to author; some use it most of the time, while others use it rarely or never. Given this, and the fact that this structure is the rule in Mainland Scandinavian and not just in Danish, it is not clear whether this syntactic phenomenon in written Faroese is due to Danish influence.

Føroyskt fyri íslenskum árinum

“Bert er bróðurleyst bak”. Hetta orðtak rann mær til hugs á ráðstevnu, eg fyri hálvumtriðja ári sat í Cottbus í Týsklandi fyri eystan. Tað var stovnurin fyri sorbiskt mál, eisini áður nevnt vendiskt, har í býnum, ið hevði stevnt saman fólki úr minnilutum og smátjóðum til at ráðleggja um, hvussu ið berast skuldi at at búgva hesi hart trongdu mál til at taka við teimum avbjóðingum, ið nýggj, tøknilikil tíð hevði í viðføri. Eitt høvuðsevni vóru líkindi og móguleikar til nýggjyrðagerðar. Nú er sorbiskt o.u. fimmti túsund manna “máloyggj” í hinum mikla týska “havi”. Nevndur varð móguleikin at fáa íblástur til nýgerðar frá grannamálunum kekskum og pólskum fyri eystan. Jú, tað var ikki óvanligt fyrr á døgum, men tað var nú av ymsum orsøkum, helst sálarfrøðiligum, vordið torførari at fara eystur um mark, og einasta leiðin var í royndum, umframt inn-anmáls gerð, at taka úr týskum, annaðhvørt tøkutýðingar ella atlagað tøkuerð meira ella minni bronglað. Gøtan til frændurnar fyri eystan mark var ikki longur gongd. Nakað soleiðis fataði eg støðuna. Semja var á ráðstevnuni um fyrimunin í at eiga sær góðar málgrannar. Teir einastu, ið ikki kundu rósa sær av tílíkum grannalag, vóru baskar. Teirra mál er einsamalt í heimi og harafturat klovið millum tvey tjóðríki. Ílt var tí ofta at finna eitt felagsorð um nýtt hugtak, tí sunnan fyri mark var nýggjyrði mangan merkt av sponskum hugsanarhátti og norðanfyri av fronskum. Tá kundi eg ikki annað enn í huga mínum fegnast um ta eydnu, ið okkum føroyingum hevði verið fyri eftir skilnað í øldir aftur at hava nýggjað upp aftur grannalagið við frændamálið fyri vestan, haðan vit nú í hátt á aðra øld hava fingið so mong orðini og hugskotini til nýmyndanar á heimligum botni. Mær liggur nær við at hugsa, at hetta man eiga lívið í føroyskum máli. Á líkan hátt sum sorbiskt var fráskorið skyldmálum sínum og varð vordið fyri alsamt sterkari árinum frá fjarskyldum samríkismáli, hevði føroyskt frá siðaskiftamundinum mist sambandið við íslenskt og í staðin, sum tíðin leið, verið nærum køvt av hinum einfaldari bygda danska máli við sínum mikla innsigi av orðum av útlenskari, serstakliga lágtýskari rót, við øllum sínum “anbeheitisli”, sum norðmenn – mest at kalla til fánýtis – hava roynt at stríðast ímóti. Okkum var til eydnu lagað ikki at njóta lík forløg og grannar okkara fyri sunnan, hetlendingar og orknoyingar, sum vórðu rændir norrønu tungu síni, av tí

at danakongur 1469 veðsetti lond teirra skotakongi fyrir heimanfylgju við dóttur síni og aldri fekk tær loystar aftur og ei heldur eftirmenn hansara. Frá barnsbeini minnst meg það innþrentað, at það ið hesum gronnum okkara varð fyrri, skuldi aldri verða okkara lutur. Ymist er, sum málfrøðingar meta um virði máls. Meg minnst, at norskur málfrøðingur – havi gloymt navnið – einaferð tók til, at hetlendingar mundu ikki hava meiri sálarligar vansar at stríðast við enn føroyingar, tó at teir høvdu skift um tungumál – það vóni eg heldur ikki, men at hugsandi hetlendingar stórliga sakna það, ið mist er, veit eg av sjálvsroyndum. Navn Jákups Jakobsens er enn har høgt í heiðri hildið. Tað var hann, sum fyrri rúmari øld síðan bjargaði leivdunum av málinum frá gloymsku við doktoraritgerð síni og hini miklu hetlendsku skyldorðabók við einum 10.000 norn-orðum. Enn á døgum liva mong teirra í hinum enska málføri hetlendinga, serstakliga tá ið það snýst um fornt vinnulag á sjógv og landi.

Lutherskari trúgv, ið við kongsboðum varð otað inn á føroyingar, fylgdi ikki sum aðrastaðni guðsorð á móðurmálinum, men danskt gjørdist trúmálið, har sum tað áður hevði verið hitt norrøna. Sama varð í Noregi, men íslendingar stóðu tí betur stinnari og vardu væl hin norrøna arv, tó at íslenskt eisini kendi sviðan av donskum. Tey fáu føroysku skjøl, ið varðveitt eru úr miðøld, sýna mál, ið væl svør seg í ætt við samtíðar norskt og íslenskt, tó kanska meir hitt fyrra við t.d. *h*-falli fyrri *l*, *n* og *r*, men í summum eru fornari drøg okkaramegin, sum t.d. *k* varðveitt fyrri *n*, og trý tvíljóð – tó ikki fyrri norðan, har ið samfall hevur verið millum *ei* og *oy* eins og millum *ei* og *ey* í íslenskum.

Hitt neyvva sambandið við forníslenskt speglast helst í hinum mikla munnborna kvæðaarvi okkara føroyinga. Evni í fjølmongum forníslenskum søgum og guda- og kappakvæðum sæst aftur í føroyskum kvæðum. Við orðunum “Eitt er frøði úr Íslandi komið, skrivað í bók so breiða” byrja nøkur kvæði okkara. Tann, ið vil skilja tey til fulnar, hevur gagn av at kunna seg við íslensku heimildirnar. Eg kann í hesum viðfangi vísa til smágrein mína í *Skírni* 1963 um Finnbogarímu føroysku í samanburði við Finnboga søgu íslensku. Undranarvert, so gjølla ið ber saman í mongum, eisini orðafari. Til stuttleika taki eg her fram ørindi í Seyðarímu, ið yrkt er eftir Bárðar søgu Snæfellsáss: “Tórður tók ta bjørtu brúður / undir kápuskeyt, / har fekk hann so sötan koss, / at blomstur hvarv á breyt.” Áðrenn eg lærði íslenskt, sá eg fyrri mær blómurnar fram við gøtuni, ið dimdust Tórði fyrri sjónum, so øraði það fyrri honum av kossinum. Men við at bera saman við íslenskt, sæst at “á breyt” er trúliga hitt sama sum “á braut”, t.e. burt. Sambandið við íslenskt hevur hildið niður móti siðaskiftaskeiðinum, sum eitt nú skilst av tí, at vit hava varðveitt brot úr Ljómunum, ið skulu vera frá teirri tíðini. Ikki hevur hitt íslenska skaldskaparmálið altíð verið

føroyingum so eyðskilt, og sumt hevur verið misfatað. Ørindið, har ið biðið verður, at hin hægsti “feikna kvøllum øllum frá mér víki”, var hildið vera hent at syngja til at stygga stórhvalir, ið vildu naskast upp á bátin!

Danskt gjørdist so kirkju- og rættarmál, og alt, ið skrivað var tætt niður at okkara døgum, var á tí máli, eisini brøv millum manna.

Jens Chr. Svabo, ið um 1770 fyrstur fór at skriva upp kvæðaskaldskap, savnaði eisini orð til føroyska-danska-latínska orðabók, sum nøkur handrit eru varðveitt av. Chr. Matras gav tey út samskipað í eina bók í 1966 og inngangsbind 1970. Eitt av handritunum við orðatilfari Svabos frá 1780-árunum hevur Nicolai Mohr skrivað. Hann hevði ferðast í Íslandi til at savna til “Islands Naturhistorie” og var alkønur í íslenskum. Hann setur við nøgd av íslenskum skyldum orðum. Fleiri teirra eru aldri uppskrivað hvørki fyrr ella seinni í Íslandi og eru tí einastu heimildir um avvarðandi orð. Svabo helt ikki, at føroyskum máli stóð til bjargingar, so illa var tað eftir hansara tykki misfarið av donskum. Skuldi tað eiga lívsins vón, var at leita til íslensk handrit til haðan at endurheimta tey týndu orð. Men tað mundi vera alt ov torført, og tí hitt einasta at gera at taka við donskum við tí reinleika, sum tað í seinni tíð hevði fingið. Her sæst árin frá samtíðar danskari málreinsanarstevnu. Um sama hvarv fór íslensk endurreisn at gera vart við seg av álvara. Í romantiska skeiðinum fekk hon dik á seg, og føroyskt fór so smátt at njóta ávøkstirnar. Jákup Nolsøe skrivaði um 1825 føroyska mállæru, ið enn er óprentað. Har tekur hann upp úr íslenskum nøkur orð, ið enda við *-frøði*, ein seinni orðlutur, ið enn er kvæmur til nýmyndanar. Í týðing Jóhan Hendriks Schrøters av Føroyingasøgu (1832) koma sjálvkravd mong íslensk orð og orðasambond uppí, t.d. *harður í horn at taka*, ið hevur kenst so heimligt, at eingin orsök hevur verið at týða tað øðrvísi.

Størsta stigið til at knýta aftur í tað, sum slitnaði um siðaskiftatíðina, var tá ið Hammershaimbs stavseting varð veruleiki í 1846. Fram til ta tíð var alt, ið skrivað var á føroyskum við ljóðrættari stavseting, ið Svabo var hin fyrsti til at evna til. Eftir áskoðan N.M. Petersen átti stavseting at vísa aftur til hitt upprunaliga og savnandi í málinum og ikki endurgeva hvørt málføri í smálutum. Hetta ávirkaði teir, ið stóðu fyri fornritafelagnum, og tá ið ein føroyskur tekstur skuldi verða prentaður í rit felagsins 1846, var Jón Sigurðsson fingin til at geva honum ein høviligan búnað, men hann vildi hava føroying til at góðkenna hann, og Vensil Hammershaimb varð fingin til tess. Hann var gudfrøðingur, men hevði eisini nomið norrøna málførði. Seinni fullmenti hann skriftmálið, og tað er tað, vit í stórum nýta enn á døgum. Av rættum er tað nevnt eftir honum.

Í formæli at ljósprentaðari útgávu av *Føringatíðindum*, hinum fyrsta blaði á føroyskum máli, ið kom út gjøgnum seinastu tíggjuárin í lidnu øld, skrivar Chr. Matras m.a.:

Av tí at longu í fyrsta nummari av *Føringatíðindum* er nevnt, at summi kalla føroyskt í skrift íslendskt, man vera beinast at skoyta nøkur orð uppí um hetta. Ræðslan fyri, at tað, vit skriva, er íslendskt, er ein gomul sjúka í Føroyum. Tá ið Pløyen amtmaður sá handrit sítt av “Færøiske Trylleformularer” – handrit eftir uppskrift hjá Óla Jespersen skúlameistara – prentað við rættskriving Hammershaimbs (*Annaler for nordisk Oldkyndighed*, 1846), ilskaðist hann um, at tað var latið í “íslendskan” búna. Nú var Pløyen dani, men eg ivist ikki í, at onkur føroyingur, sum las tíðarritið, helt sum hann. Ræðslan fyri tí “íslenska” sniðinum á skriftbúnanum man nú vera linkað yvirhøvur, men ræðslan fyri, at okkurt í orðavali líkist ov nógv íslenskum, er ikki meira dovnað enn so, at lítið skal til at fáa hana at kykna upp aftur, um onkur hevur hug at ørkymla hetta sárið. Tann, sum gjølla lesur *Føringatíðindi*, sær, at henda ræðslan meir enn gjørði vart við seg tá á døgum.

Tó at føroyskt mál hevur notið so ómetaliga nógv gott av íslenskum tøkuerðum og íslenskari fyrimynd í málrøkt og orðagerð, kennist ein ávísur mótburður enn hjá mongum. Hugsandi er, at tað er minnilutakensla hins minna mótvegis hinum størri, ið ger vart við seg fyri ein part, men hitt er heldur ikki óhugsandi, at summum hevur frá ávísari politiskari síðu verið ípotaður mótvilji móti íslendingum, ið vóru so “framførir” at siga seg úr danska ríkinum. Royndin er tann, at orð myndað á alføroyskari grund tíðum verður hildið vera íslendskt, tí nýggj orð koma ofta haðan. Tí skal tann, ið vil fáa nýtt orð at taka við lívi, ikki gera ov nógv av at mæla við tí sjálvur, men heldur at fáa einhvønn í lykilstøðu sannførdan um, at tað er gott orð, og síðan vóna, at hann fer at nýta tað, sum um tað var íkomið “av sær sjálvum”. Vilja fjølmiðlarnir nýta nýggjyrði, er tí lív lagað í somu løtu.

Hinum er tó at geva gætur, at føroysk málrøkt vil fyrst og fremst vera sjálvstøðug og óheft, eisini av íslenskum, men tað er tó eins sjálvandi, at at kalla altíð verður hugt at, hvussu íslendskt hevur greitt spurdómin. Mangan er hitt íslenska orðið so “føroyskt”, at tað verður tikið í stundini, men vanligu kann hitt íslenska orðið geva hugskot til føroyska nýgerð. Orð sum *útvarp*, *sjónvarp*, *fjølmiðil* kennast alføroysk, og eingin kann hugsast at vera ímóti teimum nú. Einaferð eftir 1970 varð eg biðin um at týða danska grein, har sum *økologi* var eitt høvuðsorðið. Orðliðirnir *bú-* og *hús-* vóru longu ovnýttir, men eg datt niður á orðið *væri* við líkari merking, og fyrsta hugmynd mín var *værisfrøði*, men so sá eg av tilvild íslenska grein, har ið hetta hugtak hevði fingið heitið *vistfræði*,

sum jú var hugsað á sama hátt, og *víst* var fullgott føroyskt orð. Frá teirri stund var *vístfrøði* føroyskt orð, og fyrra hugmynd mín varð slept fyri borð. Frá fyrstu tíð, ið farið varð at skriva á føroyskum um evni, ið rukku út um føroyskt gerandisumhvørvi, var siður at miða seg eftir, hvussu íslendskt orðaði avvarðandi fyrbrigdi, og tíðum varð tikið eftir, beint ella umvegis. Vert er at geva tí gætur, ið Chr. Matras skrivar í merkisverdari grein í *Varðanum* 1929 um hin føroyska málspurningin:

Annars hava Føroyingar nýggjyrðum viðvíkjandi lært óføra nógv av Íslendingum. Ofta ov nógv, við tað at vit tóku upp íslendsk orð, ið vóru óhóskandi. Tó at orð finnast í tí gamla bókheiminum, er tað óvist, tey hóska til Føroyskt nú. Her er tíverri ov ofta syndað av Føroyingum.

Dømini um tílíkar “syndir” eru ivaleyst mong. Eini tvey skal eg nevna her. Eitt er sagnorðið *tengja*, sum verður nýtt seint og tíðliga. Tað er orð, sum hevði tað verið rætt flutt yvir í føroyskt, átti at havt sniðið **teingja* í navnhátti, **tongdi* í tátíð, sbr. t.d. *leingja*, *longdi*. Orðið *tengja* er so statt ikki latið fara gjøgnum málfrøðiliga “sílu” á leiðini inn í føroyskt. Annað dømi eru orð við fyrra liði sum *mentunar-*, *byrjunar-* og *vítjunar-*. Sanna føroyska eftirskoytið í tílíkum kvennkynsorðum er *-an*, og tískil átti tað at itið t.d. *mentanargrunnur*, *byrjanar-bók*, *vítjanartíð*. Roynt verður at leggja lunnar undir tílík orðsnið, men striltið gongur, tí fyrimyndirnar eru longu gamlar og rótfestar.

Tað at føroyingar fyri rúmari øld síðan til skips og “til lands” komu í livandi samband við íslendingar, hevur sett sær ymiss málslig spor, sum enn eru at hoyra. Ikki lógið, at sumt er misfatað, tí ikki var lætt at seta orðini í rætt høpi, so sum málini ljóðliga vóru farin hvørt sína leið í mongum. Hildið verður, at orðasambondini *alt í lagi* og *góðan dagin* hava rót í íslenskum. Regluligt føroyskt mál er at siga *góðan dag* eins og *góðan morgun* og *gott kvøld*. Hitt “mjúka” trongaljóðið /g/ millum og eftir sjálvljóð hevur verið ilt hjá føroyingum at seta í rætt samband. Stundum verður tað lokljóð sum í t.d. “tað man fara at *laga* /la:ga/ seg”. Hoyrði herfyri í útvarpi samrøðu við unglinga, sum var á ferð í Fraklandi at hyggja at heimsmeistarafótbólti. Ivi var um eitthvørt, men “tað man fara at /la:ga/ seg hen ad vejen”, helt hann fyri. Her var runnið saman slangkent orðalag úr tveimum ættum! Einaferð hoyrði eg eysturoying siga um mann, at hann var /haivur/. Tað var lógið at hoyra, tí at /ai/ eigur ikki at ljóða har á leið. Hetta mundi vera úr íslenskum. Spurdi, um maðurin var kønur (*hæfur*). Nei, tvørtur ímóti: Hann var seinførur og lítið framfúsar. Hetta var tá íslenska orðið *hægur*, sum soleiðis var komið fyri. Torskilt er, hvussu *høfuðdagur* skuldi gerast

høkudagur í føroyskum munni. Miðalstórur fiskur eitur onkustaðni *stutingur*. Tað er íslendskt *stútungur* við óbroyttum sjálvljóði. Menn vóru lítið vanir við at lesa sítt egið mál. Tí komu íslendsk orð og nøvn tíðum undarlíga fyri, tá ið tey vórðu flutt yvir í føroyskt. Tá ið eg var smádrongur, vórðu tveir íslendskir bátar keyptir til bygdina. Teir varðveittu íslensku nøvn síni *Vørður* og *Skíði*, men tey ljóðaðu í munni sum /vördur/ og /ski:ði/. Sluppin *Verðandi*, ið varð keypt úr Íslandi, æt aldri annað enn *Verdandi* /ver'dandi/, suðurlendskt í ljóði! Regluligur føroyskur framburður átti at verið /ve:randi/. Sluppin *Sigurfari*, ið varð keypt til Føroya, gekk undir navninum /si:gurfeari/, eins og hvørkikynsorðið *far* bundið. Íslendsk staðanøvn vórðu ymist viðfarin. Óvist hví, æt høvuðsstaðurin altíð “Rekkavík”, og *Skrúður* “Skrúvan”, men gjøgnumskygdari nøvn vórðu lagað at føroyskum sum t.d. *Akuroyri*, *Akranes*. *Vestmannaeyjar* vórðu vanligar nevndar *Oyggjarnar*. Føroyingar settu eisini síni nøvn á íslenskar staðir, t.d. *Steinurin* fyri *Kolbeinsey*, *Mjølsekkurin* fyri *Geirfuglasker*.

Her skal eg steðga, tó at nógv annað kundi verið at trivið í. Tó skal eg at enda nevna, at íslendskt nú meira enn fyrr er føroyingum fremmant mál, tó at nakað verður lært í skúlum. Íslendskt útvarp hoyrist ikki longur væl í Føroyum. Gott hevði verið um samstarv fekt í lag millum útvörpini í báðum londum um sínámillum samstarv um sendingar.

SUMMARY

When efforts were made to create a Faroese written language, since only a spoken form survived after the Reformation, it was natural to turn to the sister tongue, Icelandic, for models and vocabulary which rarely existed in Faroese outside the boundaries of everyday semantic fields. Danish had replaced Faroese in all respectable areas of the community; but the fact that the people never started speaking Danish amongst themselves prevented the language from dying out. During the Middle Ages the interaction between Iceland and Faroe was extensive, as can be seen in old Faroese ballads, many of which are based upon subject matter taken from Icelandic Sagas. Legend has it that a huge Icelandic book existed in Faroe; and the possibility of parts of ballads being based on written sources is open to question. Several phrases from some ballads can scarcely be understood without references to Icelandic.

The emergence of a written Faroese language was fortunate enough to have been instigated by none other than the Icelandic president Jón Sigurðsson. He was involved in constructing an orthography, which he entrusted Vensil Hammershaimb to complete. Through this orthography the pathways into Old Norse and Icelandic were cleared quite

differently than would have been the case had Svabo's or Schrøter's, and later Dr. Jakobsen's, methods been employed.

Two types of influences can be seen when looking at the Icelandic influence on the Faroese language. The first is that of the "learned" method, which allows linguists to decide either how far a word, unaltered and unmodified, can be absorbed into Faroese or how an Icelandic word can give ideas and inspiration for the creation of a native word. Numerous Icelandic words have enriched the Faroese language in both ways. The second type of influence is through direct oral interaction, which often results in interesting misunderstandings. Some examples of this type of influence are mentioned in the paper.

The author has also given some attention to the explanation and evaluation of psychological barriers, which prevent a natural interaction between the two languages.

Sambúð dönsku og íslensku

Danska á sér langa sögu á Íslandi og er staða hennar og hlutverk órjúfanlega tengd sameiginlegri sögu Dana og Íslendinga. Þó afstaða Íslendinga til dönskuunnar, ekki síst áhrifa hennar á móðurmálið, hafi oft verið blandin, er óhætt að fullyrða að kunnátta og færni í dönsku hafi um aldir verið Íslendingum afar mikilvæg. Danska var lengi opinbert stjórnsýslumál hér á landi einkum gagnvart dönskum stjórnvöldum og hún var það mál sem Íslendingar notuðu öldum saman í samskiptum sínum við Dani, jafnt heima sem heiman. Þá var danska lykill Íslendinga að hvers konar erlendum straumum og stefnum um stjórnmál og önnur þjóðfélagsmál sem og að menningu Dana og annarra þjóða. Heimildir sýna að danskt lesmál var útbreytt á Íslandi og algengt var að Íslendingar læsu sér til gagns og gamans á því máli. Danskar bókmenntir og erlendar bókmenntir þýddar á dönsku voru vinsælt lesefni allt fram á þessa öld og hið sama átti við um dönsk dagblöð, tímarit og önnur rit um hagnýt efni t.d. matseld, hannyrðir og búskaparhætti. Á síðustu öld var mikill áhugi meðal almennings, einkum á verslunarstöðum, á því að læra að tala dönsku og fjöldi heimilda sýnir að margir lærðu málið upp á eigin spýtur m.a. með lestri danskra bóka og af samskiptum við Dani búsetta á Íslandi. Algengt var að Íslendingar sæktu menntun sína til Danmerkur bæði háskólanám og starfsnám af ýmsu tagi og réðst námsframvindan ekki síst af kunnátta þeirra og færni í dönsku. Dönskukunnátta gegndi einnig lykilhlutverki í íslenskum skólum langt fram á þessa öld. Með tilkomu nýrra skóla á nítjándu öld varð danska ein af aðalkennslugreinunum í flestum skólum, hvort heldur um var að ræða barnaskóla, starfsmennta- eða bóknaðsskóla. Snemma skapaðist ákveðin hefð í dönskukennslunni, en rætur hennar má öðru fremur rekja til sameiginlegrar sögu Dana og Íslendinga og viðhorfs fræðimanna til tungumála og tungumálanáms á þeim tíma sem danskan haslaði sér völl sem kennslugrein í íslenskum skólum. Í þessu greinarkorni verður fjallað um sambúð dönsku og íslensku á fyrri tíð og um mismunandi viðhorf Íslendinga til dönsku og dönskunáms. Rætt verður um togstreitu milli notagildis dönskunnar fyrir Íslendinga og stöðu hennar í skólakerfinu annars vegar og þjóðernissjónarmiða og áhrifa dönsku á íslensku hins vegar. Loks verður reifað,

hvernig kennsluhefð í dönsku hefur þróast í íslenskum skólum. En fyrst verður vikið að því hvað felist í hugtakinu **kennsluhefð**.

1. Kennsluhefð í erlendum málum

Wagner (1994) færir rök fyrir því, að sérhvert erlent tungumál eigi sér ákveðna kennsluhefð. Kennsluhefðin ber ákveðin sameiginleg einkenni óháð landamærum en jafnframt hefur kennsluhefð sérhvers máls ákveðin staðbundin sérkenni, sem m.a. má rekja til sögu tungumálsins í viðkomandi þjóðfélagi og við hvaða aðstæður og á hvaða tíma hið erlenda mál varð til sem kennslugrein. Kennsluhefðin mótask á löngum tíma og ræðst af fjölmörgum þáttum t.d. viðhorfum til tungumálsins, hlutverki þess og stöðu í þjóðfélaginu og hvað er líkt og ólíkt með hinu erlenda máli og móðurmáli nemenda. Þá hefur málvísindaleg þekking t.d. viðteknar kenningar um eðli og hlutverk tungumála og kenningar um máltöku og málánám áhrif á kennsluhefðina. Þegar danska var að hasla sér völl sem kennslugrein í íslenskum skólum var þýðingar- og málfræðiaðferðin allsráðandi við kennslu erlendra mála og fólst málánámið einkum í því að læra málfræði, í textalestri, ekki síst lestri bókmenntatexta og í þýðingum af og á hið erlenda mál. Með aukinni málvísindalegri þekkingu var einnig farið að gefa fleiri hliðum máls og málnotkunar gaum og það hafði áhrif á hugmyndir fræðimanna um málánám og -kennslu. Aukin tækni hefur einnig haft sitt að segja fyrir málrannsóknir og málakennslu. Til dæmis gerðu hljómbandstæki fræðimönnum kleift að rannsaka framburð á kerfisbundinn hátt og síðar auðvelduðu myndbandstæki gagnasöfnun við rannsóknir á tjáskiptum. Aukin þekking á eðli og hlutverki málsins og nýjar kenningar um máltöku og málánám hafa haft áhrif á kennsluhefð í flestum erlendum málum. Þá getur aukin tækni einnig haft áhrif á kennsluhefðina, þar sem inntak og aðferðir í kennslunni ráðast m.a. af því námsefni sem er á boðstólum. Hljómbandstæki gerðu það kleift að þjálfa talmál og framburð með öðrum hætti en áður tíðkaðist, þegar námsefnið takmarkaðist einungis við ritaða texta. Síðar gáfu kvikmyndir og myndbönd áður óþekkta möguleika við kennslu erlendra mála. Rannsóknir á málakennslu sýna þó, að ekki eru bein tengsl á milli aukinnar málvísindalegrar þekkingar, nýrrar tegundar námsefnis og breyttra kennsluhátta, þar sem tregða til nýbreytni virðist oft einkenna kennsluhefðina í flestum málum (Wagner 1991). Fagmenntun kennara er einn af þeim þáttum sem álitinn er skipta miklu máli fyrir þróun kennsluhefðarinnar.

Eins og áður var getið, hefur staða og hlutverk hins erlenda máls í þjóðfélaginu og ríkjandi viðhorf til málsins áhrif á kennsluhefðina. Til skýringar má benda á ólíkt hlutverk og stöðu dönsku og ensku fyrr og nú í íslensku þjóðfélagi. Í dönskukennslu skapaðist snemma rík hefð fyrir því að lesa á dönsku sem m.a.

má rekja til allvíðtækrar útbreiðslu dansks lesmáls á Íslandi einkum afþreyingar- og fræðsluefnis á þeim tímum, þar sem sambærilegt íslenskt efni var af skornum skammti. Þá gegndi lestrarfærni í dönsku miklu máli í flestu námi, þar sem stór hluti námsefnisins var á dönsku. Þessar aðstæður sköpuðu þörf og jákvætt viðhorf hjá almenningi til þess að læra að lesa á dönsku sem hefur haft áhrif á kennsluhefðina í greininni allt til þessa dags. Hins vegar hefur danskt talmál átt undir högg að sækja, einkum eftir að sjálfstæðisbaráttu Íslendinga fór að vaxa fiskur um hrygg. Með aukinni þjóðernisvitund var í auknum mæli litið á dönskuna sem ógnun við móðurmálið. Þetta átti einkum við um danskt talmál. Agnúast var út í talaða dönsku og oft var farið niðrandi orðum um danskan framburð, en menn virtust hins vegar á eitt sáttir um mikilvægi þess að geta lesið á dönsku.

Enskukennsla kom mun síðar til sögunnar í íslenskum skólum en dönsku-kennsla. Þeir sem gerðust talsmenn fyrir enskukennslu í byrjun þessarar aldar lögðu áherslu á mikilvægi ensks talmáls fyrir Íslendinga – og sennilega dytti engum í hug í dag að halda því fram að nóg sé að nemendur geti lesið á ensku eins og stundum hefur verið haldið fram um dönsku. Hér ber að hafa í huga að þegar þessi sjónarmið voru í deigluinni, voru samskipti við Dani allmikil. Áhersluna á mikilvægi talmáls í enskukennslu má m.a. rekja til kenninga um máltöku og til breyttra viðhorfa til málanáms, en um aldamótin 1900 var **beina aðferðin** ofarlega á baugi hjá málvísindamönnum sbr. t.d. höfuðritið *Sprogundervisingen* eftir danska málvísindamanninn Otto Jespersen (1901). Aðferðin tók mið af því hvernig börn læra móðurmálið og í kennslunni skyldi kappkostað að skapa svipuð skilyrði fyrir máltöku hins erlenda máls. Jónas Jónsson frá Hríflu var einn forvígismannanna um að hefja enskukennslu í skólum og skrif hans sýna svo ekki verður um villst að honum hafa verið kunnar kenningar málvísindamanna um beinu aðferðina eins og eftirfarandi tilvitnun sýnir (Jónas Jónsson 1913a:165):

Allir vita að meðalskynsamir menn læra ensku sér til sæmilegs gagns á missiri, er þeir dvelja eingöngu meðal enskumælandi manna, þótt gáfumenn komist ekki jafnlangt á 3–4 árum í skólum okkar. Ástæðan er vitanlega sú, að málið kemur svo að segja fyrirhafnarlaust yfir þann sem heyrir það alt af, og er umkringdur af því í nokkra mánuði. Athugulir kennarar, sem veitt hafa þessari staðreynd eftirtekt byggja á því mikilvægar umbætur í námi lifandi mála. Þeir gera skólaveruna, að því sem hægt er, líka dvöl í öðru landi, þeir tala hið útlenda mál í tímunum, og kenna á því einhverjar fræðigreinar, hafa kenslubækur á því. Í stuttu máli: láta það umlykja og koma inn í meðvitund nemandans að mestu fyrirhafnarlaust eins og móðurmálið. Hið sama

ættum við og yrðum að gera, ef hugsað væri til að gera ensku að sambandsmáli þjóðarinnar við umheiminn.

Wagner (1994) bendir á, að oft sé mikill munur á kennsluþefð þeirra mála, sem hafa verið kennd lengi og þeirra sem eiga sér skemmri sögu í skólakerfinu. Í því sambandi bendir hann á, að þó beygingakerfi spænsku sé fráleitt einfaldara en beygingakerfi þýsku, sé kennsluþefðin í spænsku í dönskum skólum frábrugðin þeirri þýsku, að því leyti að almennt sé ekki talin ástæða til þess að leggja jafn mikla áherslu á málfræðina í spænskukennslu eins og algengt sé í þýskukennslu. Þetta skýrir hann með því að kennsluþefð í þýsku sé mun eldri, þ.e. að hún hafi mótagast á þeim tímum, þegar málfræði- og þýðingaraðferðin var allsráðandi við kennslu erlendra mála, en megineinkenni hennar er eins og áður hefur komið fram rík áhersla á málfræði, textalestur og þýðingar. Allt öðru máli gegni um áherslur í spænskukennslu sem er tiltölulega ung kennslugrein í Danmörku. Wagner færir rök fyrir því, að sé ætlunin að átta sig á kennsluþefð tiltekins máls verði maður að glöggva sig á sögu málsins í skólakerfinu og í þjóðfélaginu yfirleitt.

2. Danska á árunum áður

Á átjándu öld voru dönsk áhrif geysimikil á Íslandi og sú var tíðin að til voru þeir menn sem héldu því fram að íslensk tunga væri beinlínis til óþurftar fyrir Íslendinga og að heilladrýgra væri að taka dönsku upp sem þjóðtöngu í stað íslenskunnar. Í því sambandi má nefna víðfræga tillögu Bjarna Jónssonar rektors í Skálholtsskóla í bréfi hans til Landsstjórnarinnar (Bjarni Jónsson 1771):

Jeg anseer det ikke allene nyttigt men og desuden meget skadeligt, at man skal beholde det islandske Sprog. Saalænge Islænderne havde Fælles-Sprog med andre nordiske Nationer, var de alle vegne i stor Ære og Anseelse; men nu omstunder siden deres Sprog er bleven uforstaaeligt for andre, ere de meget ringe agtede. Det forhindrer dem i deres Omgængelse med andre Nationer, i deres Handel og Vandel, hvorforre skulde man da være saa fastholdende derved? Lader os da følge Norges og Færøernes Exempel. Lader os antage det danske Sprog, efter som vi staae under en dansk Regiering, og i Communication med danske Folk.

Bent hefur verið á að tillaga Bjarna Jónssonar sé rituð í anda upplýsingastefnunnar og hugmyndanna um upplýst einveldi. Í því sambandi ber að hafa í huga að stefna hins menntaða einveldis var í eðli sínu alþjóðleg fremur en þjóðleg, þar sem eining ríkisins og hagsmunir ríkisheildarinnar sátu í fyrirrúmi. Frá sjónarhorni ríkisheildarinnar veikti það ríkjasambandið, ef innan þess voru tal-

aðar ólíkar þjóðtungur og ef lög eða siðir voru mismunandi (Sigurður Líndal 1969:8). Annað dæmi um dönsk áhrif er útgáfa fyrsta íslenska mánaðarritsins, sem hét *Månedes Tidender* og var skrifað á dönsku. Ritið var gefið út af Magnúsi Ketilssyni sýslumanni á árunum 1773–76 (Finnur Jónsson 1917:175). Markmiðið með útgáfu ritsins var tvíþætt (Jón Helgason 1961:90): „... að miðla landsmönnum fróðleik, er að haldi má koma, og kynna íslenska landshagi í Danmörku.“

Með aukinni þjóðernisvitund Íslendinga breyttist smám saman viðhorfið til tungunnar. Á 18. öld gerðust margir danskir fræðimenn talsmenn hreintungustefnu og þeir brugðust harkalega gegn vaxandi áhrifum erlendra mála, einkum þýsku, á danska tungu (Winge 1991). Líklegt er að þessi skrif hafi haft áhrif á Íslendinga, ekki síst Íslendinga búsetta í Kaupmannahöfn. Dæmi um einn slíkan er Eggert Ólafsson, en í Ferðabók Eggerts og Bjarna Pálssonar er lýst málfari fólks um land allt og það dæmt með tilliti til þess, hve hreint það er. Samkvæmt lýsingum þeirra var málið hreinast norðanlands í Mývatnssveit og yfirleitt hreinast á Austurlandi sakir einangrunar, en mest blandað tökuorðum sunnanlands (Árni Böðvarsson 1964:194). Frá sjónarhorni hreintungumanna voru dönsk áhrif í íslensku óæskileg.

Árið 1779 stofnuðu 12 íslenskir stúdentar í Kaupmannahöfn *Hið íslenska Lærdómslistafjelag* en hlutverk þess var að standa vörð um íslenskuna og hreinsa úr henni útlend orð og slettur. Starfsemi Lærdómslistafjellsins olli strauhmörfum í meðferð Íslendinga á móðurmálinu, en félagið gaf út rit í 15 bindum á árunum 1781–96 (Árni Böðvarsson 1964:196). Það er athyglisvert að Íslendingar í Höfn skyldu verða fyrstir til þess að vekja landa sína til vitundar um mikilvægi þess að vernda íslenskuna gegn dönskum áhrifum. Ekki er útilokað að barátta Íslendinganna tengist fyrirnefndri baráttu danskra málhreinsumanna.

Heimildir sýna að áhrif dönskunnar voru geysimikil á Íslandi á átjándu og níttjándu öld, ekki síst á verslunarstöðum og að íslenskan hafi átt mjög í vök að verjast. Má í því sambandi benda á lýsingu Rasmus Kristian Rasks á stöðu íslenskunnar, sem hann skrifaði í bréfi sínu til Bjarna Þorsteinssonar hinn 30. ágúst 1813 (eftir Sigurði Líndal 1969:12):

Annars þér einlægliga að segja held eg að íslenskan bráðum mun útaf deyja, reikna eg að valla mun nokkur skilia hana í Reykjavík að 100 árum lidnum, enn valla nokkur í landinu að öðrum 200 þaruppfra, ef alt fer eins og hingad til og ecki verda rammur skordur vidreistar, jafnvel hía bestu mönnum er annadhvört orð á dönsku, hía almúganum mun hún haldast vid leingst.

Það er erfitt að ímynda sér, að margir Íslendingar hafi verið jafn jafn hallir undir Dani og danska tungu eins og Bjarni Jónsson. Afstöðu Bjarna og annarra, sem deilt hafa skoðunum hans verður að meta í ljósi þess að í lok átjándu aldar var þjóðernishugmynda enn lítt tekið að gæta, og heimildir herma að á seinni hluta átjándu aldar hafi danskir og íslenskir fræðimenn starfað saman hlið við hlið í Kaupmannahöfn án þess að þar gætti sérdanskra eða -íslenskra sjónarmiða (Finnur Jónsson 1917:169). Eins og fyrr segir, var danskan stjórnsýslumál embættismanna á Íslandi gagnvart dönskum stjórnvöldum og margt bendir til þess, að langt fram á nítjándu öld, hafi það frekar verið regla en undantekning, að háttsettir veraldlegir embættismenn – þó alíslenskir væru – skrifuðust á á dönsku, sbr. eftirfarandi skrif Jóns Guðmundssonar (1849:78–79):

Vér vitum ekki betur, en að embættismenn veraldlegu stéttarinnar, að fráteknunum hreppstjórum, riti ennþá hver öðrum öll bréf á dönsku, að minnsta kosti munu mjög sjaldsén bréf á íslenzku frá sýslumanni til sýslumanns, að vér nú ekki nefnum frá þeim til amtmanna eða landfógeta, eða frá þessum embættismönnum sín í milli. Amtmennirnir hafa og optast, en stiptamtmaður allajafna, skrifað hreppstjórum og bændum á dönsku, ekki að tala um, að úrskurðir þeirra um hórsektir, ómaga framfærslu o.fl. og skikkunarbréfin til hreppstjóra, sættanefndarmanna og ljósmæðra, hafa jafnan verið rituð á danska tungu til þessa, og sama má segja um áteiknanir amtmannanna á sakamáladóma, sem skotið hefir verið til landsyfirréttarins og birta hefir orðið hinum seku sem aðra stefnu, á útlendu máli, sem þeir hafa sjálfsgagt ekkert orð skilið í og stefnuvottarnir hafa opt og tíðum ekki getað lesið. Ekki má rita bréfburðarskrárnar á öðru máli en dönsku, þó ekki sé annað en fáein orð á hverjum póststöðvum, um komu póstsins og afgreiðslu töskunnar, en kveðjum bréfanna og svo bæjanöfnunum, ef þeirra er getið, er svo umsnúið og hvorttveggja svo afbakað, að stundum verður varla úr því ráðið til hverra þau eru.

Innsigli sýslumanna voru á dönsku og að sögn Jóns höfðu hreppstjórar tekið upp dönskuskotið bréfasnið sýslumannanna (Jón Guðmundsson 1849:80–81):

Þeir „meðdeila“ hver öðrum og svo hreppsþúunum „þénustusamlega til velþóknanlegrar eptirrétingar og erklæringar, það sem hans Velbyrðugheit herra sýslumaðurinn í þóknanlegu bréfi af gærs Dato þóknaðist að betala þeim og bjóða ífylgi af náðugri (danskri) Resolution og Befaling þess mjög háa amts af 12ta síðastliðnum

Bæjarstjórnin í Reykjavík ritaði allar gjörðir sínar, ályktanir og bréf á dönsku, þó hún væri nær eingöngu skipuð íslenskum mönnum. Embættismenn kirkjunnar skrifuðust þó ekki á dönsku. Biskup ritaði prestum og próföstum á íslensku en dæmi voru um að ýmsar skýrslur, bænabréf um prestaköll og önnur bréf sem ætluð voru bæði stiftamtmanni og biskupi, væru skrifuð á dönsku (Jón Guðmundsson 1849:81–83). Áhrif dönskunnar voru einnig mikil innan verslunarinnar en verslunarstéttin var að mestu leyti dönsk og var allt skráð á dönsku í verslunarbækurnar og hélt það svo fram undir aldamótin 1900. Þá voru allar embættisbækur og nálega allar réttargerðir færðar og samdar á dönsku, þótt bæði embættismennirnir og aðilarnir væru íslenskir (Klemens Jónsson 1944:259).

Á fyrri hluta 19. aldar varð margt til þess að vekja Íslendinga til vitundar um þá hættu sem steðjaði að íslenskunni vegna sívaxandi áhrifa frá dönsku og að snúa þyrfti vörn í sókn til að vernda móðurmálið. Í því sambandi má nefna baráttu Rasmus Kristian Rasks, stofnun Hins íslenzka Bókmenntafjelags og útgáfu tímaritsins *Skírnis* og útgáfu tímaritanna *Ármanns á Alþingi*, *Nýrra Félagssrita* og *Fjölnis*. Einnig er sérstök ástæða til þess að nefna áhrif rómantísku stefnunnar og bókmennta sem ritaðar voru í anda hennar, en algengt var að danskir höfundar sæktu yrkisefni sín í sögu Norðurlanda og fornþéttir Íslendinga. Oft var litið á hinn forna norræna menningararf sem æskilega fyrirmynd fyrir samtímann. Sem dæmi má nefna dönsku skáldin Adam Oehlenschläger, N.F.S. Grundtvig og C. Hauch (Finnur Jónsson 1917:189–190). Grundtvig var sagður á unga aldri hafa verið „forgabt í islandsk“ og að hann hafi litið á dönsku sem „en vanartet datter“ (Lundgreen-Nielsen 1992:65). Ef marka má af ræðu Konráðs Gíslasonar sem hann flutti á fundi nokkurra Íslendinga í Kaupmannahöfn árið 1837 og birtist í *Fjölni* árið 1839 má ætla, að nokkuð hafi áunnist hvað íslenskuna áhrærir (Konráð Gíslason 1839:19):

Það eru nú liðnir segs tugir vetra síðan Magnus síslumaður Kjetilsson varð að eíða orðum og tíma til að svara þeim, sem vildu láta Íslendinga leggja niður íslenskuna, og taka upp dönsku í stað hennar. Og Magnús Kjetilsson var þá ekkji sjálfur sterkari á svellinu, enn að hann gaf út *Islandske Månedstidender* á dönsku, og svaraði þeim á dönsku – þjóðblendíngunum; að jeg ekkji fái mjer til orða, hvað svarið er einhvern-eíginn afllaust og álappalegt – hjá því sem von var á af því líkum manni. Í þenna mannsaldur, sem er á milli okkar og hans – elleger að minnsta kosti: okkar og Mánaðatíðindanna – hefir íslenzkunni (eíns og kunnugt er) heldur miðað á fram enn aptur á bak. Hún hefur náð nokkurum þroska, hrist af sjer dálftið af útlenzkuslettunum, og öðlast það vald ifir hugskoti þjóðarinnar, að – so jeg viti – láta nú aungvir sjer um munn fara, að þeir vilji hreinlega skjipta henni við útlendar túngur.

Þeir eru nú dauðir, sem að so töluðu, og eíngjinn hefur feíngið í arf alla heimsku þeirra, eíns og hún var; hún hefir líkast til farið í moldina með þeim.

Þrátt fyrir að staða íslenskunnar hafi styrkst var dönsk tunga og menning enn mjög áberandi í Reykjavík og á öðrum verslunarstöðum, sem bersýnilega kemur í ljós í lýsingu Forbes sjóforingja, sem heimsótti Reykjavík árið 1859 (Hallgrímur Hallgrímsson 1936:251):

„Samkvæmislífið er algerlega danskt, stæling af Kaupmannahöfn, eða hvaða borg sem vera skyldi á Norðurlöndum. Nokkrir Íslendingar tóku þátt í því, en það voru menn, er mægt höfðu dönskum fjölskyldum. Danska er almennt töluð“

Danskir menn voru tíðir gestir á Íslandi og gat erindið t.d. verið að kenna landanum handverk eða danslist sbr. eftirfarandi auglýsingar úr fréttabréfinu *Ísafold* (Guðjón Friðriksson 1991a:189):

Dansecursus for Voxne

Saafremt fornöden Tilslutning findes, agter
Undertegnede i kommende Vinter at give
Undervisning i Selskabsdans. Foruden
Runddanse öves følgende Tourdanse:

Française

Lancers

Le prince imperial

Fandago

Russisk Cavalleri

om ønskes: Menuet m. fl.

Honorar for 1 Herre med Dame er 20

Kroner, der betales med Halvdelen strax,

Resten efter

1 Maanedes Forløb.

Undervisning: 2 Gange om Ugen 2 Timer
ad Gangen i 21/2 à 3 Maaneder.

Chr. E. Didrichsen

Gymnastik- og Danselærer.

Danseundervisning for Børn

Saafremt fornöden Tilslutning finder Sted,
agter Undertegnede i kommende Vinter at
give Undervisning i Selskabsdans, An-
standsövelse, Gang og Holdning. Under-
visningen varer cirka 21/2 à 3 Maaneder, 3
Gange ugentlig 11/2 á 2 Timer ad Gangen.

Honorar for hver Elev 12 Kr., for flere
Söskende 10 Kr. for hver. Det halve
Honorar erlægges strax, Resten efter 6
Ugers Forløb. Alle brugelige Tourdanse
indöves.

Chr. E. Didrichsen

Gymnastik- og Danselærer

* * *

Þeir sem vilja sæta þessum boðum, eru
beðnir að snúa sjer til undirskrifaðs áður en
póstskip fer hjeðan næst.

Reykjavík 15. sept. 1884.

A. Jespersen

(hotel Alexandra).

Það er athyglisvert, að auglýsingin er skrifuð bæði á dönsku og íslensku.

Eftir miðja nítjándu öld eru nokkur dæmi þess að leikrit væru flutt á dönsku í Reykjavík. Dæmi um slíkt var leikritið Eventyr paa Fodreisen eftir Hostrup, en það var á fjölonum í janúar 1860 (Klemens Jónsson 1929:79–81).

Rétt er að undirstrika að á þessum árum virðist gagnrýni málhreinsunarmanna alls ekki hafa beinst gegn dönskunni sem slíkri heldur gegn dönskum áhrifum á íslensku. Benda má á að á sama tíma og dönskuslettur og dönskuskotið mál var harðlega gagnrýnt, var danskt námsefni kennt í skólum og danska var að hasla sér völl sem kennslugrein. Þegar menntun var annars vegar valt allt á að hafa vald á dönsku. Hafnarháskóli var öldum saman háskóli Íslendinga og þar stunduðu margir nám. Árið 1579 gekkst Friðrik annar fyrir því, að íslenskir stúdentar nytu ákveðinna forréttinda við Hafnarháskóla og stóð svo allt fram á þessa öld (Finnur Jónsson 1917: 162). Árið 1778 voru 24 íslenskir stúdentar innritaðir í Hafnarháskóla (Jón Helgason 1961:120) og á tímabilinu 1800–1918 voru 639 íslenskir stúdentar þar við nám (Björn Th. Björnsson 1961:58). Íslendingar sóttu þó ekki einungis háskólanám til Danmerkur. Á árunum 1784–1788, er talið að u.p.b. 20 til 30 Íslendingar, einkum konur, hafi farið utan til þess að læra að spinna og vefa (Lýður Björnsson 1987:297). Þá má nefna að 30 iðnaðarmenn sóttu stofnfund Félags íslenzkra iðnaðarmanna, sem haldinn var í Kaupmannahöfn árið 1897 (Ágúst Jósefsson 1959:146–148) og nokkur fjöldi stúlkna fór um svipað leyti utan til þess að læra handverk, t.d. saumaskap, og annað hagnýtt nám tegnt heimilis- og bústörfum (Aðalheiður Ormsdóttir 1993:102–103). Loks má geta þess, að allmargir Íslendingar stundaði nám í dönskum lýðháskólum í kringum síðustu aldamót. T.d. stunduðu 16 Íslendingar nám við Askov lýðháskólann skólaárið 1906–1907 (Jónas Kristjánsson 1965:27).

3. Danska í íslenskum skólum

Með tilkomu nýrra skóla og skólagerða hér á landi á síðustu öld varð danska ein af aðalkennslugreinunum í flestum barnaskólum, bóknáms- og starfsmenntaskólum. Sem dæmi má nefna að danska var kennd í flestum barnaskólum, í gagnfræðaskólunum, í Bessastaðaskóla og síðar í Lærða skólanum, í Kvennaskólanum og í Stýrimannaskólanum. Auk þess skipti kunnáttu í dönsku, einkum lestrarfærni, miklu máli við nám í öðrum greinum en dönsku, þar sem margar námsbækur voru danskar. Danskan gegndi því lykilhlutverki í flestu námi hér á landi. Það átti þó ekki bara við um hefðbundið skólanám, því ekki var óalgengt að danskir menn kæmu til Íslands til þess að kenna handverk.

3.1 Danska sem erlent mál

Þegar Lærði skólinn fluttist frá Bessastöðum til Reykjavíkur árið 1846 var gefin út reglugerð fyrir hinn nýja skóla, sem kvað m.a. á um kennslu í dönsku og íslensku. Með hinni nýju reglugerð virðist hafa orðið rótæk breyting á stöðu dönskunnar gagnvart íslenskunni frá því sem var í Bessastaðaskóla, en íslenskukennslunni þar var lýst á eftirfarandi hátt (Jón Guðmundsson 1949:78):

Þar var öll kennsla í íslensku fólgin í því, að neðribekkingar væru látnir snara einu sinni í viku á íslenzku einhverri danskri klausu, svo sem öðrumegin á „oktavista“.

Í umfjöllun um hina nýju reglugerð fyrir Lærða skólann er undirstrikað, að danska skuli hafa sömu stöðu í skólanum og þýska í dönskum skólum, þ.e. sem **erlent mál**. Jafnframt er tekið fram, að íslenskan skuli hafa sambærilega stöðu og danska í dönskum skólum, þ.e. sem **móðurmál**. Um þessa breytingu er fjallað í *Aarbog for Kjøbenhavns Universitet* frá árinu 1846, en þar segir (Selmer: Aarbog for Kjøbenhavns Universitet 1846:189):

a. at i Islandsk gjøres samme Fordringer som her i Dansk, altsaa at Disciplene skulle bringes til at kunne præstere skriftlig Behandling af et frit valgt Æmne og bibringes Kundskab om den islandske Literatur; b. at Dansk træder i samme Forhold til Undervisningen, som her det tyske Sprog, og altsaa indøves ved Oversættelse fra Dansk paa Islandsk og dansk Stil eller skriftlig Oversættelse fra Islandsk paa Dansk; ...

Þessi breyting er sérstaklega athyglisverð í ljósi langvarandi baráttu Grænlandinga og Færeyinga fyrir stöðu móðurmálsins gagnvart dönskunni í skólakerfinu, en sú barátta stóð sem kunnugt er framundir lok þessarar aldar. Þegar Lærði skólinn fluttist til Reykjavíkur var málfræði- og þýðingaraðferðin allsráðandi við kennslu erlendra mála og ber hin nýja reglugerð merki þess. Megináhersla var lögð á þýðingar og málfræði og lestur fagurbókmennta. Markmiðið með dönskunáminu var að gera nemendur í stakk búna til þess að takast á við nám við Hafnarháskóla. Vegna tengsla við danskt skólakerfi og vegna þeirrar staðreyndar að stór hluti námsefnis var á dönsku setti áhersla á lestur frá upphafi svip sinn á kennsluhefðina í greininni. Með aukinni þjóðernisvitund fór í vaxandi mæli að gæta andúðar á dönsku talmáli. Ekki er ólíklegt að neikvæð viðhorf í garð talmálsins hafi haft áhrif á kennsluhefðina og að þjálfun talmáls hafi því verið sinnt minna en ella. Þá ber og að hafa í huga að að lítil sem engin áhersla var lögð á talmálþjálfun í málfræði- og þýðingaraðferðinni sem allsráðandi var við kennslu erlendra mála á þessum tíma og raunar langt fram á þessa öld. Þar sem

dönsk áhrif voru enn mikil á verslunarstöðunum, ekki síst í Reykjavík, gátu þeir sem það vildu lært að tala dönsku í beinum samskiptum sínum við Dani. Þó lítið færi fyrir talmálspjálfun í dönskukennslunni lærðu margir að tala dönsku í samskiptum sínum við Dani á Íslandi eða í Danmörku.

Danska var kennd í flestum barnaskólum á síðustu öld, en hver skóli starfaði skv. eigin reglum. Fyrsti barnaskólinn, sem starfræktur var í Reykjavík var stofnaður árið 1830 að frumkvæði danskra kaupmanna og íslenskra embættismanna (Jón Hilmar Jónsson & Þórunn Úlfarsdóttir 1991:xii). Skólinn, sem var einkaskóli, var starfræktur til ársins 1847 er honum var lokað vegna fjárskorts (Loftur Guttormsson 1983:204). Samkvæmt samtíma heimildum fór kennslan að miklu leyti fram á dönsku, þó börnin hafi verið íslensk (Jón Guðmundsson 1849:82). Reglur fyrir Barnaskóla Reykjavíkur frá árinu 1866 bera órækt vitni þess, að þar var um íslenskan skóla er að ræða og að danska var kennd sem erlent mál.

Veturinn 1887–1888 voru 30 barnaskólar í landinu. Samkvæmt skýrslu frá skólaárinu 1887–1888 um starfsemi 20 þessara skóla var danska kennslugein í 16 þeirra (Jón Þórarinnsson 1888:95–97). Fyrirmyndir í skólastarfi voru oftast sóttar til Danmerkur og hafa þessi nánú tengsl við danskt skólakerfi vafalítið haft áhrif á, hvað kennt var og hvaða námsefni varð fyrir valinu. Til marks um þessi tengsl má nefna, að árið 1890 tóku 6 íslenskir kennarar þátt í norrænni kennararáðstefnu í Kaupmannahöfn ásamt u.þ.b. 5500 öðrum norrænum kennurum. Á dagskrá ráðstefnunnar voru m.a. nýjar aðferðir við kennslu erlendra mála og móðurmálskennslu (Jóhannes Sigfússon 1891:22–24).

Í kjölfar þess að ný fræðslulög voru sett árið 1907, en þau kváðu á um fræðsluskyldu fyrir börn á aldrinum 10–14 ára, áttu sér stað gagngerar viðhorfsbreytingar gagnvart dönskukennslu í barnaskólum. Þó ekki væri kveðið á um dönskukennslu í fræðslulögunum var danska engu að síður kennd í mörgum barnaskólum. Þetta var þyrnir í augum margra, þar sem því var haldið fram að danskan og dönskukennslan ógnuðu kunnáttu barnanna í móðurmálinu. Í stað dönskukennslu skyldi móðurmálskennslan efld. Einn ötulasti talsmaður þessara sjónarmiða var Jónas Jónsson frá Hriflu, en í bréfi sem hann ritaði frá lýháskólanum í Askov árið 1907 koma sjónarmið hans glögg fram (Guðjón Friðriksson 1991:30):

„Ég er oft að hugsa um tvö orð: dönsku og íslensku, og ég vildi gjarnan segja þér um niðurstöðu mína ef ske kynni að það yrði þér til einhvers gagns. Íslenskan er að spillast, um það er ekki vafi. Á því eiga kennararnir mikla sök. Þeir ala upp á brjóstum sér þann úlf sem þeir eiga að eyða og hata. Það hefi ég líka gert og án

sjálfsásökunar. Kennararnir nota útlendar kennslubækur og þeir kenna dönskuna með meiri alúð og umhyggju en móðurmálið. Vafasamt er hvort nokkur þjóð í veröldinni lætur æskumenn sína nema á útlendu máli nema hún sé neydd til þess með valdboði ... Kennslubækur þurfum við að fá á íslensku hve mikið sem það kostar. Og hlægileg er sú tilgerð og fáfræði sem kemur því til leiðar að menn sem vita að þeir ekki stunda nám nema nokkrar vikur, en byrja samt á að læra illa dönsku, en eru ekki sendibréfsfærir á íslensku. Vitaskuld er þetta mest sök kennara og „sigldra“ manna sem hnoða saman afbökuðum útlendum orðum í langar og flóknar setningar og spilla svo málinu.“

Á öðrum áratugi þessarar aldar gætti mjög neikvæðra sjónarmiða gagnvart dönsku og dönskukennslu í *Skólablaðinu* (sbr. *Skólablaðið* frá árunum 1908, 1909 og 1913; sjá nánar hjá Auði Hauksdóttur 1998), og hvatt var til þess, að dregið yrði úr dönskukennslu barna einkum til sveita. Í greinunum kvað við mjög neikvæðan tón gagnvart dönsku talmáli, en mikilvægi þess að geta lesið á dönsku var hins vegar tífundað. Athyglisvert er, að strax á þessum árum var farið að leggja til að tekin yrði upp kennsla í ensku í stað dönsku (Jónas Jónsson 1913:145–148 og 1913a:164–167).

Með auknu sjálfstæði Íslendinga fækkaði þeim Dönum sem búsettir voru á Íslandi og áhrif danskrar tungu fóru þverrandi, sbr. eftirfarandi lýsingu frá árinu 1917 (Meyer Benedictsén 1917:73):

Medens Byerne forhen, ikke mindst de største som Akureyri og Reykjavík, helt overvældedes af Livet udefra, fordanskedes saa stærkt, at islandske Huse, af dem der var betydende, ofte brugte dansk Hjemmesprog, at danske, der blev paa Island, i Aarrækker kunde leve uden at kende synderligt til islandsk Sprog, saa er nu en By som Reykjavik blevet en Hovedkilde for islandsk Liv og Tanke. Jon Sigurdsson, Islands politiske Genoprejser fik Ret, da han i 1843 mod den romantiske Folkestemninge, der vilde have det nye Althing ved Thingvallasøen, hvor Oldtidens havde været, satte igennem, at det blev samlet i Reykjavik.

Gør byen islandsk! sagde han til sine Modstandere. Det er den bleven!

Gagnrýnin á dönskukennslu á barnafræðslustigi virðist hafa haft tilætluð áhrif, því heimildir sýna, að upp úr 1910 dró mjög verulega úr dönskukennslu á þessu skólastigi (*Hagskýrslur Íslands* 16, 1918:22–23).

Með fræðslulögunum 1936 hófst fræðsluskylda við 7 ára aldur og henni lauk við 14 ára aldur. Danska var ekki tilgreind sem skyldunámsgrein, en samkvæmt lögunum var heimilt að kenna þeim börnum erlent mál, sem höfðu gott vald á móðurmálinu. Ekki leikur vafi á því að hér var fyrst og fremst átt við dönsku.

Með fræðslulögunum frá 1946 var fræðsluskyldan lengd til 15 ára aldurs og skólastigin urðu tvö, þ.e. barna- og unglingaskólastig. Heimilt var að kenna börnum, sem höfðu gott vald á móðurmálinu, erlent mál í 6. bekk, þ.e. á barnastigi. Á unglingastiginu var danska eða annað Norðurlandamál skyldunámsgrein í bóklegu námi, en ekki í hinu svokallaða verknámi. Í reynd var þó danska kennd bæði í verknámi og bóknámi, en mismikið (Ásthildur Erlingsdóttir 1978:39). Danska var að sjálfsögðu skyldunámsgrein í menntaskólum og í flestu starfsnámi. Í seinni heimsstyrjöldinni var Ísland hernumið af Bretum. Hernáminu fylgdi herseta breskra og síðar bandarískra hermanna. Stríðsárin og þróun eftirstríðsáranna höfðu í för með sér áður óþekkt áhrif enskrar tungu á Íslandi. Áhugi á dönsku og dönskum siðum vék að nokkru fyrir breskum og bandarískum áhrifum.

Hér að framan hefur verið fjallað stuttlega um sambúð dönsku og íslensku fram á miðja þessa öld í því skyni að varpa ljósi á þá hefð sem skapast hefur í dönskukennslunni. Ljóst er að mikil þáttaskil urðu, hvað stöðu dönskunnar varðar, með hernámi Íslands í seinni heimsstyrjöldinni og síðar Lýðveldisstofnuninni árið 1944. Í stuttri grein sem þessari er ekki unnt að rekja áhugaverða þróun dönskukennslunnar eftir stríð. Að lokum verður því aðeins í örfáum orðum vikið að stöðu dönskunnar nú, en róttækar breytingar urðu á dönskukennslunni á áttunda áratuginum, einkum í grunnskólanum.

Með grunnskólalögunum árið 1974 var dönskukennsla aukin til mikilla muna á skyldunámsgreini og skyldi hún hefjast í 4 bekk, þ.e. við 10 ára aldur. Síðar var dönskukennslan færð fram um eitt ár, þ.e. til 11 ára aldurs. Samhliða þessum breytingum var dregið úr dönskukennslu í framhaldsskólum. Þessa auknu áherslu á dönskukennslu má m.a. skýra með aukinni samvinnu Íslands og annarra Norðurlanda í kjölfar seinni heimsstyrjaldarinnar og norrænni menningarstefnu, sem henni tengdist. Markmiðið með því að hefja dönskukennsluna fyrir en áður var m.a. að auka áhersluna á talaða dönsku. Með lögunum frá 1974 varð danskan skyldunámsgrein fyrir alla nemendur á barnaskólastigi. Samhliða grunnskólalögunum var kennaramenntun færð upp á háskólastig. Hætt var að kenna dönsku í kjarna og hún gerð að valgrein. Kennaranemar velja tvær valgreinar og nemur nám í hvorri valgrein 12 1/2 einingu sem samsvarar tæplega eins misseris námi. Allt til þessa dags hefur verið mikill skortur á fagmenntuðum dönskukennurum í grunnskólanum. Þá hefur þrífaldlega verið bent á, að nám í valgreinum í 10 ára grunnskóla, sé allt of lítið, þar sem tungumálakennsla, ekki síst þjálfun talmáls, geri gífurlegar kröfur til fagkunnáttu kennara. Ólíkt því sem áður tíðkaðist eru nú fá tækifæri til samskipta við Dani á Íslandi og því læra flest

íslensk ungmennt einungis dönsku í skóla. Einnig hefur dregið mjög úr útbreiðslu dansks lestrarfnis.

Rannsókn á dönskukennslu í 10 bekk grunnskóla (Auður Hauksdóttir 1998) sýnir, að kennsluhefðin í dönsku einkennist enn af mikilli áherslu á lestur, en að skapandi þáttum málsins, einkum talmáli, sé mun minni gaumur gefinn. Þessa miklu áherslu á lestur, einkum afþreyingarlestur, má rekja til gamallar hefðar fyrir því að lesa á dönsku. Rannsóknin sýnir einnig að talsverð áhersla er lögð á að hlusta á danskt talmál og gæti þar áhrifa beinu aðferðarinnar og að nokkru leyti tjáskiptaaðferðarinnar (Auður Hauksdóttir 1998). Kennsluhefðin virðist því hafa tekið minni breytingum en vænta mætti, þegar tillit er tekið til gjörbreyttrar stöðu dönskunnar hér á landi frá því sem áður var. Rannsóknin sýnir ennfremur að nýrri viðhorf til málakennslu, þar sem fyrst og fremst er litið á tungumálið sem tæki til tjáskipta, setja að mjög litlu leyti svip sinn á kennsluhefðina í dönsku og nýir miðlar svo sem myndbönd og tölvur eru lítið sem ekkert notaðir í þágu dönskunámsins.

HEIMILDIR

- Aðalheiður B. Ormsdóttir. 1993. Að hafa gát á efnahag sínum. Gísli Magnússon og fl. (ritstj.): *Skagfirðingabók. Ársrit Sögufélags Skagfirðinga* 22:84–135.
- Aðalsteinn Eiríksson. 1974. Saga skólans. Guðrún P. Helgadóttir og fl. (ritstj.): *Kvenna-skólinn í Reykjavík 1874–1974*. Reykjavík.
- Auður Hauksdóttir. 1990. *Dansk som fremmedsprog i de islandske gymnasieskoler*. Reykjavík. Háskóli Íslands. Stofnun í erlendum tungmálum.
- Auður Hauksdóttir. 1998. Lærerens strategier – elevernes dansk. Dansk som fremmedsprog i den islandske grundskole. Ph.D.-ritgerð við Københavns Universitet.
- Ágúst Jósefsson. 1959. *Minningar og svipmyndir úr Reykjavík*. Reykjavík.
- Árni Böðvarsson. 1964. Viðhorf Íslendinga til móðurmálsins fyrr og síðar. Halldór Halldórsson (ritstj.): *Þættir um íslenskt mál eftir nokkra íslenska málfræðinga*. Reykjavík.
- Ásthildur Erlingsdóttir. 1978. Tendenser i begynderundervisningen i dansk i Island i de senere år. Cand.pæd.-ritgerð við Danmarks Lærerhøjskole. København.
- Barnafræðsla árið 1914–15. *Hagskýrslur Íslands, nr.16*. Reykjavík 1918.
- Björn Th., Björnsson. 1961. *Á Íslendingaslóðum í Kaupmannahöfn*. Reykjavík.
- Björn Þorsteinsson & Bergsteinn Jónsson. 1991. *Íslandssaga til okkar daga*. Reykjavík.
- Dönskukensla í barnaskólum. *Skólablaðið* 2,19:74, 1908
- Einar Arnalds. 1993. *Stýrimannaskólinn í Reykjavík í 100 ár*. Reykjavík.
- Finnur Jónsson. 1917. Islands aandelige forbindelser med udlandet. *Island. Strejflys over land og folk*. Gefið út af Dansk Islandsk Samfund i Kaupmannahöfn.

- Gils Guðmundsson (ritstj.). 1955. *Öldin sem leið. Minnisverð tíðindi 1801–1860*. Reykjavík.
- Guðjón Friðriksson. 1991. *Með sverðið í annarri hendi og plóginn í hinni. Saga Jónasar Jónssonar frá Hriflu I*. Reykjavík.
- Guðjón Friðriksson. 1991a. *Saga Reykjavíkur. Bærinn vaknar 1870–1940*. Fyrri hluti. Reykjavík.
- H. J. 1909. Á víð og dreif. *Skólablaðið* 3,1: 3–4.
- Hallgrímur Hallgrímsson. 1936. Ummæli útlendra ferðamanna um Reykjavík. Guðni Jónsson (ritstj.): *Þættir úr sögu Reykjavíkur*. Reykjavík.
- Hörður Bergmann. 1976. Nýjar námskrár í dönsku. Grunnskólar. *Um dönskukennsluna* nr. 9: 4–5, Menntamálaráðuneytið skólarannsóknadeild.
- J. J. [Jónas Jónsson] 1913. Danska og enska I. *Skólablaðið* 7,10: 145–148.
- J. J. [Jónas Jónsson] 1913a. Danska og enska II. *Skólablaðið* 7,11: 164–167.
- Játvarður Jökull Júlíusson. 1986. *Saga Torfa Bjarnasonar og Ólafsdalsskóla. Nemendatal Ólafsdalsskóla 1880–1907*. Reykjavík.
- Jespersen, Otto. 1901. *Sprogundervisningen*. København.
- Jóhannes Sigfússon. 1891. Nokkur orð um kennarafundinn í Khöfn 1890, og skóla og skólamál í Danmörku og á Íslandi. *Tímarit um uppeldi og menntamál* 4:21–60.
- Jón Guðmundsson. 1849. Um mál vort Íslendinga. *Ný félagsrit*. 9: 69–85.
- Jón Guðmundsson. 1851. Um mál vort Íslendinga. *Ný félagsrit* 11: 54–63.
- Jón Helgason. 1961. *Öldin átjándi. Minnisverð tíðindi 1761–1800*. Reykjavík.
- Jón Hilmar Jónsson og Þórdís Úlfarsdóttir. 1991. Um orðabók Gunnlaugs Oddssonar. Inngangur að: Gunnlaugur Oddsson. *Orðabók sem inniheldur flest fágæt, framandi og vanskilin orð er verða fyrir í dönskum bókum*. Orðfræðirit fyrir alda I. Reykjavík.
- Jón Þórarinnsson. 1888. Löggjöf um barnauppræðing á Íslandi. *Uppeldi og menntamál*. 1: 81–98.
- Jónas Kristjánsson. 1965. *Jónas Jónsson frá Hriflu. Ævi hans og störf*. Reykjavík.
- Klemens Jónsson. 1929. *Saga Reykjavíkur*, síðara bindi. Reykjavík.
- Klemens Jónsson. 1944. *Saga Reykjavíkur*, fyrri bindi. Reykjavík.
- Konráð Gíslason. 1839. Ágrip af ræðu. *Fjölhir* 4:19–28.
- Lofður Guttormsson. 1983. *Bernska, ungdómur og uppeldi á einveldisöld. Tilraun til félagslegrar og lýðfræðilegrar greiningar*. Reykjavík.
- Lýður Björnsson. 1987. Eyfirskur iðnnemi í Danmörku á 18. öld. Þuríður J. Kristjánsdóttir (ritstj.): *Gefið og þegið. Afmælisrit til heiðurs Brodda Jóhannessyni sjötugum*. Reykjavík.
- Lundgreen-Nielsen, Flemming. 1992. Grundtvig og danskhed. Ole Feldbæk (red.): *Dansk identitetshistorie 3: Folkets Danmark 1848–1940*. København: C.A. Reitzels Forlag.
- Meyer Benedictsén, Áge. 1917. *Island. Strejflys over land og folk*, bls. 10–79 Gefið út af Dansk Islandsk Samfund. København.
- Selmer, Hannibal Peter (red.) [án árs]. *Aarvog for Kjøbenhavns Universitet og øvrige højere undervisningsanstalter for 1846*. København.

- Sigurður L. Jónasson. 1863. Um rétt íslenzkrar túngu. *Ný félagsrit* 23: 72–89.
- Sigurður Línadal. 1969. *Hið íslenska bókmenntafélag. Söguágrip*. Reykjavík.
- Snæbjörn Jónsson. 1923. *Danska og enska í íslenskum skólum*. Reykjavík.
- Sveitakenslan 1907–08. *Skólablaðið* 2,20: 80, 1908
- Tryggvi Gíslason. 1981. Möðruvallaskólinn 1880–1902. Gísli Jónsson og fl. (ritstj.): *Saga Menntaskólans á Akureyri 1880–1900* I:1–141. Akureyri.
- Wagner, Johannes. 1991. Innovation in Foreign Language Teaching. Robert Phillipson og fl. (ritstj.): *Foreign/Second Language Pedagogy Research*, bls. 288–306. Clevedon.
- Wagner, Johannes. 1994. Moderne fremmedsprogsundervisning og den faglige tradition. Jette Eriksen-Benrós (ritstj.): *Rapport från seminariet: Att undervisa nordiskt i Finland*. Vasa.
- Winge, Vibeke. 1991. Dansk og tysk 1790–1848. Ole Feldbæk (red.): *Dansk Identitets-historie 2*. København

Lög og reglugerðir

- Aðalnámskrá grunnskóla. Erlend mál enska og danska. Menntamálaráðuneytið, skólarannsóknadeild, augúst 1976.
- Lög um fræðslu barna af 23. júní 1936
- Lög um fræðslu barna af 29. apríl 1946.
- Lög um gagnfræðanám af 7. maí 1946.
- Lög um grunnskóla nr. 63 af 21. maí 1974.
- Lög um skólakerfi og fræðsluskyldu af 10. apríl 1946, §8.
- Reglur fyrir Barnaskólann í Reykjavík 1866.

Óbirtar heimildir

- Bjarni Jónsson (1771). Þjóðskjalasafn Íslands (Íslands nationalarkiv). Rentekammerets arkiv 18.7 (1770–1771) (Ind. ref.: 2. nor., B. nr. 699. Breve og udtalelser til Landkommissionen. Bréf Bjarna Jónssonar er dagsett 28. ágúst.)

SUMMARY

Until the middle of the twentieth century, the Danish language played a crucial role in Iceland as the key to higher learning, both vocational and academic. Sources indicate that knowledge of Danish – reading proficiency in particular – was quite common and that many Icelanders learned to read Danish, for entertainment and for edification, on their own initiative. Not only was Danish taught as a separate subject in most schools, but Danish textbooks were used for many other courses as well. It was common that Icelanders sought their university and vocational education in Denmark. In addition, Danes often came to Iceland to teach various types of handiwork. Because of this, proficiency in the Danish language was of the essence. Icelanders gained the necessary

fluency both through formal education and through their day-to-day interactions with Danish people.

In an account about The Reykjavik School of Learning (now the Reykjavik Junior College), written just before the middle of the nineteenth century, Danish was classified as a foreign language and as one of the chief courses of study in the school. Danish was also considered one of the most important subjects in Iceland's first junior high and vocational schools, where most textbooks and teaching materials were in Danish. Connections between the two countries were complex and Danish influence was evident in Icelandic society. Models for new schools were generally sought in Denmark, and many teachers were educated there.

At the dawn of the twentieth century, Danish was taught in many elementary schools, but the rise of Icelandic nationalism brought with it changed attitudes toward Danish as a school subject and particularly the spoken language. It was now seen as a threat to Icelandic. Increased discussion of this viewpoint caused Icelanders to reduce Danish instruction at the primary school level. The lengthening of compulsory formal education resulted in the instatement of Danish as a required course for all students. In addition, it was required both in junior colleges and in most trade schools.

At the time Danish instruction was on the rise, the grammar-and-translation approach was prevalent in the teaching of foreign languages. A precedent was set early, emphasizing reading, grammar and translation. This is explained by the reigning teaching methods of the time as well as Icelanders' long tradition of reading the Danish language. Studies show that, despite certain changes in emphasis, particularly the increased use of listening exercises, century-old methods of Danish instruction have held fast. Increased linguistic knowledge and the changed role of the Danish language in Icelandic society have not resulted in the innovations that one might expect.

TÓRÐUR JÓANSSON

Føroyskt í 21. øld – dvínandi ella ment smámál

Hetta verður ein samandráttafarlig roynd at nema við ymisk viðurskifti, ið kunnu gera av, hvørt føroyska málið verður eitt dvínandi smámál í afturgongd ella eitt mál í menning, nú farið verður inn í nýtt áratúsund um háltv annað ár.

Støðan um aldarlok

Í stuttum ber kanska til at gera støðuna upp nakað soleiðis:

Í fyrsta lagi hevur føroyskt verið viðurkent frálærumál í skúlum okkara í meira enn hálva øld; og lítið er at ivast í, at hetta hevur verið við til at menna málið – serliga síðan sekstiárin, tá ið gongd kom á føroyska skúlabókaútgávu í flestum lærugreinum í fólkskúlanum. Hóast summar av hesum bókum – tað má viðgangast – ikki eru so góðar, sum ávísar útlenskar, t.e. danskar, so fáa tær tó bæði næmingar og lærarar at nýta bæriligari málburð innan skúlagátt og annars í samskifti um tey evni, viðgjørð verða. Men í fleiri førum taka lærarar framvegis danskar skúlabøkur fram um føroyskar, verður hildið, at tá fæst meira burturúr.

Í øðrum lagi hava loftmiðlarnir – og serliga útvarpið, sum byrjaði at senda í 1957 – havt gagnligt árin á málkensluna, ikki minst hjá børnum og ungfólki seinasta mansaldurin. Sjónvarpið, sum byrjaði í 1983, er kanska eitt sindur meira ivasamt, men hetta verður nomið við seinni. Sum heild munnu flestøll ásanna, at málburður teirra yngru yvirhvøvdur er munin betri á okkara døgum enn fyrr.

Í triðja lagi eru hundraðtals føroyskar bøkur komnar úr seinastu fimmti árin – bæði upprunatekstir og týðingar, bæði fagarar bókmentir og yrkisbókmentir. Og einki er at ivast í, at hetta hevur økt um virðing føroyinga fyri egnum máli, ið – vísir tað seg – kann verða nýtt í øllum lívsins viðurskiftum, í flestum vísindum og á øllum økjum, tá ið um samskifti er at røða. Føroyingar hava evnað dygdargóð og nútíðarbær verk innan ymisk skaldskaparsløg á móðurmálinum, og yrkisbókmentir á góðum føroyskum fevna um alskyns evni. Við hesum munnu flestir føroyingar ásanna, at mál okkara ikki longur einans er eitt lítilsvert, forfjónað gerandismál, men at tað væl kann bera eini nútímans og fjølbroyttari mentan.

Í fjórða lagi gjörðist føroyskt almenna málið í fyrri- og umsiting landsins sambært heimastýrislógini frá 1948, so flestar almennar kunngerðir, reglugerðir og tilfíkt eru vanliga á føroyskum, eins og skrivliga samskiftið millum myndugleikar og almenningin. Her er tó at benda á, at í nógvum førum tykist tað, sum slíkir tekstir eru annaðhvørt vánaliga umsettir úr donskum – ella hugsaðir á tí málinum og síðani latnir í “føroysk” orð uttan at gáað hevur verið um snið, setningabygnað, vendingar ella slíkt, ið eyðkennir føroysku málskipanina. So statt eru hesi avrik tíverri ofta við til at skeikla málkensluna, tí nógv vænta, at júst málburður myndugleikanna er fyrimyndarligur.

Í fimta lagi tykist hugburður føroyinga mótvegis málinum at vera í broyting; og hetta er fyritleytingin fyrri, at málinum skal vera lív lagað í framtíðini. Tey flestu tykjast halda, at føroyskt mál í alsamt størri mun kann nýtast allastaðni í samfelagnum og um øll viðurskipti – frá tí meira gerandisliga heima við hús, í egningsarkúrum og á kaffistovum til tað meira háfloygda og bæriliga innan kirkjugátt, í skaldskapi og í fyrilestrum um vitborin evni.

Lagt kann verða afturat, at føroyskir popp- og rokkbólkar ofta heldur føra fram tónleik tíðarinnar á føroyskum, hóast tað meira enn so kemur fyrri, at hetta verður gjørt á enskum. Og í føroyskum tekstum av hesum slag eru ofta ensk orð og ameriskt- ella bretskt-enskar vendingar at finna, eins og á flestum øðrum málum. Sama síggja vit í handilslýsingum, har sølufólk tykjast halda, at ávísar vørur verða betur seldar, um útlendsk orð og vendingar verða nýtt.

Men sum heild má kortini ásannast, at tann málrøktarstevna, sum á sinni varð vald, hevur borið ávøkstur. Málið er mest týðandi tátturin í samleikakenslu føroyinga; málið verður av teim flestu mett sum einasti náttúrligi samskiptismiðil; málið verður yvirhøvur hámett sum dýr ogn, ið verd er at lívga um; og fá munnu tey vera, sum á okkara døgum síggja skil í at nýta annað mál í staðin.

Vandamál

Men hjá smámáli undir trýsti er vandi altíð á ferð. Og her er føroyskt einki undantak, hóast støðan tykist munandi batnað seinastu hálvu øldina. Í stuttum verður nomið við nøkur fá vandamál.

Kanska er ikki av leið at nema gjølligari við, hvat meint verður við “trýst” í hesum sambandi. Eins og flest onnur smá- og minnilutamál hevur eisini føroyskt í øldir livað undir liðini á einum størri og sterkari máli, nevniliga donskum, sum ið hvussu er síðani sokallaðu trúbótina í 16. øld var almenna málið í oyggjunum, t.e. kirkjumál, umsitingar- og skriftmál og so framvegis. Føroyskt livdi langt inn í okkara øld sítt forfjónaða miðaldarliga lív í gerandismáli fólksins, hóast tað longu tíðliga í øldini eydnaðist skøldum, rithøvundum og vitbornum fólki at

prógva dygdir føroyska málsins, og at tað var fullvæl nýtiligt amboð í øllum lívsins viðurskiftum, treytað av, at málið varð mýkt og lagað til nýggju tíðina eins og øll onnur mál verða.

Hóast danskt á okkara døgum í altjóða samskiftishøpi má roknast sum týðningarleyst smámál í útjaðara, eins og føroyskt og íslendskt, so tykjast summir føroyingar – sum tey einastu í heiminum á okkara døgum, danir sjálvir íroknaðir – at halda danskt vera týðningarmesta mentanarbera í nútíðini; og Danmørk verður mett sum miðdepil og fyrimynd á øllum samfelagsligum, politiskum, vísindaligum, útbúgvingarligum og øðrum økjum. Hetta er framvegis millum álvarssamastu trýstinum, ið liggja á føroyskum málrøktarstarvi; kanska serliga av tí, at tað er óskilborið og byggir á gykl og hvørvisjón.

Danskt í Føroyum er søguliga, kensluliga og politiskt treytað og ikki grundað á skilvísa hugsan, neyðsyn, málførðiligar metingar ella annað ítøkiligt. Men kortini er danskt framvegis tað mál, sum í størstan mun leggur trýst á føroyskt, hóast enskt – ofta um danskt – hevur vaksandi leiklut í hesum sambandi.

Allarflestu føroyingar, ið fara undir hægri lestur, gera hetta í Danmørk – og soleiðis hevur støðan verið seinastu 2–300 árinum. Hetta ger, at tey, sum hava mið- og háútbúgvingar, í stóran mun hugsa á donskum – ið hvussu er innan øki síni. Til dømis megna fáir føroyskir lærarar á miðnámsskúlum landsins at málbera seg hampiliga á móðurmálinum, tá ið undirvíst verður. Í flestum førum er tað eitt danskt-føroyskt blendingsmål, næmingarnir noyðast at liva við – bæði í talu og skrift. At kalla allar lærubøkur eru somuleiðis á donskum, eins og stórir partur av lærarunum er danir. Og eyðvitað ávirkar hetta málkensluna hjá tí alsamt vaksandi tali av ungfólki í útbúgving; tað kemur enn tá fyri, at ritgerðir og onnur arbeiði teirra verða skrivað á donskum, tí tað er høgligari.

Nógv taka danskt lesitilfar fram um føroyskt, tí tað fellur teimum lættari at lesa hetta mál enn móðurmálið; men eisini av tí, at nógv, ið givið verður út á føroyskum, tykist óviðkomandi, keðiligt og gamalsligt. Donsk dagbløð, vikubløð og danskar lættisoppabøkur er óivað tað, ið mest verður lisið í Føroyum.

Hóast sjónvarpið roynir at gera føroyskar undirtekstir til onkrar útlenskar filmir og aðrar sendingar – við heldur misjøvnum úrsliti, eru flestir slíkir tekstir framvegis danskir; og teir ørkymla eisini aðrar norðurlenskar sendingar.

Men álvarsamari er tann ómetaliga nógv versnandi málburður, ið føroysku bløðini hava nýtt, síðan tey finga sær nútíðar tøkni-frøði. Blaðfólk fáa útbúgving á Danmarks Journalisthøjskole í Århus í Danmørk; og tað er so galið, at upp-tøkuroyndir til einans hendan skúla fara fram í Føroyum. Úrslitið er so, sum væntað var: flestu blað- og tíðindafólk grunda mál sítt á danskt, og orðatilfeingi,

vendingar, og orðarað er so skilliga merkt av hesum. Tilfarið er aftur her hugsað á donskum og so latið í okkurt tilvildarligt slag av føroyskum búna.

Kortini mugu vit ásanna, at nógvir føroyingar hava varnast hesi skeiklaðu viðurskifti og teir vandar, tey kunnu elva til. Og júst hetta ger, at kanska er støðan ikki so vónleys, sum onkur kundi hildið. Men hinvegin tykist ómetaliga lítið vera gjørt til tess at byggja borð fyri báru; og hvørki skúlamyndugleikar, mentanarstovnar ella onnur hava víst á ítøkiligar og munadyggar loysnir at tryggja føroyska málinum vakstrar- og menningarlíkindi.

Vánirnar

So statt er náttúrligt at nema eitt sindur við framtíðarvánirnar. Føroyska málið er væl ført fyri at standa ímóti tí trýsti og teimum avbjóðingum, sum menning og framtøk altjóðasamfelagsins bera í sær. Málpolitikkurin, sum støði varð lagt undir fyri fleiri áratíggjum síðani, og sum higar til hevur roynt haldgott grundarlag at byggja áleiðis á, hevur í sær tey amboð, tað háttalag og tann hugburð, sum kann tryggja føroyska málinum pláss millum onnur smámál í framtíðini.

Men ikki er nóg mikið at hava hendan málpolitikk, sum millum annað hevur í sær málrøktarstevnuna, um ikki hugburður fjøldarinnar av føroyingum broytist soleiðis, at ið hvussu er tey flestu kenna seg sum partar av hesum so týðandi tátti í samleikakensluni. Tí framvegis eru føroyingar, ið halda lítið um tey stig, sum tikin eru í royndunum at lyfta málið inn í nýggju tíðina og gera tað ført fyri at taka við teimum avbjóðingum, sum framtíðin setir. Og framvegis eru summi, ið háðflenna ella illneitast, tá ið nomið verður við slíkar spurningar í álvara.

Við øðrum orðum er óivað neyðugt at seta í verk munagóð tiltøk til at broyta slíkan hugburð. – Tí skal leysliga verða nomið við onkur uppskot; og summi teirra hava áður verið havd á lofti.

Neyðugt verður at skipa so fyri, at blað- og øðrum fjølmiðlafólki verður tryggjaður góður málkunnleiki. Ikki hevði verið burtur við, at Fróðskaparsetur Føroya stóð fyri útbúgvingum og eftirútbúgvingum á hesum øki. Ið hvussu er má berast so í bandi, at munandi bati kemur í málburðin, sum nýttur verður. Tí átti Føroyamálsdeildin at skipað fyri ársskeiðum í fjølmiðlamálnýtslu.

Aðrastaðni verður kravt, at lærarar á øllum stigum – og ofta øll í almennum størvum – skulu duga mál landsins. Uttan í Føroyum. Gaman í krevst, at fólka-skúlalærarar skulu taka roynd í føroyskum, áðrenn teir verða settir í starv. Men hetta fevnir ikki um aðrar skúlar, útbúgvingarstovnar ella almennar tænaastur. Her eigur broyting at koma í. Tí hvussu kunnu vit vænta, at sokallaði vanligi føroyingurin sjálvur skal halda stórvegis um mál sítt, tá ið myndugleikar gera beint tað mótsetta, eins og flestu fjølmiðlarnir?

Eisini má gongd fáast á útgávu av lættari og nútíðarbærum bókmentum, eins og vánirnar fyri at geva út áhugaverd og fólkslig bløð og tíðarrit skuldu verið munandi bøttar. Tí á hesum økjum stóð satt at siga betur til í 60-árunum enn í dag!

Nógv er at tríva í; men halda vit saman høvuðspartarnar, umrøddir hava verið, støðu føroyska málsins á okkara døgum øðrumegin og vandamálini hinumegin, so munnu vánirnar, hóast alt, ikki vera av leið. – Ein fyrirreytin er tó, at umstøðurnar hjá teimum, ið starvast við málinum, við bókmentum, ja, við mentan yvirhøvur, verða nógv betri, enn tær eru nú. Og slíkt kostar pening. Men tá ið hugsað verður um, at føroyingar einans lata 0,9 prosent av tjóðarúrtøkuni til mentan, og at hetta er væl minni enn onnur lond veita, til dømis íslendingar 2,5 prosent, so skilst, at spurningurin snýr seg um politiskan vilja. Slíkur politiskur vilji tykist ikki vera í Føroyum enn; har verður dúvað uppá vælvild, góðvild og stuðul frá eitt nú donskum bjóðframleiðarum. Soleiðis er føroyskur mentanarpolitikkur í 1990-árunum!

David Greene, sáli, professari í keltiskum, nevndi í setanarfyrilestri sínum, tá ið fyrsta ráðstevnan fyri minnilutamál varð sett í Glasgow í 1980, at ivasamt var, um føroyska málinum fór at vera lív lagað í framtíðini. Hetta millum annað av tí, at so lítið av heimsbókmentunum var týtt til føroyskt. Her er so broyting komin í; og líkt er til, at tørvur er á júst tí øvugta, nevniliga sokallaðum lætti-soppabókmentum.

Vit ivast onga løtu í, at verður rætt borið at, og verður lagda kósín hildin, so fer føroyska málið at hóra undan.

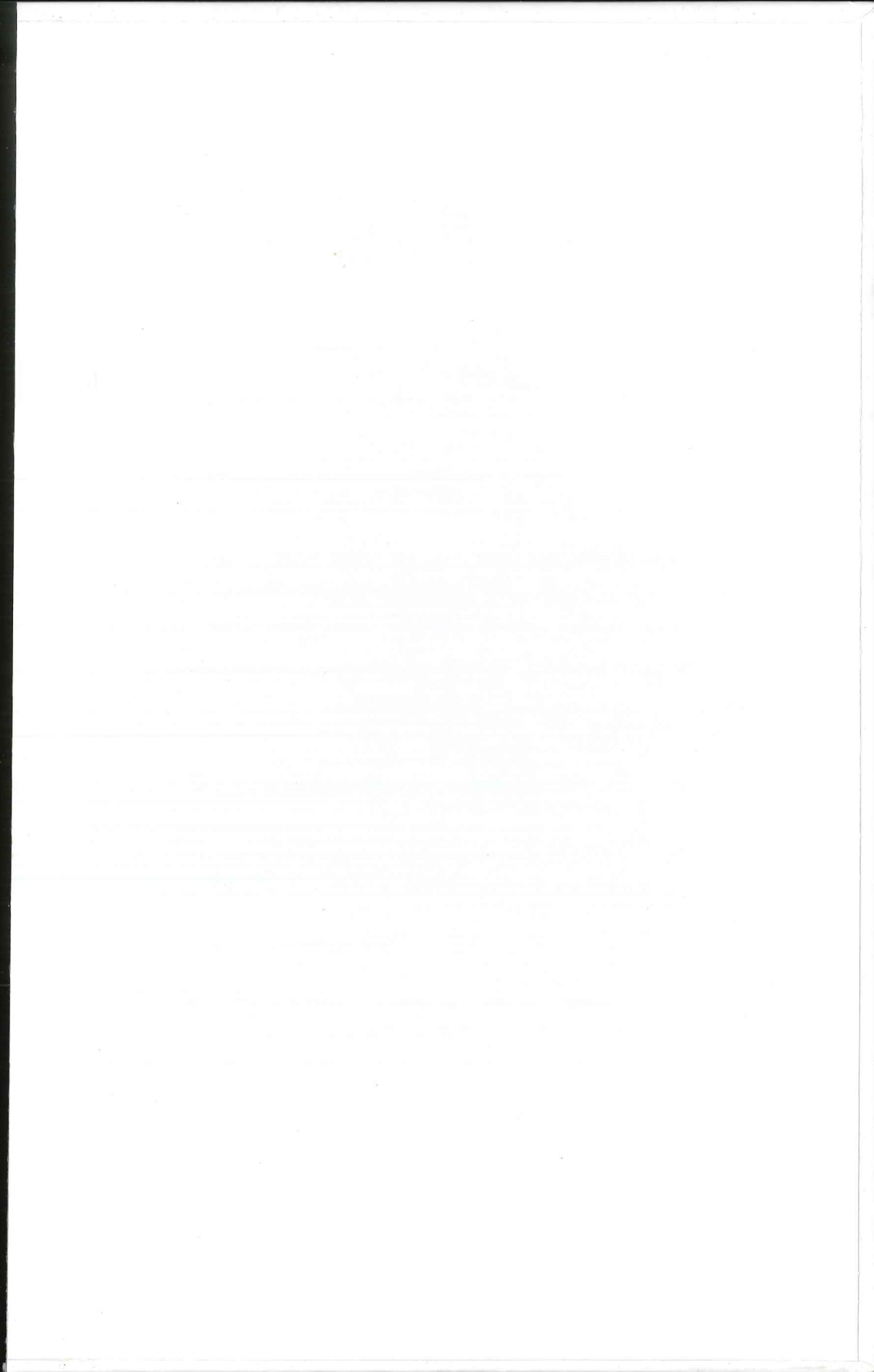
SUMMARY

This paper is an attempt at briefly describing some aspects which may illustrate the Faroese language situation today. The author touches upon the emancipation of Faroese as the language of instruction in schools and the publication of textbooks in the native language. In addition, the importance of the introduction of Faroese radio and television is evaluated, the publishing of books in Faroese – original works as well as translations – is mentioned, and the use of Faroese as the language in official matters is discussed. The islanders' attitude towards their own language is emphasized; and finally an appraisal of the language movement is made.

A few possible future dangers are discussed; for instance, the role that Danish has had and continues to have in Faroe and the islanders' absurd attitude towards that language. Some reasons for this irrational stance, and their consequences, are touched upon. The deplorable language used by newspapers is mentioned and some reasons for this

phenomenon are suggested. In conclusion, the author emphasizes that efficient measures must be taken to change the attitude in the right direction.

Finally, prospects for the future are discussed, based on the current situation and the most likely development in the next century; the question involving mother tongue and identity is touched upon as well as the disparaging attitude that some Faroe islanders have adopted towards the language movement. In addition a few suggestions are made as to how the situation might be improved; regrettably the Faroese political authorities still neglect the language. In spite of difficulties, however, it is expected that the language is going to survive well into the future.

Frændafundur 3 er afrakstur af íslensk-færeyskri ráðstefnu í Reykjavík 24.-25. júní 1998. Hún var haldin til þess að efla rannsóknasamvinnu heimspekideildar Háskóla Íslands og Fróðskaparseturs Føroya.

Greinarnar í bókinni byggja á fyrirlestrum frá ráðstefnunni og eru ýmist á íslensku eða færeysku. Enskur útdráttur fylgir hverri grein. Efni þeirra er fjölbreytt, frá kristnitökunni til botndýrarannsóknar. Flest efnin eru skoðuð bæði frá íslenskum og færeyskum sjónarhóli.

Frændafundur 3 er úrtøka av íslenskari-føroyskari ráðstevnu, sum varð hildin í Reykjavík 24.-25. juni 1998 til at stímbra rannsóknarsamstarv millum Háskóla Íslands og Fróðskaparsetur Føroya.

Greinirnar í bókini byggja á fyrilestrar á ráðstevnunni og eru ymiskt á íslenskum og føroyskum máli. Saman-
dráttur á enskum fylgir hvørji grein. Evni teirra eru fjølbroytt, frá kristnitøku til botndýrarannsóknir. Tey flestu evnini eru viðgjørd bæði úr íslenskum og føroyskum sjónarhorni.

ISBN 997954407-4

9 789979 544074